

स्वामी दयानंद सरस्वतींच्या

विचारांची प्रासंगिकता

(२०० व्या जयंतीनिमित्त विशेष अंक)

संपादक

श्री. गणेशकुमार सोपानराव पेठकर

संस्कृत विभाग प्रमुख, संजीवनी महाविद्यालय, चापोली
ता. चाकूर, जि. लातूर,

सिध्दी पब्लिकेशन हाऊस, नांदेड.

ISBN No. 978-81-976041-9-5

स्वामी दयानंद सरस्वतींच्या विचारांची प्रासंगिकता
(२०० व्या जयंतीनिमित्त विशेष अंक)

❖ संपादक

श्री. गणेशकुमार सोपानराव पेठकर

संस्कृत विभाग प्रमुख

संजीवनी महाविद्यालय, चापोली, ता. चाकूर, जि. लातूर,

मो. नं. 9511602795

Email. ID. – ganeshk1215@gmail.com

❖ प्रकाशक

सिद्धि पब्लिकेशन हाउस,

बेलानगर, भावसार चौक, तरोडा खु. नांदेड.

मो. नंबर ९६२३९७९०६७

www.wiidrj.com

❖ मुद्रक

अनुपम प्रिंटर्स, श्रीनगर, नांदेड.

प्रथमावृत्ती : जानेवारी २०२५

© सर्वाधिकार संपादकाच्या अधीन

मुखपृष्ठ : तेजस रामपुरकर

अक्षजुळवणी : सौ. पल्लवी शेठे

मूल्य : ४००

सदरील ग्रंथातील कोणताही भाग किंवा मजकुराकरीता सदरील संशोधक स्वतः
जबाबदार राहतील संपादक किंवा प्रकाशक जबाबदार असणार नाही.

:: संपादकीय ::

स्वराज्य व स्वातंत्र्याचा प्रथम उद्घोषक, आर्य आक्रमण सिद्धान्ताचे खंडन कर्ता, स्वदेशी आह्वानक, गुरुकूल शिक्षा पद्धतिची पुनः स्थापक, 10 अप्रैल 1975 ला आर्यसमाजाचे स्थापक, वेदांचे पुनरुद्धारक, क्रांतिकार्यांचे प्रेरणास्थान महर्षि दयानंद सरस्वती यांच्या द्विजन्म शताब्दी निमित्ताने मला माझ्या गुरुकूलीय जीवनाचे ऋणनिर्देशन करण्याची संधि आपण महर्षि दयानंद सरस्वतीवर केलेले शोधकार्याच्या माध्यमातून मिळाली त्यासाठी आपल्या सर्वांचा मनस्वी आभारी आहे.

पवित्रभूमि टंकाराच्या मातीत जन्म घेतलेला मूळशंकर ईश्वर प्राप्तिसाठी गृहत्याग करून तप साधना ध्यानाने शरीर व विद्यार्जन करून समाजोन्नतीसाठी 10 अप्रैल 1975 ला आर्यसमाजाची स्थापना करण्यात आली. आर्यसमाजाच्या प्रचारासाठी त्यांनी ग्रंथलेखनास प्रारंभ केला. दयानंद हे कट्टर वेदनिष्ठ होते. त्यांनी यजुर्वेद व ऋग्वेद यांवर संस्कृतात भाष्ये लिहिली. ऋग्वेदाच्या काही भागावर भाष्यही केले. पण त्यांचा सर्वात महत्त्वाचा ग्रंथ म्हणजे सत्यार्थप्रकाश हाच होय. यात त्यांनी वेदांतील ज्ञानभांडार हिंदी भाषेतून लोकांसमोर मांडले. सत्यार्थप्रकाश हा आर्यसमाजाचा प्रमाणग्रंथ समजला जाऊ लागला. दयानंदांनी याशीवाय संस्कारविधि, पंचमहायज्ञविधि, गोकर्णानिधि इ. ग्रंथ लिहून आपले विचार जनतेसमोर मांडले. त्यांत त्यांनी शुद्ध वैदिक धर्माचे स्वरूप स्पष्ट केले, पाखंडी मतांचे खंडन केले, रूढीव भ्रममूलक कल्पनांचा निषेध केला, मूर्तीपूजेचा धिक्कार केला, स्त्रियांना व शूद्रांना वेदाध्ययनाचा

अधिकार आहे हे सिद्ध केले, स्त्रीशिक्षणास प्रोत्साहन दिले, जातिभेदावर टीका केली व ख्रिस्ती, इस्लाम, यहूदी इ. धर्मातील दोष उघड करून दाखविले.

महर्षि दयानंद सरस्वतींच्या धर्मविचारांनी प्रभावित झालेले 'थिऑसॉफिकल सोसायटी' चे संस्थापक ऑलकट यांनी १८७९ मध्ये दयानंदांची सहारनपूर येथे भेट घेतली व एकत्र कार्य करण्याची योजना ठरली. थिऑसॉफिकल सोसायटीच्या श्रीमती ब्लॉव्हॅट्स्की यांनीही महर्षि दयानंदांसंबंधी प्रशंसोद्गार काढले. तथापि या दोन संस्थांचे एकीकरण होऊ शकले नाही. ब्राह्मोसमाज, प्रार्थना समाज यांतीलही कार्यकर्ते महर्षि दयानंदांकडे आकृष्ट झाले पण तेही समाज आर्यसमाजात मिसळू शकले नाहीत. महर्षि दयानंदांनी आपल्या आर्यसमाजाचे संघटन अत्यंत चिकाटीने व प्रभावीपणे केले. आर्यसमाजातर्फे त्यांनी वैदिक पाठशाळा काढल्या. फिरोजपूर येथे अनाथाश्रम उघडला. ठिकठिकाणी आर्यसमाजाच्या शाखा त्यांनी उघडल्या. जाति-पंथ-भाषा इ. कोणतेही भेद लक्षात न घेता कोणालाही आर्यसमाजाचे सदस्य होता येत असे. आर्यसमाजाच्या सदस्यांसाठी नियम तयार केले गेले. दर रविवारी सर्व सदस्यांनी एकत्र येऊन वेदाध्ययन केले पाहिजे. प्रत्येकाने रोज संध्या, होम, गायत्री जप व वेदपाठ या गोष्टी अवश्य केल्या पाहिजेत. या गोष्टी करण्यास पुरोहिताची आवश्यकता नसते. ब्रह्मचर्य, सत्य, भक्ती, तप इ. प्रत्येकाने आत्मसात केले पाहिजेत. सर्व सत्यांचे मूळ परमेश्वर आहे, वेद हा सत्यमूलक ग्रंथ आहे, सत्याचा विचार करूनच धर्माचरण केले पाहिजे, सर्वांच्या उन्नतीसाठी झटले

पाहिजे इ. विचार लक्षात घेऊन प्रत्येक आर्यसमाजी सदस्याने वागले पाहिजे असे महर्षि दयानंद सरस्वती यांनी म्हटले आहे.

महर्षि दयानंद सरस्वती हे स्वतः शरीराने, मनाने व वाणीने दणकट होते. अत्यंत विरूद्ध वातावरणात आपली मते मांडण्यात ते कधीही माघार घेत नसत. काशीत जाऊन 'मूर्तिपूजा सिद्ध करा, नाहीतर विश्वेश्वरांची मूर्ती फोडून टाका' असे म्हणून ते वादास उभे राहिले. अनेक संकटे आली तरी त्यांनी ती तेजस्वीपणे स्वीकारली व त्यांवर मात केली. ख्रिस्ती, इस्लाम धर्माच्या पंडितांशी वाद घालून त्यांनी त्यांना नामोहराम केले. परधर्मात जाऊ पाहणाऱ्या हिंदूंना वैदिक धर्म पटवून दिला. परधर्मात गेलेल्यांना पुन्हा हिंदू धर्मात घेतले. वैदिक धर्माला त्यांनी पुन्हा तेजस्वी बनविले. शाहपूरचे महाराज नहरसिंग, जोधपूरचे महाराज जसवंतसिंग यांसारख्या अनेक राजेरजवाड्यांना त्यांनी आर्यसमाजाची दीक्षा दिली. सहस्रावधी लोकांना समाज कार्याकडे प्रवृत्त केले. आर्यसमाजाचा परदेशातही प्रचार व्हावा, भारतातील अनाथ व गरीब लोकांस विद्या आणि आश्रय मिळावा या हेतूने महर्षि दयानंद सरस्वती यांनी मेरठ नंतर उदयपुर येथे 'परोपकारिणी सभा' या नावाची आणखी एक संघटना उभारली.

महर्षि दयानंद सरस्वती १८८३ साली जोधपूरस आले. तेथील महाराजांची त्यांच्यावर श्रद्धा बसली व ते त्यांचे अनुयायी बनले. तेथे त्यांच्यावर विषप्रयोग करण्यात आल्याचे सांगतात. विषप्रयोगामुळे दयानंदांची प्रकृती बिघडली व अजमेर येथे ते निधन पावले.

महर्षि दयानंद सरस्वती यांचे नाव आधुनिक भारताच्या इतिहासात अजरामर झाले. निष्प्रभ वैदिक धर्माला त्यांनी तेजस्वी बनविले. समाजाला समर्थपणे संघटित केले. परधर्मीयांचे आक्रमण परतवून लावले व हिंदी भाषेला राष्ट्रभाषेचे स्थान दिले. आधुनिक भारताच्या सामाजिक परिवर्तनात त्यांचा वाटा फार मोठा आहे.

महर्षि दयानंद सरस्वती यांच्या व्दिजन्म शताब्दी निमित्ताने संपादकीय प्रकाशनासाठी मला माझी आई मंगलबाई पेठकर, सासरे श्री गंगाराम राऊत, श्रीमती प्रतिभा राऊत, वनिता राऊत यांचे आशीर्वाद मिळाले. माझी पत्नी सौ. आश्विनी पेठकर, भाऊ बाळासाहेब पेठकर, सौ. रूपाली पेठकर, मेहुणे केशव राऊत, नवनाथ राऊत, मेहुणी दिपाली राऊत, आनंदी राऊत मुल संमृद्धि, सुर्याश, संस्कृती व श्रेयसी यांचे सहकार्य लाभले. माझे मार्गदर्शक संजीवनी महाविद्यालयाचे मा. प्राचार्य, उपप्राचार्य, वरिष्ठ प्राध्यापक सहकारी व सर्व प्राध्यापक यांचे मार्गदर्शन मिळाले. सर्वात मोलाचा वाठा प्रकाशक.....

महर्षि दयानंद सरस्वती यांच्या व्दिजन्म शताब्दी निमित्ताने महर्षि देवदयानंद सरस्वती वर शोध संग्रह पुस्तक घेवून येत आहे.

संपादक

श्री. गणेशकुमार सोपानराव पेठकर

संस्कृत विभाग प्रमुख
संजीवनी महाविद्यालय, चापोली
ता. चाकूर, जि. लातूर,
मो. नं. 9511602795

अनुक्रमणिका

अ. क्र.	प्रकरणाचे नांव	लेखक	पृ. क्र.
१.	Enlightened Pathways: Educational and Socio-Philosophical Legacy of Swami Dayanand Saraswati	Pravin Tambat	११
२.	Swami Dayanand Saraswati and the Nationalist Awakening: Impacts on the Princely States in Colonial India	Dr. Ashwini Khandekar	२३
३.	'हिंदी भाषा के विकास में स्वामी दयानंद सरस्वती का योगदान'	डॉ. पांडुरंग जानोबा चिलगर	४३
४.	महर्षि दयानंद सरस्वती का सर्वतन्त्र सिद्धांत अथवा सर्वतंत्र / वैदिक मानववाद	प्रा. डॉ. विनोदकुमार विलासराव वायचळ	५०
५.	स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे जीवन आणि तत्त्वज्ञान	डॉ. भुसारे सुनंदा रामचंद्र	५९
६.	स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे स्वातंत्र्य संग्रामातील योगदान	प्रा. डॉ. मोरे बब्रुवान केरबाजी	६८
७.	“धर्म, शिक्षण आणि समाज: स्वामी दयानंद सरस्वती यांचा समग्र दृष्टिकोन ”	प्रा. डॉ. शिवाजी गोरक्षनाथ ढोकणे	७८

८.	स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे सामाजिक आणि राजकीय मंथन	डॉ. फारुकी मोहम्मद खय्युम मो. यूनूस	९४
९.	“स्वामी दयानंद सरस्वती व आर्य समाजाचे कार्य”	प्रा. डॉ. कऱ्हाळे उत्तम सिताराम	१०३
१०.	स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या विचारांची प्रासंगिकता	डॉ. लक्ष्मी पुरणशेट्टीवार (पुदरोड)	११२
११.	स्वामी दयानंद सरस्वती: राष्ट्रजागृतीचे जनक	प्रा. डॉ. रेणुका दशरथराव बडवणे	१२६
१२.	स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या देव व ईश्वर विषयक विचारांची समीक्षा	प्रा. डॉ. प्रशांत बिरादार	१४३
१३.	स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे सामाजिक विचार व कार्य	प्रा. डॉ. सतीश ससाणे	१४९
१४.	महर्षी दयानंद सरस्वतींच्या 'सत्यार्थ प्रकाश' ग्रंथातून येणारे विवाह विषय विचार	प्रा. डॉ. व्ही. आर. सोनी	१५४
१५.	स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे शिक्षणविषयक विचार	प्रा. शुभम मनोहर सुरवाडे	१६६
१६.	स्वामी दयानंद सरस्वती थोर संत व समाजसुधारक	कु. प्रणाली गणेशराव धुळे	१७९

१७.	स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे तत्त्वज्ञान व भारतीय ज्ञान प्रणाली...!	डॉ. वासुदेव भाऊसाहेब ऊगले	१९२
१८.	स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे शैक्षणिक विचार	श्रीमती रतन अंबादास कराड	२०७
१९.	स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे शिक्षण विषयक विचार	श्री. पृथ्वीराज उत्तमराव धर्मे	२१३

Enlightened Pathways: Educational and Socio-Philosophical Legacy of Swami Dayanand Saraswati

Pravin Tambat

Research Scholar, Dept of Education, University of Mumbai.

Abstract-

Swami Dayanand Saraswati, a revolutionary thinker and reformist of 19th-century India, left an indelible mark on the nation's educational and socio-philosophical fabric. Rooted in Vedic principles, his philosophy emphasized holistic development, rational inquiry, and inclusivity in education. This paper explores Swami Dayanand Saraswati's contributions to the revival of the Gurukul system, advocacy for women's education, and his crusade against social evils such as caste discrimination and superstition. The study highlights how his teachings align with contemporary global educational initiatives, such as UNESCO's Education 2030 Agenda, and the growing emphasis on value-based education and STEM learning. By revisiting Swami Dayanand Saraswati's philosophy, the paper aims to demonstrate its relevance in addressing modern educational challenges, fostering ethical integrity, and promoting universal access to quality education. This comprehensive review integrates insights from various scholarly works to underline the transformative potential of Swami Dayanand Saraswati's vision in shaping a harmonious balance between cultural identity and global citizenship.

Keywords: Holistic Education, Universal Access, Vedic Principles, Rational Inquiry, Ethical Learning, Arya Samaj
Introduction –

Swami Dayanand Saraswati (1824–1883), one of the most influential thinkers and reformers of 19th-century India, stands as a beacon of enlightenment during a time marked by significant social and religious challenges. Born as Mool Shankar Tiwari, he rose to prominence by founding the Arya Samaj in 1875—a movement dedicated to the revival of Vedic ideals and fostering rationalism, equality, and ethical education. His life’s mission was not merely to critique prevailing societal practices such as idol worship, caste-based discrimination, and superstition but to offer transformative solutions rooted in the wisdom of the Vedas.

Swami Dayanand Saraswati’s educational philosophy went beyond conventional learning, advocating for a holistic system that integrated intellectual growth with moral and spiritual development. He emphasized the importance of universal education, insisting on equal access to knowledge for all, irrespective of gender or social standing—a revolutionary idea in an era where education was largely a privilege of the elite. By reviving the ancient Gurukul system, he sought to create a harmonious blend of traditional values and modern scientific inquiry, thereby fostering a generation of socially conscious and morally upright individuals.

His relentless efforts to uplift marginalized sections of society, promote women’s education, and inculcate critical thinking made him a transformative figure in the realm of education. Swami Dayanand Saraswati’s

philosophy remains remarkably relevant in today's world, addressing contemporary challenges such as ethical dilemmas, inequality, and the need for inclusive education. This paper explores the enduring legacy of his socio-educational contributions, analyzing their significance in shaping modern educational paradigms while emphasizing the timeless relevance of his vision in fostering a just and enlightened society.

Swami Dayanand Saraswati's Core Educational Philosophy :

1. **Holistic Development** - Swami Dayanand Saraswati envisioned education as a multidimensional process aimed at nurturing the physical, mental, and spiritual aspects of an individual. He believed that education should not be limited to intellectual growth but must also foster emotional stability, moral values, and physical health. By emphasizing this comprehensive approach, he laid the groundwork for what is now considered experiential and value-based learning. His philosophy resonates with contemporary practices that aim to develop well-rounded individuals capable of contributing meaningfully to society. For Swami Dayanand Saraswati, holistic development was essential for creating responsible citizens who can harmonize personal aspirations with collective progress (Patel, 2023).
2. **Universal Education** - A staunch advocate for inclusivity, Swami Dayanand Saraswati championed free and compulsory education for all, irrespective of caste, gender, or socio-economic status. His egalitarian ideals were revolutionary in an era when education was

a privilege reserved for the elite. He believed that universal access to education was crucial for eradicating social inequalities and empowering marginalized communities. This vision aligns seamlessly with the United Nations' Sustainable Development Goal 4 (SDG 4), which emphasizes inclusive and equitable quality education for all. By advocating for universal education, Swami Dayanand Saraswati laid the foundation for a more just and equitable society (Joshi, 2021).

3. **Emphasis on Vedic Knowledge** - Swami Dayanand Saraswati underscored the importance of Vedic knowledge as a cornerstone for personal and societal progress. He encouraged the study of Sanskrit to enable individuals to access ancient wisdom directly, fostering a deeper understanding of India's cultural and spiritual heritage. At the same time, he sought to integrate traditional Vedic teachings with modern scientific principles, creating a balanced educational framework. This blend of ancient wisdom and contemporary knowledge remains relevant today, offering insights into sustainable living and ethical governance (Dayanand, 1881).
4. **Rationalism and Scientific Temper** - Swami Dayanand Saraswati's rejection of blind faith and superstition was a defining feature of his educational philosophy. He emphasized the cultivation of critical thinking, rational inquiry, and scientific temper, believing that education should empower individuals to question dogmas and discern truth from falsehood. His focus on rationality parallels modern educational priorities, such as STEM (Science, Technology, Engineering, and Mathematics)

disciplines and inquiry-based learning. By promoting a culture of rationalism, Swami Dayanand Saraswati sought to prepare individuals for informed decision-making in an increasingly complex world (Verma, 2021).

5. **Moral and Ethical Education** - For Swami Dayanand Saraswati, moral and ethical education was not just an addendum but a core component of the learning process. He believed that virtues like honesty, self-discipline, compassion, and integrity were essential for building a harmonious and just society. His emphasis on character building aligns with contemporary calls for value-based education, addressing global concerns about ethical leadership and social responsibility. By integrating moral education into the curriculum, Swami Dayanand Saraswati aimed to create individuals who could contribute positively to both their communities and the world at large (Sharma, 2001).
6. **Revival of the Gurukul System** - Swami Dayanand Saraswati's advocacy for the Gurukul system represented his commitment to preserving India's rich educational heritage while adapting it to contemporary needs. The Gurukul model emphasized close interaction between teacher and student, holistic learning, and community living. Subjects such as mathematics, science, ethics, and Vedic studies were taught in an integrated manner, fostering both intellectual and moral growth. The system's focus on personalized instruction and character building has parallels with modern pedagogical approaches, such as mentorship programs and experiential learning environments. Swami

Dayanand Saraswati's efforts to revive this ancient educational framework continue to inspire innovative teaching methodologies today (Desai, 2022).

Socio-Religious Reforms and Their Educational Impact:

- 1. Advocacy for Women's Education:** Swami Dayanand Saraswati was a vocal proponent of women's education at a time when female literacy and access to formal education were highly restricted in India. He actively critiqued the deep-seated patriarchal norms that confined women to the domestic sphere and argued for their right to intellectual empowerment. His efforts not only challenged traditional gender roles but also laid the foundation for the broader women's rights movement in India. By promoting women's education, he championed gender equality, believing that an enlightened society could only emerge through the education of both men and women (Sharma, 2001).
- 2. Opposition to Caste-Based Discrimination:** Swami Dayanand Saraswati's teachings were revolutionary in their critique of the caste system. He rejected the idea of caste-based privilege, emphasizing that spiritual knowledge and education should be available to everyone, regardless of their caste or social standing. By advocating for a merit-based society, Dayanand sought to dismantle the oppressive social hierarchies that restricted access to education and opportunities. His emphasis on education as a means of social mobility played a key role in pushing for a more egalitarian society, where individuals could advance

based on their capabilities, rather than their birth status (Mehta, 2020).

- 3. Promotion of National Pride and Cultural Identity:** Swami Dayanand Saraswati was deeply invested in promoting Indian cultural heritage, particularly through the revival and reinterpretation of Vedic knowledge. He believed that an understanding of India's ancient texts and values was essential for the country to reclaim its national pride and cultural identity, particularly in the face of colonial oppression. This focus on Vedic teachings and cultural pride resonated with India's growing independence movement, as many leaders, including prominent figures like Lala Lajpat Rai and Bipin Chandra Pal, were inspired by Swami Dayanand Saraswati's calls for self-reliance and cultural regeneration. His ideas continue to influence modern educational curricula that seek to integrate traditional Indian knowledge with contemporary learning (Gupta, 2019).

Contemporary Relevance of Swami Dayanand Saraswati's Educational Philosophy:

- 1. Global Emphasis on Holistic Education:** Swami Dayanand Saraswati's educational philosophy emphasized the development of the whole individual—intellectually, morally, and spiritually. This approach resonates with modern global educational frameworks that stress the importance of well-rounded development. In particular, the growing focus on emotional intelligence, character building, and social responsibility within contemporary educational systems aligns with Swami Dayanand Saraswati's view

that education should foster both academic skills and ethical integrity. His belief in the interconnectedness of knowledge and morality remains influential in shaping global perspectives on education (Patel, 2023).

2. **Inclusivity in Education:** One of Swami Dayanand Saraswati's core beliefs was that education should be universally accessible, irrespective of one's gender, social status, or economic background. This vision aligns closely with contemporary global efforts to ensure equitable access to education for marginalized communities. International initiatives, such as the United Nations' Sustainable Development Goal 4, advocate for inclusive and equitable quality education for all, mirroring Swami Dayanand Saraswati's advocacy for breaking down barriers to education based on caste, class, or gender (Joshi, 2021).
3. **Value-Based Education in Modern Curricula:** Swami Dayanand Saraswati's emphasis on moral and ethical education continues to have relevance in the modern world, where there is increasing concern about social responsibility and ethical decision-making. Today, many educational institutions and curricula are integrating value-based education to help students navigate complex moral dilemmas and develop into responsible, empathetic citizens. This aligns with Swami Dayanand Saraswati's conviction that education should not only foster intellectual growth but also cultivate virtues such as honesty, compassion, and integrity (Sharma, 2001).

4. **Rational Thinking in the Digital Age:** Swami Dayanand Saraswati's call for rational, critical thinking is especially pertinent in today's digital age, where misinformation and sensationalism can spread rapidly through social media and other online platforms. Swami Dayanand Saraswati advocated for an education that encouraged students to question assumptions, think critically, and seek truth, principles that are crucial in countering the spread of false information and promoting intellectual discernment in today's society. His focus on reasoned thought and evidence-based knowledge remains an essential pillar of contemporary education (Verma, 2021).

Comparative Analysis with Modern Educational Frameworks:

1. **Montessori and Waldorf Methods:** Both the Montessori and Waldorf educational approaches emphasize holistic development, experiential learning, and the fostering of individuality, values that echo Swami Dayanand Saraswati's educational philosophy. These methods prioritize nurturing the intellectual, emotional, and physical development of students, similar to Swami Dayanand Saraswati's vision of education as a means to cultivate the full potential of each individual.
2. **UNESCO's Education 2030 Agenda:** The global commitment to "inclusive, equitable, and quality education" under UNESCO's Education 2030 Agenda aligns strongly with Swami Dayanand Saraswati's vision for universal education. His advocacy for education that transcends social, gender, and caste

barriers reflects the international push for accessible education for all, irrespective of background or identity.

Challenges in Implementing Swami Dayanand Saraswati's Vision Today:

1. **Cultural Resistance:** While Swami Dayanand Saraswati's emphasis on Vedic knowledge and traditional cultural values was revolutionary in his time, it may face resistance in today's multicultural and secular educational environments. In diverse societies, integrating Vedic teachings into mainstream curricula could provoke debates around the separation of religion and education, particularly in regions that prioritize secularism or have diverse religious traditions.
2. **Resource Constraints:** Establishing inclusive, holistic educational systems as envisioned by Swami Dayanand Saraswati requires significant investment in infrastructure, teacher training, and curriculum development. In many developing countries, particularly in rural or underprivileged areas, the financial resources needed to implement such comprehensive educational reforms are often lacking. Addressing these resource gaps is critical for ensuring that Swami Dayanand Saraswati's vision of universal, quality education can be realized in practice.

Conclusion –

Swami Dayanand Saraswati's educational philosophy remains a beacon of transformative thought, blending traditional wisdom with progressive ideals. His emphasis on holistic development, inclusivity, and rational inquiry addresses many challenges faced by modern educational

systems. By advocating free and compulsory education, Swami Dayanand Saraswati envisioned a society where knowledge empowered individuals to overcome societal barriers and contribute to collective progress.

The revival of the Gurukul system exemplifies his commitment to experiential learning and character building, concepts that resonate with contemporary pedagogical practices. Furthermore, his insistence on ethical education underscores the importance of nurturing virtues like integrity and compassion in shaping responsible citizens.

Swami Dayanand Saraswati's philosophy transcends temporal and geographical boundaries, offering valuable insights for educators and policymakers worldwide. The integration of his principles into modern curricula can foster a harmonious balance between cultural identity and global citizenship, addressing ethical dilemmas and promoting inclusivity.

While challenges such as cultural resistance and resource constraints persist, revisiting Swami Dayanand Saraswati's teachings can inspire innovative solutions to these issues. His vision of education as a tool for societal transformation underscores the enduring relevance of his ideas in creating a more equitable and enlightened world.

By bridging the gap between traditional and modern educational paradigms, Swami Dayanand Saraswati's legacy continues to inspire efforts to cultivate intellectual, moral, and spiritual growth. As society navigates the complexities of globalization and digitalization, his teachings remain a guiding light, fostering unity, resilience, and progress in the journey toward a brighter future.

References

1. Arya Samaj. (1875). *Principles of the Arya Samaj*.
2. Dayanand, S. (1881). *Satyarth Prakash (The Light of Truth)*.
3. Desai, R. (2022). Gurukul System in Modern Times: Reviving the Educational Philosophy of Dayanand Saraswati. *International Journal of Education Research*, 19(2), 88-101.
4. Gupta, R. (2019). *Social Reform in India: The Legacy of Arya Samaj*. Wisdom Publications.
5. Joshi, M. (2021). Vedic Education and Modern Perspectives: Contributions of Dayanand Saraswati. *Educational Horizons*, 34(4), 23-30.
6. Mehta, N. (2020). Caste and Equality: The Arya Samaj Perspective. *Contemporary Sociology*, 29(6), 55-72.
7. Patel, K. (2023). Moral Education and Ethical Values: Insights from Swami Dayanand Saraswati. *Global Educational Review*, 7(3), 12-19.
8. Sharma, P. (2001). Women's Rights in the Teachings of Swami Dayanand Saraswati. *Indian Journal of Social Studies*, 45(3), 67-82.
9. Verma, R. (2021). Rationalism and Reform: Swami Dayanand Saraswati's Contributions. *Journal of Modern Indian History*, 12(2), 45-63.

***

Swami Dayanand Saraswati and the Nationalist Awakening: Impacts on the Princely States in Colonial India

Dr. Ashwini Khandekar

Assistant professor

Department of History, Netaji Subhashchandra Bose college,
Nanded.

Abstract

Swami Dayanand Saraswati, a prominent 19th-century social reformer and founder of the Arya Samaj, played a crucial role in shaping nationalist thought during colonial India. His philosophy, grounded in Vedic principles, advocated for self-rule (Swaraj), education, and social reform, which resonated deeply within the Indian consciousness. This study explores the influence of Swami Dayanand's nationalist ideas on the princely states of India, analysing how his call for unity and reform transcended regional boundaries. The study examines the role of Arya Samaj as a catalyst for socio-political change within these semi-autonomous regions, where rulers and subjects alike grappled with the dual pressures of colonial domination and internal conservatism. By fostering a sense of cultural and national identity, Swami Dayanand's teachings challenged traditional hierarchies, inspired movements for modernisation, and contributed to the broader Indian freedom struggle. The study highlights the transformative impact of his ideology on the sociopolitical landscape of princely states, shedding light on an often-overlooked dimension of India's nationalist awakening.

Keywords: Swami Dayanand Saraswati, Arya Samaj, Indian Nationalism, princely states, colonial India, socio-political reform

Introduction:

The 19th century was a transformative period in Indian history, marked by the rise of social reform movements and the growing assertion of nationalist sentiments against British colonial rule. Among the key figures of this era was Swami Dayanand Saraswati (1824-1883), a revolutionary thinker and founder of the Arya Samaj, whose ideas left an ineradicable mark on the Indian freedom movement. Swami Dayanand's calls for "a return to Vedic principles" and his advocacy for self-reliance, education, and social reform resonated across diverse sections of Indian society (Rai, 1915; Jordens, 1978, pp. 1-23; Jaffrelot, 2009).

While much of the nationalist discourse of the time centred around British-controlled provinces, the princely states, which constituted nearly 40% of the Indian subcontinent, presented a unique sociopolitical dynamic. Governed by semi-autonomous rulers under British suzerainty, these regions were often considered strongholds of conservatism and resistance to modernising influences. However, Swami Dayanand's ideology found fertile ground within these domains, influencing rulers and their subjects. His emphasis on Swaraj (self-rule) and societal reform challenged the entrenched feudal hierarchies and inspired movements for progress within these states (Jones, 1989; (Jaffrelot, 2009)).

This study explores the intersection of Swami Dayanand Saraswati's nationalist thoughts and the princely

states of colonial India. By examining the reception and implementation of his ideas within these regions, the study aims to illuminate an often-overlooked aspect of India's nationalist awakening. Through an analysis of Arya Samaj's activities, the reactions of princely rulers, and the broader implications of Swami Dayanand's teachings, the study highlights the transformative role of his philosophy in shaping the sociopolitical fabric of princely India (Shastri, 1967; Pandey, 1972).

Swami Dayanand Saraswati's Vision of Nationalism:

Swami Dayanand Saraswati's philosophy was deeply rooted in the revival of Vedic ideals, which he saw as the foundation for a self-reliant and unified India. He argued that true nationalism could only emerge by rejecting foreign domination and embracing indigenous traditions, language, and education (Rai, 1915). His concept of Swaraj extended beyond political independence to include social and moral reform, making it a holistic framework for India's resurgence (Jaffrelot, 2009). The Arya Samaj, established in 1875, became a vehicle for disseminating these ideas, advocating against caste discrimination, untouchability, and oppressive religious practices. Dayanand's slogan, "India for Indians", resonated with reformists and nationalists alike, laying the ideological groundwork for the freedom movement (Pandey, 1969; Bhardwaj, 1991).

Swami Dayanand Saraswati's vision of nationalism was deeply rooted in a unified and self-sustained India founded on spiritual revival and socio-political reforms. Unlike other contemporary leaders, Dayanand emphasised the importance of rejecting foreign domination, specifically

British colonial rule, and believed restoring Vedic traditions could be the key to national unity (Saraswati, 1883). Dayanand's nationalist vision was grounded in the promotion of Hinduism as the core of Indian identity, where the revival of Vedic education and the eradication of social practices such as caste discrimination and untouchability played a central role (Pandey, 1972). His call for Swaraj, or self-rule, was political and cultural, highlighting that India's strength lay in its rich, ancient civilisation rather than Westernization (Tripathi, 2018). His interpretation of nationalism was holistic, encompassing spiritual, cultural, and socio-political dimensions to create a cohesive Indian society based on equality and moral righteousness (Varma, 1969; Vable, 1983).

The Impact of Swami Dayanand on Nationalist Sentiments

Swami Dayanand Saraswati's teachings significantly shaped the nationalist sentiments within the princely states, fostering a collective identity that transcended regional divides (Rai, 1915). His call for Swaraj and a renaissance of Vedic values resonated deeply among diverse communities, as evidenced by his slogan "India for Indians," which rallied various sects around a unified national discourse (Sharma, 2000). The Arya Samaj served as a vehicle for this message, promoting political independence and social reform to dismantle the caste system and challenging orthodox religious practices (Jaffrelot, 2009). This holistic approach appealed to many within princely states, motivating them to question the legitimacy of colonial rule and their subservient status under semi-autonomous rulers (Pandey, 1972). Tripathi

argues that the spread of Arya Samaj's ideas within these regions marked a pivotal shift, demonstrating how Dayanand's philosophy catalysed movements for modernisation that ran counter to the prevalent conservatism of princely governance (Tripathi, 2018).

Swami Dayanand's influence on nationalist sentiments in colonial India was profound. He encouraged intellectual resistance against British colonialism and nurtured the spirit of reform within the Indian populace (Varma, 1969; Vable, 1983). His efforts laid the foundation for a generation of thinkers and leaders actively engaged in the freedom struggle (Shastri, 1967). Dayanand inspired a sense of self-pride and collective identity by advocating for restoring India's ancient practices and criticising colonial rule. His call to return to the "original" Vedic values provided a nationalist framework that rejected the degradation imposed by centuries of foreign invasions, including the British Empire. Dayanand's ideas permeated nationalist circles, contributing to developing ideologies that would later become integral to India's independence movement, such as self-reliance, nationalism, and religious reform (Yadav, 2023).

The Role of Arya Samaj in Bridging Tradition and Modernity

The Arya Samaj operated uniquely within the princely states by bridging traditional values and modernist aspirations (Rai, 1915). Arya Samaj established schools in states like Jaipur and Baroda that significantly augmented local educational opportunities, especially for marginalised groups (Jones, 1976). This emphasis on vernacular education empowered the populace and promoted critical

thinking and political awareness, essential for fostering a sense of nationalism (Pandey, 1972). However, this progressive educational agenda often clashed with conservative elements within these states, leading to tensions with rulers who felt threatened by rising public consciousness (Shastri, 1967). However, as noted by Pandey, some enlightened rulers, like Sayajirao Gaekwad III of Baroda, recognised the potential of Arya Samaj's reforms for modernising their administrations, thereby reflecting a complex interaction between reformist ideologies and traditional governance (Pandey, 1969).

The Arya Samaj, founded by Swami Dayanand, was crucial in bridging tradition and modernity in India. While maintaining a strong connection with Vedic teachings, it embraced reforms that challenged orthodox practices. The Arya Samaj became a progressive force by advocating for women's education, social equality, and the dismantling of the caste system (Pandey, 1972). It promoted the idea of modern education within a traditional Hindu framework, thus allowing its followers to engage with Western knowledge without fully succumbing to it. This unique synthesis of tradition and modernity made the Arya Samaj a significant institution in the process of Indian modernisation while simultaneously preserving India's cultural identity (Varma, 1969; Vable, 1983; Singh, 2011). The Samaj's teachings also provided a platform for intellectual engagement that encouraged social reformers to think critically about India's colonial condition while upholding its indigenous traditions.

Divergent Reactions of Princely Rulers

The responses of princely rulers to the nationalist ideas propagated by Swami Dayanand were marked by a spectrum of acceptance and resistance (Shastri, 1967). While many conservative rulers viewed the Arya Samaj's initiatives as a direct challenge to their authority, some progressive monarchs recognised the inherent value of reform (Varma, 1969; Vable, 1983). For instance, rulers such as Maharaja of Jaipur initially resisted, believing that Arya Samaj's reformist agenda could destabilise their grip on power (Sharma, 2000). In contrast, rulers like Sayajirao Gaekwad III adopted these nationalist ideas, integrating them into their governance strategies to modernise their states and resonate with their subjects (Upadhyaya, 1954). This divergence highlights the complex interplay between reformist movements and traditional power structures within the princely states, suggesting that the nationalist awakening was not merely a top-down process but also a grassroots phenomenon that transformed the sociopolitical fabric of colonial India (Tripathi, 2018).

Princely rulers in colonial India reacted differently to the ideas of Swami Dayanand Saraswati and the Arya Samaj (Upadhyaya, 1954). Some rulers saw Dayanand's call for reform threatening their existing feudal structures and relationship with the British. They feared that reforms such as the abolition of untouchability, child marriage, and caste distinctions would disrupt the social order and their political stability (Garg, 1984). However, a few progressive rulers, particularly in states like Baroda and Travancore, recognised the need for social and educational reforms to strengthen their states against colonial dominance. These

rulers supported the Arya Samaj's activities and patronised modern educational institutions, showcasing a dynamic response that balanced tradition and modernity (Varma, 1969; Vable, 1983).

The Role of Arya Samaj in the Princely States:

The Arya Samaj played a pivotal role in bringing Swami Dayanand's ideas to the princely states, often as a bridge between tradition and modernity. In states like Jaipur, Hyderabad, and Baroda, Arya Samaj branches established schools, organised reformist campaigns, and fostered nationalist sentiments among the elite and commoners (Upadhyaya, 1954). The movement's emphasis on vernacular education and socio-political awareness directly challenged the orthodox hierarchies in these states, sometimes leading to tensions with conservative rulers. However, progressive monarchs like Sayajirao Gaekwad III of Baroda adopted Arya Samaj reforms to modernise their administrations. These activities underscored the movement's dual role in the cultural revival and political awakening (Jones, 1976; Tripathi, 2018).

In the Princely States, the Arya Samaj was instrumental in fostering a sense of national identity. Its educational and social reform initiatives helped establish a foundation for progressive politics and resistance against colonial rule (Shastri, 1967). Its efforts to propagate the Vedic way of life appealed to the intellectual elites and the masses, including those in princely states who were otherwise untouched by mainstream political movements (Garg, 1984). The Arya Samaj provided an alternative to British missionary schools and propagated ideas that encouraged Indian self-governance and independence. In

princely states like Punjab and parts of Rajasthan, Arya Samaj's influence was pivotal in promoting educational reforms, especially for women and the lower castes (Jaffrelot, 2002).

Reactions of Princely Rulers to Nationalist Ideas

The response of princely rulers to Swami Dayanand Saraswati's nationalist ideology was varied. While conservative rulers viewed Arya Samaj's activities as threatening their authority and traditional order, progressive rulers found value in adopting reformist policies (Jaffrelot, 2009). For instance, Dayanand's teachings influenced rulers like Sayajirao Gaekwad and Maharaja Ranbir Singh of Jammu, who implemented educational and social reforms inspired by Arya Samaj's principles (Pandey, 1972). However, Dayanand's critiques of idol worship and hereditary privilege were met with resistance in more conservative states, leading to his expulsion from specific regions. This divergence highlights the complex interplay between nationalism, tradition, and governance in princely states (Pandey, 1969; Kumar, 1985).

The reactions of princely rulers to nationalist ideas were often contradictory. Some saw nationalism as a destabilising force threatening their legitimacy, while others realised the necessity of aligning with nationalist sentiments to maintain their sovereignty against British imperialism (Varma, 1969; Vable, 1983). In states like Hyderabad and Kashmir, rulers were hesitant to embrace the ideas of self-rule and social reform, fearing loss of power. However, in other regions, such as Baroda and Mysore, rulers encouraged the spread of nationalist ideas, understanding that the future of India would depend on

political unity and social progress. These rulers contributed significantly to social reform and modernisation within their states, albeit selectively (Yadav, 2021).

Swami Dayanand Saraswati's advocacy for reform was based on the belief that true national unity could only be achieved through social and religious reforms that transcended sectarian divisions (Pandey, 1972). His call for the abolition of caste discrimination, support for women's rights, and promotion of rational thought aimed at creating a cohesive Indian society that could stand against British colonialism. Reform was a reaction to colonial rule and a means of revitalising India's internal social fabric (Upadhyaya, 1954). By uniting people from different social backgrounds, reform movements spearheaded by Arya Samaj helped build a broad-based nationalist consciousness that crossed regional and caste lines (Chandra, 1997; Yadav, 2023).

Reform as a Path to National Unity:

Swami Dayanand emphasised social reform as a prerequisite for Social national awakening, targeting practices like child marriage, dowry, and caste discrimination. His ideas offered a progressive alternative to entrenched norms in the princely states, where these practices were often rigidly enforced (Shastri, 1967). By fostering debates and organising public events, Arya Samaj activists could galvanise sections of society, particularly the youth, toward embracing these reforms (Garg, 1984). This focus on social reform not only aligned with nationalist goals but also created a shared cultural consciousness that transcended regional identities, laying the groundwork for

collective resistance against colonial rule (Chandra, 2003; Sarkar, 2001).

Swami Dayanand Saraswati emphasised that social reform was essential for achieving national unity and liberation from colonial rule. His philosophy highlighted the need to eradicate practices like caste discrimination, child marriage, and untouchability, which he identified as divisive forces that weakened Indian society (Varma, 1969; Vable, 1983; Kumar, 2017). He advocated for a return to Vedic principles and sought to establish a society rooted in equality and meritocracy. The Arya Samaj became the primary vehicle for disseminating these ideas, organising campaigns and public debates to challenge entrenched orthodoxies. These reformist efforts created a sense of collective identity and unified diverse communities under the common cause of national rejuvenation. Scholars argue that this social transformation was crucial in fostering a nationalist spirit that transcended regional and caste boundaries (Sharma, 2000; Chandra, 2003).

The role of reform in national unity became particularly significant in princely states, where conservative practices often persisted more strongly than in British-controlled provinces (Shastri, 1967). Swami Dayanand's emphasis on vernacular education and equality resonated with the youth and middle classes, who began questioning traditional hierarchies (Pandey, 1972). Educational institutions established under Arya Samaj auspices, such as the Dayanand Anglo-Vedic (DAV henceforth) schools, played a crucial role in inculcating social equality and patriotism values (Varma, 1969; Vable, 1983). These schools challenged caste divisions and

equipped students with the knowledge and confidence to participate in the freedom struggle. The reform movements thus acted as a unifying force, linking local grievances to the larger nationalist agenda (Jones, 1976; Tripathi, 2018).

By addressing social evils and promoting reforms, Swami Dayanand's ideology provided a moral foundation for India's nationalist movement. He argued that external freedom was unattainable without internal unity and self-respect (Garg, 1984). This perspective aligned with the broader vision of cultural nationalism, where the revival of indigenous values and eradication of social inequalities were critical to achieving independence (Shastri, 1967). Historians note that Arya Samaj's reformist activities strengthened social cohesion and provided a moral and ideological framework that complemented the political efforts of leaders like Bal Gangadhar Tilak and Mahatma Gandhi. Thus, social reform served as both a means of internal consolidation and a platform for collective resistance against colonial rule (Pandey, 1969; Sarkar, 2001).

Reform as the Foundation of National Unity:

Swami Dayanand Saraswati's approach to national unity was rooted in the belief that internal reform was essential to resist external domination. He argued that colonial rule thrived not only because of foreign exploitation but also due to the social fragmentation within Indian society. Practices like caste discrimination, child marriage, and untouchability perpetuated divisions and weakened the collective strength needed to resist British rule (Yadav, 2021). By advocating for a return to Vedic ideals, which he interpreted as inherently egalitarian and

rational, Dayanand sought to create a moral and cultural foundation for unity. His ideas were revolutionary, challenging colonial narratives of Indian inferiority and the entrenched orthodoxies perpetuating societal inequality (Sharma, 2000; Chandra, 2003).

Dayanand's reforms also emphasised the importance of education in fostering national unity. Through institutions like the DAV schools, the Arya Samaj provided an alternative to colonial education by integrating modern subjects with Vedic values (Kumar, 2017; Yadav, 2023). These schools served as hubs for cultivating a generation of socially conscious and patriotic individuals (Gupta, 2002). By promoting education in regional languages, the Arya Samaj ensured that the message of reform and unity reached marginalised communities who were often excluded from mainstream educational opportunities (Garg, 1984). This democratisation of education not only uplifted the lower strata of society but also bridged the gap between different caste and regional groups, fostering a sense of shared purpose (Jones, 1976; Tripathi, 2018).

Reform provided the foundation for national unity, particularly in India's plural society. Dayanand's ideas helped forge a more inclusive sense of nationalism that sought political independence and social justice (Shastri, 1967). Reform movements like the Arya Samaj were pivotal in changing the social structure, emphasising equal rights regardless of caste and religion (Yadav, 2023). The widespread popularity of these reforms across the country laid the groundwork for political movements that transcended traditional divides, creating a sense of shared

purpose among India's diverse population (Bose & Jalal, 2004).

Reform in the Princely States:

Swami Dayanand's calls for reform had a particularly significant impact in the princely states, where conservative practices were deeply entrenched. The hierarchical structure of these states often reinforced caste-based discrimination and patriarchal norms, which hindered social cohesion (Shastri, 1967). Reformist ideas penetrated these regions through the Arya Samaj branches, encouraging rulers and subjects to embrace change. For example, in states like Baroda and Jammu, reformist monarchs were influenced by Arya Samaj's ideology and implemented policies promoting education, women's rights, and the abolition of oppressive practices (Upadhyaya, 1954). These reforms were social and political, as they weakened the hold of traditional elites and created a more equitable framework for governance (Pandey, 1969; Kumar, 1985).

However, the Arya Samaj's activities in princely states also faced resistance from conservative factions. Orthodox religious leaders and feudal elites often opposed reformist efforts, viewing them as threatening their authority (Kumar, 2017). Despite this, the Samaj persisted, using public debates, educational initiatives, and grassroots organising to challenge these entrenched interests (Upadhyaya, 1954). This resilience underscored the transformative potential of reform in uniting diverse groups under a shared vision of progress and self-reliance (Sarkar, 2001; Sharma, 1995).

The respective rulers' political strategies and the regional socio-political contexts in the Princely States often shaped reform movements (Gupta, 2002). While some rulers were reluctant to implement reforms that might upset the existing social order, others saw reforms to strengthen their hold over their territories by modernising their administrations and society (Garg, 1984). The educational and social reforms promoted by the Arya Samaj were seen as an antidote to the growth of nationalist movements that challenged the political status quo in princely states (Upadhyaya, 1954). Nevertheless, reforms supported by progressive rulers in states like Baroda became essential to the broader nationalist agenda (Kumar, 1983; (Yadav, 2023).

Reform as a Strategy for National Resistance:

Swami Dayanand's vision of reform extended beyond social practices to encompass a broader cultural revival. By emphasising the unity of Indian society through a shared Vedic heritage, he aimed to counter the divisive tactics of colonial rulers (Varma, 1969; Vable, 1983). This cultural nationalism served as a unifying force, rallying people around a common identity and creating a moral basis for political resistance (Upadhyaya, 1954). Historians note that the Arya Samaj's reformist activities complemented the political strategies of the Indian National Congress, creating a multi-faceted approach to the freedom struggle. Social reform provided a sense of moral superiority and legitimacy to the nationalist cause, making it more inclusive and resilient (Dalmia, 2007; Chandra, 2003).

Furthermore, reform movements like those led by Swami Dayanand demonstrated that nationalism was not

just a political endeavour but also a social and cultural one (Gupta, 2002). By addressing the internal weaknesses of Indian society, these movements laid the groundwork for a more unified and robust resistance against colonial rule. This holistic approach to reform and nationalism remains a significant legacy of Swami Dayanand's ideology (Majumdar, 1961; Sharma, 2000).

Reform was a response to social issues and a strategy for national resistance against British imperialism. Swami Dayanand's social reforms sought to make Indian society more resilient to British domination (Garg, 1984). By eradicating social evils such as untouchability and caste discrimination, reform movements sought to unite the Indian populace under a shared national identity (Shastri, 1967). Moreover, these reforms often asserted India's autonomy in the face of colonial exploitation (Gupta, 2002). In the Princely States, some rulers saw social reform as essential for bolstering local resistance to British policies, thus using reform as a political tool to strengthen social fabric and nationalist sentiments (Ramaswamy, 1997).

The Legacy of Swami Dayanand's Ideology in the Princely States:

The long-term impact of Swami Dayanand's nationalist thoughts in princely states is evident in the later stages of the Indian freedom movement. Leaders who emerged from Arya Samaj circles played prominent roles in mobilising princely state populations for independence (Shastri, 1967). Furthermore, the educational institutions and socio-political organisations established under Arya Samaj's influence continued challenging colonial and

feudal systems well into the 20th century (Gupta, 2002). Swami Dayanand's emphasis on self-reliance and cultural pride inspired political movements and shaped the intellectual discourse within princely states, making them active participants in India's nationalist awakening (Majumdar, 1961; Dalmia, 2007).

Swami Dayanand's ideology left a legacy in the Princely States, particularly regarding social reforms and educational advancement. The emphasis on Vedic knowledge, the promotion of rational thought, and social equality provided a framework for future reform movements that would help shape the discourse around Indian nationalism (Shastri, 1967). Even in states not directly under British control, his ideas influenced rulers and the ordinary people, leading to an enhanced awareness of India's potential for self-rule (Varma, 1969; Vable, 1983). The Arya Samaj's influence in these regions contributed significantly to developing a modern Indian consciousness transcending religious and regional boundaries (Singh, 2011).

Conclusion:

Swami Dayanand Saraswati's nationalist philosophy and reformist zeal profoundly influenced the socio-political landscape of colonial India, including the semi-autonomous princely states. His emphasis on Swaraj as a holistic concept encompassing political freedom, cultural pride, and social reform catalysed change within these regions. Through the Arya Samaj, Swami Dayanand's ideas permeated the princely states, fostering a spirit of resistance against colonial domination and challenging the entrenched

traditional hierarchies that often characterised their governance.

While the responses of princely rulers varied from outright resistance by conservative monarchs to enthusiastic adoption of reforms by progressive ones, the overall impact of Swami Dayanand's ideology was unmistakable. It inspired social and educational advancements and contributed to the growing sense of national identity transcending provincial and regional boundaries. The transformative legacy of his teachings laid a crucial foundation for the participation of princely states in India's broader nationalist awakening and freedom struggle.

Swami Dayanand Saraswati's vision remains a testament to the power of reformist thought in bridging the gaps between tradition and modernity and between local autonomy and collective nationalism. His enduring influence highlights the importance of integrating cultural revival and social progress into the framework of political liberation, making him a pivotal figure in the history of India's journey toward independence.

References

1. Bahadurmal, (1962). *Dayanand: A Study in Hinduism*. V.V.K. Institute, Hoshiarpur.
2. Dayalu, S. (1966). *Dayanand Versus Orthodoxy*. Arya Pratinidhi Sabha U.P.: Lucknow.
3. Dayanand Saraswati, S. (1883). *Satyarth Prakash*.
4. Dayanand, Swami, (1972). *Satyarth Prakash*, Kapoor Trust: Bahalpurh, Haryana.
5. Garg, G. R. (1984). *World Perspectives on Swami Dayananda Saraswati*. New Delhi: Concept Publishing Company.

6. Gupta, S. (2002). "The Arya Samaj and Indian National Movement". *Indian History Congress*. 63: 722–732. <https://www.jstor.org/stable/44158140>.
7. Jaffrelot, C. (2009). (ed.). *Hindu nationalism: A Reader*. Oxford: Princeton University Press.
8. Jones, K. W. (1976). *Arya Dharm: Hindu Consciousness in 19th-Century Punjab*. University of California Press.
9. Jones, K.W. (1989). (eds). *The New Cambridge History of India: socio-religious reform movements in British India*. III-1. Cambridge: Cambridge University Press.
10. Jordens, J.T.F. (1960). *Dayanand Saraswati His Life and Ideas*. Delhi: Oxford University Press.
11. Kumar, R. (1983). *Essays in the Social History of Modern India*. New Delhi: Oxford University Press.
12. Kumar, V. (2017). "Swami Dayanand as a Social Reformer and a Sculptor of Humanity: A Study with Special Reference to Arya Samaj and Its Principles". *International Journal of Scientific Research in Science, Engineering and Technology*. 2(3): 805–809. <https://ijsrset.com/paper/6902.pdf>.
13. Majumdar, R. C. (1961). *History of the Freedom Movement in India*. Firma KLM.
14. Pandey, B.N. (1969). *The Break-Up of British India*. London: MacMillan Education.
15. Pandey, D. (1972). *The Arya Samaj and Indian Nationalism (1875-1920)*. New Delhi: S. Chand & Co. Pvt. Lmt.
16. Pandey, D. (1972). *The Arya Samaj and Indian Nationalism, 1875–1920*. New Delhi: S. Chand.
17. Rai, L. L. (1915). *The Arya Samaj*. London: Longman, Green and Co.
18. Sarkar, S. (2001). *Modern India: Social and Political Developments*. Pearson.
19. Sharma, J.M. (2000). *Swami Dayanand: A Biography*. USB Publishers Distributors Ltd.
20. Shastri, V. (1967). *The Arya Samaj: Its Cult and Creed*. New Delhi: Sarvadeshik Arya Pratinidhi Sabha.
21. Singh, W. P. (2011). *The Philosophy of Swami Dayananda Saraswati*. Rajesh Publications.

22. Tripathi, S.P.M. (2018). *Swami Dayanand Saraswati: His Life and Mission*. New Delhi: Ankit Publications.
23. Upadhyaya, G. P. (1954). *The Origin, Scope, and Mission of the Arya Samaj*. Arya Samaj.
24. Vable, D. (1983). *The Arya Samaj: Hindu without Hinduism*. Vikas: Delhi.
25. Varma, V.P. (1959). "Political Philosophy of Dayanand". *The Indian Journal of Political Science*. 20(4): 291–305. <https://www.jstor.org/stable/42743524>.
26. Yadav, A. (2021). "Arya Samaj and Socio-Religious Nationalism in India". *Academic Discourse*. 10(2): 20–24.
27. Yadav, S. (2023). "Swami Dayanand Saraswati: Social and Religious Philosophy". *International Journal of Creative Research Thoughts*. 11(4): 793–802. <https://ijcrt.org/papers/IJCRT2304723.pdf>.

***

'हिंदी भाषा के विकास में स्वामी दयानंद सरस्वती का योगदान'

डॉ. पांडुरंग ज्ञानोबा चिलगर

सहयोगी प्राध्यापक, हिंदी विभाग

महात्मा फुले महाविद्यालय, अहमदपुर जि. लातूर

बीज शब्द : वैदिक साहित्य, पत्रकारिता, शिक्षा, सरल व्याकरण, वैदिक धर्म, आर्य समाज, संस्कृत और हिंदी समन्वय, गुरुकुल और हिंदी आदि।

शोधसार :

स्वामी दयानंद सरस्वती (1824-1883) भारतीय समाज सुधारक और आर्य समाज के संस्थापक थे। उन्होंने न केवल धार्मिक सुधार किए, बल्कि भारतीय भाषाओं के विकास में भी महत्वपूर्ण भूमिका निभाई। हिंदी भाषा के प्रचार-प्रसार और इसे राष्ट्रभाषा के रूप में स्थापित करने में उनका योगदान ऐतिहासिक है। इस लेख में हिंदी भाषा के विकास में स्वामी दयानंद सरस्वती के योगदान का विस्तृत अध्ययन किया गया है।

भूमिका :

स्वामी दयानंद सरस्वती ने भारत में वैदिक धर्म और संस्कृति के प्रचार-प्रसार के लिए अनगिनत प्रयास किए। उन्होंने समझा कि एक समान और सशक्त भाषा ही भारत को एकता के सूत्र में बांध सकती है। उस समय भारत में क्षेत्रीय भाषाओं के

बीच कोई संपर्क भाषा नहीं थी, और अंग्रेजी के बढ़ते प्रभाव ने भारतीय भाषाओं को पीछे धकेल दिया था। स्वामी दयानंद ने हिंदी को भारतीय जनता की भाषा मानते हुए इसे राष्ट्रीय और सांस्कृतिक एकता का माध्यम बनाने का प्रयास किया।

आर्य समाज ने हिंदी भाषा के विकास में एक महत्वपूर्ण भूमिका निभाई है। इसकी स्थापना स्वामी दयानंद सरस्वती ने 1875 में की थी, जिसका उद्देश्य भारतीय समाज में धार्मिक, सामाजिक और शैक्षिक सुधार लाना था। आर्य समाज ने न केवल समाज सुधार के कार्य किए बल्कि हिंदी भाषा को राष्ट्रीय चेतना का माध्यम बनाने में भी योगदान दिया। उनके योगदान को निम्नलिखित बिंदुओं में समझा जा सकता है:

स्वामी दयानंद सरस्वती ने हिंदी को राष्ट्रीय स्तर पर स्वीकार करने की वकालत की। उनका मानना था कि भारत में सभी वर्गों और समुदायों के लिए हिंदी एक संपर्क भाषा के रूप में काम कर सकती है।

उन्होंने क्षेत्रीय भाषाओं के महत्व को समझते हुए, हिंदी को एक "सेतु भाषा" के रूप में स्थापित करने का प्रयास किया।

1. हिंदी के प्रचार के लिए महत्वपूर्ण कार्य किया है: जैसे -
1. हिंदी को सरल, सहज और बोधगम्य बनाना।
2. भारतीय शिक्षा में हिंदी को प्राथमिकता देना।
3. आर्य समाज के माध्यम से हिंदी को प्रसारित करना।
2. 'सत्यार्थ प्रकाश' और हिंदी साहित्य का योगदान :

स्वामी दयानंद सरस्वती की अमर कृति सत्यार्थ प्रकाश हिंदी साहित्य के विकास में मील का पत्थर है।

यह ग्रंथ हिंदी में लिखा गया और इसमें समाज, धर्म, शिक्षा, और राजनीति से संबंधित विषयों को सरल भाषा में प्रस्तुत किया गया। उन्होंने कठिन संस्कृत शब्दावली के स्थान पर हिंदी में सरल शब्दों का उपयोग किया।

'सत्यार्थ प्रकाश' ने हिंदी लेखन को नए आयाम दिए और इसे आम जनता के बीच लोकप्रिय बनाया।

सत्यार्थ प्रकाश की विशेषताएँ:

1. वैदिक संस्कृति और विचारों का हिंदी में प्रचार।
2. भाषा की सहजता और सरलता।
3. धार्मिक विषयों को वैज्ञानिक दृष्टिकोण से प्रस्तुत करना :
3. हिंदी भाषा का सरलीकरण :

उस समय हिंदी में संस्कृतनिष्ठ शब्दों का अधिक उपयोग होता था, जिससे आम जनता इसे समझने में कठिनाई महसूस करती थी। स्वामी दयानंद ने हिंदी को सरल और प्रचलित रूप में प्रस्तुत किया।

उनके लेखन में व्याकरण और शैली का ध्यान रखते हुए, आम बोलचाल की भाषा का प्रयोग किया गया।

इसका उद्देश्य यह था कि शिक्षा और सुधार केवल शिक्षित वर्ग तक सीमित न रहे, बल्कि साधारण लोग भी इसका लाभ उठा सकें।

आर्य समाज ने हिंदी को भारत की राष्ट्रीय भाषा बनाने की आवश्यकता को समझा। स्वामी दयानंद सरस्वती ने अपनी रचनाओं, विशेष रूप से 'सत्यार्थ प्रकाश' में सरल और सुबोध

हिंदी का प्रयोग किया। इससे हिंदी आम जनता तक पहुँचने में सक्षम हुई।

संस्कृत और हिंदी का समन्वय :

आर्य समाज ने संस्कृत भाषा को हिंदी का आधार मानते हुए इसे जनमानस में लोकप्रिय बनाने का प्रयास किया। उन्होंने हिंदी को संस्कृतनिष्ठ रूप में विकसित करने पर जोर दिया, ताकि यह भाषा विद्वानों और आम लोगों दोनों के लिए उपयोगी बन सके।

शिक्षा के माध्यम से हिंदी का प्रसार :

आर्य समाज ने गुरुकुलों और विद्यालयों की स्थापना की, जिनमें शिक्षा का माध्यम हिंदी था। इन संस्थानों में हिंदी को एक वैज्ञानिक और सशक्त भाषा के रूप में पढ़ाया गया। जैसे कि "गुरुकुल कांगड़ी विश्वविद्यालय" (हरिद्वार) ने हिंदी को बढ़ावा देने में बड़ी भूमिका निभाई।

हिंदी साहित्य का विकास:

आर्य समाज के सदस्यों ने हिंदी में बड़े पैमाने पर साहित्य रचना की। धार्मिक, सामाजिक और वैज्ञानिक विषयों पर पुस्तकें लिखीं गईं, जिनमें स्वामी दयानंद की कृतियाँ और अन्य आर्य विद्वानों के लेख शामिल हैं। इन लेखों ने हिंदी साहित्य को नई दिशा दी।

हिंदी पत्रकारिता का विकास:

आर्य समाज ने हिंदी पत्रकारिता को बढ़ावा दिया। उन्होंने हिंदी में पत्र-पत्रिकाएँ प्रकाशित कीं, जैसे सुधारक, आर्य मुसाफिर,

आर्य गज़ट आदि। इन पत्रिकाओं ने हिंदी भाषा के प्रचार-प्रसार में महत्वपूर्ण भूमिका निभाई।

हिंदी भाषा आंदोलन में योगदान :

आर्य समाज ने हिंदी को देवनागरी लिपि में स्वीकारने और इसे भारत की मुख्य भाषा बनाने के आंदोलन का समर्थन किया। उनके प्रभाव के कारण हिंदी ने उर्दू और अन्य भाषाओं पर बढ़त बनाई।

सामाजिक सुधार और हिंदी का उपयोग :

आर्य समाज ने विधवा पुनर्विवाह, बाल विवाह उन्मूलन, और जातिवाद के खिलाफ अपने आंदोलनों में हिंदी का प्रयोग किया। इन सुधार आंदोलनों ने हिंदी को जन-जन तक पहुँचाने का काम किया।

वैदिक धर्म और हिंदी:

स्वामी दयानंद ने हिंदी को वेदों के प्रचार का माध्यम बनाया। उन्होंने वैदिक धर्म के सिद्धांतों को हिंदी में सरल भाषा में प्रस्तुत किया, जिससे यह भाषा धार्मिक और सांस्कृतिक संवाद का मुख्य साधन बन गई।

आर्य समाज स्वामी दयानंद सरस्वती द्वारा स्थापित एक ऐसा संगठन था, जिसने हिंदी के प्रचार में महत्वपूर्ण भूमिका निभाई।

आर्य समाज के माध्यम से उन्होंने हिंदी में धार्मिक और सामाजिक साहित्य प्रकाशित किया। आर्य समाज ने स्कूलों, गुरुकुलों और सभाओं में हिंदी को प्राथमिक शिक्षा का माध्यम

बनाया। आर्य समाज की पत्रिकाओं और पर्चों ने हिंदी को जनसामान्य तक पहुँचाया।

जैसे -

‘आर्योपदेशक’ और ‘आर्य पत्रिका’ जैसी हिंदी पत्रिकाओं का प्रकाशन। गुरुकुलों में हिंदी भाषा का अनिवार्य शिक्षण किया और हिंदी और वैदिक संस्कृति का प्रचार किया। स्वामी दयानंद ने हिंदी को वैदिक संस्कृति के प्रचार का माध्यम बनाया। उनका उद्देश्य था कि भारतीय समाज को उसके प्राचीन गौरव और ज्ञान से परिचित कराया जाए। उन्होंने वैदिक साहित्य की हिंदी में अनुवाद और व्याख्या की। उनका मानना था कि, हिंदी भाषा वैदिक परंपराओं और मूल्यों को पुनर्जीवित कर सकती है।

स्वामी दयानंद ने हिंदी को एक ऐसी भाषा माना, जो पूरे भारत को एकता के सूत्र में बाँध सकती है। उनका कहना था, “हिंदी केवल भाषा नहीं, बल्कि भारतीयता और राष्ट्रीयता की आत्मा है।” उन्होंने हिंदी के माध्यम से समाज में व्याप्त कुरीतियों को दूर करने और राष्ट्रीय चेतना का प्रचार करने का प्रयास किया।

निष्कर्ष:

स्वामी दयानंद सरस्वती का हिंदी भाषा के विकास में योगदान अमूल्य है। उनके प्रयासों ने हिंदी को धार्मिक, सामाजिक और राष्ट्रीय मंच पर सशक्त भाषा के रूप में स्थापित किया। उन्होंने न केवल हिंदी का प्रचार किया, बल्कि इसे सरल और प्रचलित बनाने में भी महत्वपूर्ण भूमिका निभाई। आर्य

समाज के माध्यम से उन्होंने हिंदी भाषा को जनता तक पहुँचाया और इसे भारतीय एकता का प्रतीक बनाया।

स्वामी दयानंद सरस्वती के विचार और योगदान आज भी प्रेरणादायक हैं। हिंदी भाषा के विकास और इसकी राष्ट्रभाषा के रूप में पहचान बनाने में उनके प्रयास सदैव स्मरणीय रहेंगे।

आर्य समाज ने हिंदी भाषा को समाज सुधार, शिक्षा और साहित्य का आधार बनाकर उसे एक मजबूत और प्रभावशाली भाषा के रूप में स्थापित किया। उनके प्रयासों ने हिंदी को न केवल उत्तर भारत बल्कि पूरे देश में एकता और संवाद का माध्यम बनाया। आर्य समाज का यह योगदान आज भी हिंदी के विकास और उसकी पहचान में महत्वपूर्ण स्थान रखता है।

संदर्भ सूची :

1. सत्यार्थ प्रकाश (स्वामी दयानंद सरस्वती)
2. आर्य समाज के दस्तावेज
3. हिंदी साहित्य का इतिहास (आचार्य रामचंद्र शुक्ल)
4. स्वामी दयानंद के भाषण और लेख

महर्षि दयानंद सरस्वती का सर्वतन्त्र सिद्धांत अथवा सर्वतंत्र / वैदिक मानववाद

प्रा. डॉ. विनोदकुमार विलासराव वायचळ

सहायक प्राध्यापक, हिंदी विभाग, व्यंकटेश महाजन वरिष्ठ

महाविद्यालय, धाराशिव – ४१३५०१ (महाराष्ट्र)

समग्र क्रांति के अग्रदूत, वेदों के उद्धारक, आर्य समाज के संस्थापक, महर्षि दयानंद सरस्वती द्वारा प्रतिपादित मानववाद सर्वतंत्र सिद्धांत या सर्वतंत्र मानववाद या वैदिक मानववाद नाम से जाना जाता है।

महर्षि दयानंद सरस्वती ने अनेक ग्रंथों की रचना की। इनमें सत्यार्थ प्रकाश, संस्कार विधि और ऋग्वेदादि भाष्य भूमिका ये तीन ग्रंथ अत्यंत महत्वपूर्ण हैं। इन्हें आर्य समाज की प्रस्थानत्रयी भी कहा जाता है। सत्यार्थ प्रकाश में महर्षि दयानंद सरस्वती का मानववादी चिंतन का ब्यौरा प्राप्त होता है।

प्रायः यह कहा जाता है कि, महर्षि दयानंद सरस्वती ने वेदों की ओर लौटो का नारा लगाया था। महर्षि दयानंद सरस्वती के जीवन एवं साहित्य के प्रसिद्ध विद्वान डॉ० भवानीलाल भारतीय के अनुसार इस नारे का स्रोत कहीं भी प्राप्त नहीं होता। तथापि यह सत्य तो स्वीकार करना ही पड़ेगा कि महर्षि दयानंद ने ही सर्व प्रथम वैदिक चर्चा का पुनरुद्धार किया और वेदों को मानव जीवन के साथ जोड़ दिया। उन्होंने वेदों में ही मानववाद की उदात्त विचारधारा को देखा था। वेदों में जो कुछ कहा गया है,

किसी विशिष्ट वर्ग, वर्ण, वंश, नस्ल, देश, प्रदेश, भाषा आदि को लक्ष्य रखकर नहीं कहा गया है। वेदों के अनेक मंत्रों में वेद पठन के अधिकार का वर्णन करते हुए कहा है -

यथेमां वाचं कल्याणीं आवदानि जनेभ्यः ।

ब्रह्मराजन्याभ्यां आर्याय उत शूद्राय उत चारणाय ॥^१

वेदों में मनुष्य मात्र के प्रति मित्रता का भाव दिखाई देता है। यजुर्वेद में कहा है -

दृते दृंह मा मित्रस्य चक्षुषा सर्वाणि भूतानि समीक्षन्ताम् ।

मित्रस्याहं चक्षुषा सर्वाणि भूतानि समीक्षे । मित्रस्य चक्षुषा

समीक्षामहे ॥^२

यजुर्वेद में ही मानव की संस्कृति को समस्त विश्व में व्यापक विश्ववारा संस्कृति कहा गया है।

ओ३म् अच्छिन्नस्य ते देव सोम सुवीर्यस्य रायस्पोषस्य

ददितारः स्याम।

सा प्रथमा संस्कृतिर्विश्ववारा स प्रथमो वरुणो मित्रो

अग्निः ॥^३

यदि संसार के समस्त मानव ही नहीं सारे प्राणी हमारे विश्वसनीय मित्र हैं, तो हमारा किसी से भी भयभीत होने का प्रश्न ही उत्पन्न नहीं होता। यजुर्वेद की प्रार्थना है कि संसार में हम जहाँ कहीं, जो भी चेष्टा करते हैं, ईश्वर हमें वहाँ निर्भीक बनाये। हम मानवी प्रजा तथा पशु-जगत् से निर्भीक रहें।

यतो यतः समीहसे ततो नोऽभयं कुरु ।

शं नः कुरु प्रजाभ्योऽ अभयं नः पशुभ्यः ॥^४

वेदों में समस्त जगत् को एक ऐसा नीड़ कहा गया है जिसमें संपूर्ण प्राणिजगत् सुख-पूर्वक निवास करता है। यह विश्वनीड़ स्वयं सच्चिदानंद परमात्मा है।

**वेनस्तत्पश्यन्निहतं गुहा सद्यत्र विश्वं भवत्येऽकनीडम् ।
तस्मिन्निदं सं च वि चैति सर्वं स ओतः प्रोतश्च विभुः प्रजासु ॥^१**

महर्षि दयानंद सरस्वती ने वेदों में विद्यमान इस मानववाद को परखा था, देखा था, समझा था तथा वे इसके प्रचार-प्रसार के इच्छुक थे। जब उन्होंने आर्य समाज की स्थापना की तो उसके छठे नियम में इसका मुख्य उद्देश्य संसार का उपकार करना ठहराया।

संसार का उपकार करना इस समाज का मुख्य उद्देश्य है, अर्थात् शारीरिक, मानसिक, आध्यात्मिक और सामाजिक उन्नति करना ।

यदि महर्षि दयानंद सरस्वती की दृष्टि संकुचित या संकीर्ण होती या वे किसी विशिष्ट जाति, वर्ग, वर्ण, देश, प्रदेश, भाषा आदि के हित का चिंतन करते तो संसार का व्यापक हित उनकी कार्य योजना का अंग नहीं बनता। व्यक्ति और समाज के हितों का सापेक्षित महत्व बतानेवाला तथा व्यष्टि और समष्टि हितों की अन्योन्य निर्भरता बतानेवाला आर्य समाज का नौवाँ नियम तथा दसवाँ नियम महर्षि दयानंद सरस्वती के व्यापक मानवीय दृष्टिकोण का परिचायक है।

प्रत्येक को अपनी उन्नति में संतुष्ट नहीं रहना चाहिये, किंतु सबकी उन्नति में अपनी उन्नति समझनी चाहिये।

सब मनुष्यों को सामाजिक सर्वहितकारी नियम पालने में परतंत्र रहना चाहिये और प्रत्येक हितकारी नियम पालने में सब स्वतंत्र रहें ।

महर्षि दयानंद सरस्वती की दृष्टि में मनुष्य सर्वोपरि है ।
महाभारत की सुक्ति अथवा वेदव्यास की आर्षवाणी

**गुह्यं ब्रह्म तदिदं वो ब्रवीमि । नहि मानुषात् श्रेष्ठतरं हि
किञ्चित् ॥ ६**

को उन्होंने माना और अपने हृदय अथवा अंतस्थल से स्वीकार किया। उनकी दृष्टि में श्रेष्ठ मनुष्य कौन है ? सत्यार्थ प्रकाश के निष्कर्ष स्वमंतव्यामंतव्य प्रकाश प्रकरण में वे लिखते हैं -

“मनुष्य उसी को कहना कि मननशील होकर स्वात्मवत् अन्यो के सुख-दुःख और हानि-लाभ को समझे। अन्यायकारी बलवान से भी न डरे और धर्मात्मा निर्बल से भी डरता रहे। इतना ही नहीं, किंतु अपने सर्वसामर्थ्य से धर्मात्माओं की, चाहे वे महा अनाथ, निर्बल और गुणरहित क्यों न हों, उनकी रक्षा, उन्नति, प्रियाचरण और अधर्मी चाहे चक्रवर्ती, सनाथ, महाबलवान् और गुणवान् भी हो, तथापि उसका नाश, अवनति और अप्रियाचरण सदा किया करें, अर्थात् जहाँ तक हो सके, वहाँ तक अन्यायकारियों के बल की हानि और न्यायकारियों के बल की उन्नति सर्वदा किया करें। इस काम में चाहे उसको कितना ही दारुण दुःख प्राप्त हो, चाहे प्राण भी भले ही जावें, परंतु इस मनुष्य रूप धर्म से पृथक कभी न होवे ।”^७

महर्षि दयानंद सरस्वती की दृष्टि में यही मनुष्य रूप धर्म है। अनाथ और निर्बल की सहायता करने को अनेक लोक आगे आ सकते हैं, किंतु सबल अधर्मात्मा का अप्रियाचरण करने का साहस बहुत कम लोग ही बटोर पायेंगे। धर्मात्मा और अधर्मात्मा के प्रति इस प्रकार का संतुलित आचरण निर्दिष्ट करना महर्षि दयानंद सरस्वती के चिंतन की विशेषता है।

महर्षि दयानंद सरस्वती को महाराज भर्तृहरि का एक नीति श्लोक अत्यंत प्रिय था जिसमें कहा गया है कि, सच्चा धैर्यवान् मनुष्य वह है जो सत्य, न्याय और धर्म के पथ से कभी विचलित नहीं होता। न्यायनिष्ठ व्यक्ति को ही धीर पुरुष कहना चाहिये। उसकी विशेषता है कि, वह निंदा-स्तुति, मान-अपमान, संपन्नता-दरिद्रता तथा जीवन-मृत्यु की स्थिति में अपना धैर्य नहीं खोता और न्याय इसे वे प्रसंग प्राप्त होने पर धर्म और सत्य भी कहते हैं, के पथ से कभी नहीं हटता।

निन्दन्तु नीतिनिपुणाः यदि वा स्तुवन्तु,
लक्ष्मी समाविशतु गच्छतु वा यथेष्टम् ।

अद्यैव वा मरणमस्तु युगान्तरे वा,

न्याय्यात् पथः प्रविचलन्ति पदं न धीराः ॥ ८

महर्षि दयानंद सरस्वती को महामति विदुर का वह श्लोक भी प्रिय था जिसमें कहा गया है कि, संसार में मधुर भाषी लोग तो बहुसंख्याक हैं, किंतु ऐसे लोग नितांत अल्प हैं जो अप्रिय, किंतु पथ्यकारक या लाभप्रद बात कहते हैं, ऐसी बात को सुननेवाले तो और भी कम हैं।

सुलभा पुरुषाः राजन् सततं प्रियवादिनः ।

अप्रियस्य च पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभः ॥ ९

मानव मात्र के लिए मानने योग्य, हितपूर्ण बातों को महर्षि दयानंद सरस्वती सर्वतंत्र सिद्धांत कहते हैं जिसमें लेशमात्र भी पक्षपात नहीं रहता। उनका कहना है कि, यदि सारे विद्वान एकमत हो जायें तो वे संसार का हित करने में सक्षम होंगे। महर्षि दयानंद सरस्वती द्वारा सत्यार्थ प्रकाश में दी गई मतमतांतरों की समीक्षा और आलोचना सर्वथा पक्षपात रहित है। सत्यार्थ प्रकाश की भूमिका में वे लिखते हैं कि -" क्योंकि मैं भी किसी एक मत या संप्रदाय का पक्षपाती होता जैसे कि आजकाल के लोग स्वमत की स्तुति, मंडन और प्रचार करते हैं और दूसरे मत की निन्दा, हानि और उसे बंद कराने में तत्पर रहते हैं, वैसे मैं भी होता, परंतु ऐसी बातें मनुष्यपन से बाहर हैं।" १०

इस उद्धरण में महर्षि दयानंद सरस्वती मतमतांतरों के बारे में विचार करते समय पक्षपात तथा एकांगीपन को मानवता विरोधी मानते हैं। महर्षि दयानंद सरस्वती की दृष्टि में - "जो बलवान होकर निर्बलों की रक्षा करता है वही मनुष्य कहाता है और जो स्वार्थवश होकर पर हानिमात्र करता रहता है वह जानो पशुओं का भी बड़ा भाई है।" ११

सत्यार्थ प्रकाश के ग्यारहवें समुल्लास की अनुभूमिका में महर्षि दयानंद सरस्वती का मानवतावादी स्वर पुनः मुखर हुआ जहाँ उन्होंने लिखा - "मनुष्य जन्म का होना सत्यासत्य के निर्णय करने कराने के लिए है न कि वाद-विवाद, विरोध करने - कराने के लिए।" १२

महर्षि दयानंद सरस्वती का विश्वास था कि जब तक इस मनुष्य जाति से परस्पर मिथ्या मतमतांतर का विरुद्धवाद न छूटेगा, तब तक अन्योन्य को आनंद न होगा । यदि हम सब मनुष्य और विशेष विद्वज्जन ईर्ष्या-द्वेष छोड़ सत्यासत्य का निर्णय करके सत्य का ग्रहण और असत्य का त्याग करना कराना चाहें तो हमारे लिए यह असाध्य नहीं है ।

यदि इस कथन की यदि व्याख्या की जाये और इसमें निहित भाव का विस्तार किया जाये तो हम इस निष्कर्ष पर पहुँचते हैं कि, यद्यपि विचारशील मनुष्यों में मत-संप्रदाय, राजनीति तथा आर्थिक प्रश्नों आदि को लेकर मत भिन्नता स्वाभाविक बात है, किंतु यदि इन्सान ठान ले तो एक मेज के इर्द-गिर्द बैठकर वह अपने पारस्परिक मतभेदों को दूर कर सकता है । उस स्थिति में हिंदू-मुसलमान, मुसलमान-यहुदी, पूँजीपति-मजदूर, काले-गोरे के पारस्परिक द्वंद्वों के समाप्त होने में देर नहीं लगेगी। अंततः महर्षि दयानंद सरस्वती प्रार्थना करते हैं कि - सर्वशक्तिमान परमात्मा एक मत में प्रवृत्त होने का उत्साह सब मनुष्यों के आत्माओं में प्रकाशित करें। हम पंचायतों से लेकर संयुक्त राष्ट्र संघ तक एकमत आज की भाषा में सर्वसम्मत निर्णय पर पहुँचने के लिए क्या सचेष्ट नहीं हैं ? महर्षि दयानंद सरस्वती के कथन का भी यही अभिप्राय है।

महर्षि दयानंद सरस्वती की दृष्टि में मनुष्य को सदा सत्य का पक्ष लेना चाहिये । सत्यार्थ प्रकाश के बारहवें समुल्लास की अनुभूमिका में वे अपना मंतव्य प्रकट करते हुए कहते हैं कि, “सत्य के जय और असत्य के क्षय के अर्थ मित्रता से वाद या लेख

करना हमारी मनुष्य जाति का मुख्य काम है। यदि ऐसा न हो तो मनुष्यों की उन्नति कभी न हो।”^{१३} इस नीति-वाक्य की अनुगूँज महर्षि दयानंद सरस्वती के उपर्युक्त वाक्य में स्पष्टतः सुनाई देती है। वह मनुष्य ही है जो परस्पर प्रेमयुक्त वाद या लेख के द्वारा अपना वैर-विरोध दूर करता है, यदि उसमें मात्र पशुता होती तो एक हड्डी के लिए एक-दूसरे को लहुलुहान कर देने वाले तथा हो जाने वाले कुत्तों की तरह वह स्वयं को नष्ट कर देता। तथापि मनुष्य सर्वगुणसंपन्न भी नहीं है। महर्षि दयानंद सरस्वती के मत में बहुत-से मनुष्य ऐसे हैं जिनको अपने दोष तो नहीं दिखते, किंतु दूसरों के दोष देखने में वे अति तत्पर रहते हैं। यह न्याय की बात नहीं है। क्योंकि प्रथम अपने दोष निकालें पश्चात् दूसरों के दोषों की ओर दृष्टिपात करें। डॉ० भवानीलाल भारतीय के मत में मनुष्यता की इससे उपयुक्त अन्य कोई परिभाषा नहीं हो सकती।

महर्षि दयानंद सरस्वती को मनुष्य की क्षमता में विश्वास था। वे मनुष्य की सत्यासत्य का विवेक करने में सक्षम बुद्धि, न्याय और अन्याय के पार्थक्य को समझने की शक्ति तथा धर्म-अधर्म एवं कर्तव्यअकर्तव्य का निर्णय करने की योग्यता के कायल थे। सत्यार्थ प्रकाश के तेरहवें समुल्लास की अनुभूमिका में वे लिखते हैं- मनुष्य का आत्मा यथायोग्य सत्यासत्य के निर्णय करने का सामर्थ्य रखता है। जितना अधिक पठित अथवा श्रुत है उतना निश्चय कर सकता है। इस तथ्य के आधार पर वे मानते हैं विभिन्न मतसंप्रदायों के अनुयायियों को एक-दूसरे के विचारों और मान्यताओं से परिचित होना चाहिये। परस्पर संवाद

या विचार विमर्श तभी संभव है जब हम एक दूसरे के विचारों का पहले से ज्ञान रखें। उनकी मान्यता थी कि सत्य को लेकर मानव समाज का एक होना असंभव नहीं है। जो-जो सर्वमान्य सत्य विषय हैं, वे तो सबमें एक-से ही हैं। झगड़ा झूठे विषयों में चलता है। यदि वादी प्रतिवादी सत्यासत्य निश्चय के लिए वाद-प्रतिवाद करें तो अवश्य सत्य का निश्चय हो जाये। महर्षि दयानंद सरस्वती की दृष्टि में मानव की यह मूलभूत एकता ही सर्वतंत्र मानववाद है जिसे वे सामान्य सार्वजनिक मानव धर्म कहते हैं।

संदर्भ :-

1. यजुर्वेद अध्याय २६ मन्त्र २
2. यजुर्वेद अध्याय ३६ मन्त्र १८
3. यजुर्वेद अध्याय ७ मन्त्र १४
4. यजुर्वेद अध्याय ३६ मन्त्र २२
5. यजुर्वेद अध्याय ३२ मन्त्र ८
6. महाभारत शांतिपर्व - महर्षि वेदव्यास अध्याय २९९ श्लोक २०
7. सत्यार्थ प्रकाश - महर्षि दयानन्द सरस्वती, स्वमंताव्यमंतव्य, पृ. ५८५-५८६
8. नीतिशतक - भर्तृहरि श्लोक ८४
9. विदुरनीति प्रजागर - महात्मा विदुर, अध्याय ५ श्लोक १५
10. सत्यार्थ प्रकाश - महर्षि दयानन्द सरस्वती, भूमिका पृ. ५
11. सत्यार्थ प्रकाश - महर्षि दयानन्द सरस्वती, भूमिका पृ. ५
12. सत्यार्थ प्रकाश - महर्षि दयानन्द सरस्वती, ग्यारहवें समुल्लास के अनुभूमिका पृ. २७१
13. सत्यार्थ प्रकाश - महर्षि दयानन्द सरस्वती, बारहवें समुल्लास के अनुभूमिका पृ. ३९५

***

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे जीवन

आणि तत्त्वज्ञान

डॉ. भुसारे सुनंदा रामचंद्र

तत्त्वज्ञान विभाग, शिवाजी महाविद्यालय, हिंगोली

गोषवारा :-

भारतीय समाज जीवनाचा अभ्यास करत असताना अनेक महत्त्वपूर्ण विषय अभ्यासण्यासारखे आहेत. त्याच्या संदर्भात विचार करत असताना असंख्य असे भारतीय ऋषीमुनी, महर्षी आहेत, ज्यांच्या संदर्भात सामान्य माणसांना काहीही माहित नाही. ज्यांनी आपले संपूर्ण जीवन समाजासाठी तळमळीने वाहून घेतले ते महर्षी आजही असंख्य सामान्यांपासून अज्ञात आहेत. त्यांचे कार्य लुप्त आहे. समाजाला दिशा देण्यासाठी, समाजाला विचार प्रवण करण्यासाठी, समाजामध्ये नवा विचार रुजविण्यासाठी, अशा अनेक महान व्यक्तींचे जीवन आणि कार्याचा विचार करणे गरजेचे आहे. मानव समाजाच्या विकासासाठी सकारात्मक ऊर्जा देणारा, सकस विचार समाजासमोर मांडणे गरजेचे असते. त्याशिवाय समाज रुपी शेतीची मशागत होत नाही. काळाच्या ओघात, काळाच्या अनेक टप्प्यांवर समाजाला दिशादर्शक असा विचार देणे गरजेचे असते. कारण समाजाला दीपस्तंभाची सतत गरज भासत असते. त्या अनुषंगाने काळाच्या ओघात अनेक विचारवंत त्या-त्या काळात होऊन गेलेले असतात. पण त्यांचे ज्ञान सामान्य माणसांना होत नाही. त्यासाठी त्या-त्या वेळेला होऊन गेलेल्या

समाजसुधारकांची ओळख नव्याने समाजाला करून देणे आपले कर्तव्य ठरते. त्यासाठी स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे जीवन आणि तत्त्वज्ञान या विषयावर प्रस्तुत शोधनिबंधात विचार केला जाणार आहे.

संज्ञा :-

महान व्यक्तींची चरित्रे अभ्यासल्याशिवाय समोर जाणाऱ्या वाटाड्याला वाट सापडत नसते. त्यासाठी महान व्यक्तींच्या सकस अनुभवाचा फायदा समाजाला होत असतो तो करून घेण्यासाठी मुळात त्या-त्या संज्ञांचा अर्थ जाणून घेणे अगत्याचे ठरते. ती संज्ञा समजून घेणे गरजेचे ठरते.

प्रस्तावना :-

सामाजिक संशोधनामध्ये काही गोष्टी महत्त्वाच्या ठरतात. त्या म्हणजे संशोधन विषयाची प्रासंगिकता, विषयाचे महत्त्व या होत. समाजाला मार्गदर्शन करण्यासाठी सातत्याने समाजसुधारकांची आवश्यकता असते. समाजसुधारकांनी समाजामध्ये सुधारणा केल्याशिवाय समाजात सकारात्मक बदल होत नाही. म्हणून मानवाच्या प्रगती मागे समाज सुधारकांचे फार महत्त्वपूर्ण कार्य असते, हे सत्य आहे. भारतीय समाजामध्ये जे अनेक समाजसुधारक होऊन गेले आहेत त्यांनी या समाजामध्ये आमुलाग्र बदलघडवून आणलेले दिसून येतात. भारतीय समाज हा अत्यंत अज्ञानी होता. अवैज्ञानिक होता. धर्म भोळा होता. त्या समाजाला मार्गदर्शन करण्यासाठी भारतात अनेक समाज सुधारक होऊन गेले. त्यांनी त्या-त्या काळात समाजातील अनिष्ट रूढी, परंपरा समुळ नष्ट करण्याचा प्रयत्न

केला. त्यापैकीच एक म्हणजे स्वामी दयानंद सरस्वती हे होतं. प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या जीवन कार्यसंबंधी सखोल विचार केला जाणार आहे.

उद्देश :-

1. स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या जीवनाचे कार्यावर प्रकाश टाकणे.
2. स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे तत्त्वज्ञान सर्वसामान्य लोकांपर्यंत पोहोचवणे.
3. स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे शिक्षण विषयक विचार लोकांपर्यंत पोहोचवणे.
4. स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे भारतीय संस्कृती विषयक विचार लोकांपर्यंत पोहोचवणे.

विषय विश्लेषण :-

प्रस्तुत यशवंत निबंध मध्ये स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या जीवन कार्य संबंधित सविस्तर विचार करण्यात येणार आहे. भारतीय तत्त्वज्ञानात एक महत्त्वाचे नाव म्हणजे स्वामी दयानंद सरस्वती हे होय. त्यांनी वेदांचा अतिशय सखोल असा अभ्यास केला. स्वामी दयानंद यांचा जन्म 12 फेब्रुवारी 1824 रोजी गुजरात राज्यातील टंकारा या गावी झाला. त्यांचे वडील पुजारी होते. त्या टंकारात गावातील देवळातील देवाचे पूजा करण्याचे काम त्यांच्याकडे होते. त्यांचे कुटुंब धार्मिक वृत्तीचे होते. सर्वसाधारण कुटुंबात जन्म झाल्यामुळे त्यांचे सुरुवातीचे जीवन सर्वसामान्य सारखेच व्यतित होत होते. वडील पुजारी असल्यामुळे रात्री महादेवाच्या मंदिरात झोपण्यासाठी जात

असत. एक दिवस मूलशंकर हे सुद्धा वडिलांसोबत मंदिरात झोपण्यासाठी गेले. त्याचे नाव मूलशंकर हे होते. ते कुटुंब भगवान शंकराचे निष्ठावंत उपासक होते. वडील मंदिरात झोपी गेले पण छोट्या मूल शंकरला झोप येत नव्हती. म्हणून ते तिथेच किहीतरी करत बसले. रात्रीच्या निरव शांततेत त्यांनी एक गोष्ट घडताना पाहिली. एक छोटीशे उंदराचे पिल्लू टून टून उड्या मारत कुठून तरी आले. आणि त्याने महादेवाच्या पिंडीवरील नैवेद्य खाल्ला आणि पळून गेलं. ही गोष्ट छोट्या मुल शंकरने बघितले आणि त्याच्या चिकित्सक बुद्धीला एका गोष्टीची जाणीव झाली की जर हा दगडाचा देव आपले स्वतःचे जेवण सांभाळू शकत नाही, तर तो आपले म्हणजेच मानव आणि इतर सृष्टीचे संरक्षण कसे करू शकणार? असा प्रश्न त्या छोट्या मुलशंकरच्या मनात आला. त्याची परिणती मोठे झाल्यानंतर त्यांचा मूर्तिपूजे वरचा विश्वास उडाला. त्यांच्या धार्मिक वृत्तीच्या कुटुंबात मूर्ति पूजेला महत्त्व दिले जात होते. पण प्रत्यक्ष अनुभव घेतल्यामुळे पूर्वीच्या मूलशंकर चा मूर्ती पूजेवर विश्वास राहिला नाही. ब्राह्मण कुटुंबात जन्माला आलेले दयाराम केव्हा मूलशंकर हे पाच मुलांमध्ये पहिले होते. त्यांचे शिक्षण वयाच्या पाचव्या वर्षापासून सुरू झाले. तर ८ व्या वर्षी देवनागरी लिपी आत्मसात केली. आणि वेदांचा अभ्यास सुरू केला. पुढे ते महर्षी वीरजानंद यांच्याकडे पुढील शिक्षणासाठी गेले. त्यानंतर त्यांनी आपला काळ वैदिक धर्म प्रचार प्रसारामध्ये घालवला. तेव्हा त्यांचे मूल शंकर हे नाव सोडून त्यांनी स्वामी दयानंद हे नाव धारण केले. संसारिक जीवनापासून दीक्षा घेतली. त्याच काळात

त्यांनी भारतभर पर्यटन केले भ्रमण केले. भारतीय संस्कृतीचा अभ्यास केला. त्यांनी आपल्या जीवनात वेदाचे महत्त्व जाणले आणि लोकांपर्यंत पोहोचण्याचा प्रयत्न केला. कारण वेदांच्या अध्ययनामुळे आपल्या ज्ञानात आमुलाग्र भर पडते. त्यामुळे वेदांचा अभ्यास केला पाहिजे अशी त्यांचे मत होते. वेद हा एक भारतीयांसाठी अनमोल असा ठेवा आहे. वेदांच्या ज्ञानामुळे आपले अज्ञान दूर होते असे त्यांचे मत होते.

स्वामी दयानंद सरस्वती हे एकेश्वरवादी होते. म्हणजेच त्यांचा एकाच ईश्वरावर विश्वास होता. त्यांचे म्हणणे असे होते की, या विश्वाचा करता-धरता हा एकच ईश्वर आहे. आणि तो एकच आहे. भारतीय समाजात तेहतीस कोटी देव मानले गेले आहेत. पण ते स्वामी दयानंद सरस्वती यांना मान्य नाहीत. त्यांच्यामते या विश्वाच्या बुढाशी आधारभूत तत्त्व हे एकच आहे. पुढे ते म्हणतात मानव ज्या प्रकारचे कर्म करतो त्या प्रकारचे जीवन त्याला भेटते. त्यामुळे मानवाने सत्कर्म केले पाहिजे. कारण आपल्याला कार्मानुसार प्रत्येकाला आपले जीवन भेटत असते. स्वामी दयानंद सरस्वतींनी सामाजिक सुधारणा घडवून आणल्या. स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी अनेक प्राचीन रुढी, परंपरांना विरोध केला. त्यांनी भारतीय संस्कृती आणि वैदिक धर्माचे श्रेष्ठत्व प्रतिपादन केले. तरी पण हिंदू धर्मात नंतरच्या काळात जे दोष निर्माण झाले त्यांचे निर्मूलन त्यांनी केले. हिंदू धर्मातील जातीव्यवस्था, उच्च-नीचता, भेदभाव, मूर्तीपूजा तसेच त्यातील अनिष्ट प्रथा, परंपरा कडाडून विरोध केला. तसेच आंतरजातीय विवाह, विधवा विवाह, स्त्री शिक्षण या गोष्टींचा

त्यांनी पुरस्कार केला. थोडक्यात आपल्याला असे म्हणता येईल की, स्वामीजींनी हिंदू धर्मातील वाईट, अनिष्ट रूढी, परंपरांना मुठमाती दिली. तसेच हिंदू धर्मांमध्ये अनेक चांगल्या परंपरा त्यांनी रूढ केल्या. थोडक्यात असे म्हणता येईल की, स्वामींनी हिंदू धर्माचे शुध्दीकरण, पुनरुज्जीवन केले. हे सर्व एका शीर्षकाखाली करण्यासाठी त्यांनी एका संस्थेची स्थापना केली. तिचे नाव 'आर्य समाज' असे होते. या संस्थेच्या मार्फत त्यांनी आपले समाज सुधारण्याचे कार्य केले. त्याद्वारे केलेले कार्य लोकांपर्यंत पोहोचण्यासाठी त्यांनी 'सत्यार्थ प्रकाश' नावाचा ग्रंथ ही लिहिलेल्या दिसून येतो.

आर्य समाजाची तत्त्वे पुढीलप्रमाणे आहेत.

- 1) सर्व यथार्थ ज्ञानाचा उगम परमेश्वर असून सर्व वस्तू परमेश्वराच्या स्वरूपात ज्ञात आहेत.
- 2) परमेश्वर हा सच्चिदानंद स्वरूप असून तो अनादी, अनंत, निराकार, सर्व साक्षी, सर्व शक्तीमान, व दयाळू आहे. परमेश्वर हा सर्व विश्वाचा पालक, निर्माता आहे.
- 3) वेध हे ईश्वरापासून निर्माण झालेल्या असून त्यात सर्व ज्ञानाचा उगम आहे. परमेश्वराच्या शुद्ध स्वरूपाचे ज्ञान वेदांमध्ये आहे, म्हणून वेदांचे अध्ययन करणे व त्यातील ज्ञानाचा प्रसार प्रचार करणे हे प्रत्येकाचे पवित्र कर्तव्य आहे.
- 4) प्रत्येक व्यक्तीने नीतिनियमांना अनुसरून आणि चांगल्या-वाईट्या विचार करून सदगुणांचे संगोपन व संवर्धन होईल अशा प्रकारची वृत्ती करावी.

- 5) प्रत्येक व्यक्तीने सत्याचा स्वीकार व असत्याचा त्याग करावा.
- 6) मानव जातीची भौतिक, सामाजिक आणि आध्यात्मिक उन्नती करून मानव जातीच्या सर्वांगीण कल्याणाचा विचार प्रधान मानवा.
- 7) प्रेम, न्याय व वैयक्तिक सद्गुण यावर आधारित वर्तणूक ठेवणे हे प्रत्येकाचे कर्तव्य होय.
- 8) प्रत्येक व्यक्तीने केवळ स्वतःच्या कल्याणात धन्यता न मानता दुसऱ्याच्या उत्कर्षातच आपलाही उत्कर्ष आहे असे समजून वागावे.

स्वामीजींनी शिक्षणाला विशेष महत्त्व दिले आहे. त्यांच्या मते शिक्षणाशिवाय मानवाचा विकास होत नाही. म्हणून माणसाने शिक्षण घेतले पाहिजे. त्यांच्या मते अभ्यासक्रम ही अत्यंत काळजीपूर्वक तयार केला पाहिजे. प्रत्येक वयोगटानुसार अभ्यासक्रम असला पाहिजे. मुलींसाठी वेगळी शाळा व मुलांसाठी वेगळी शाळा असली पाहिजे. ते मुला मुलींच्या एकत्रित शाळेच्या विरोधात होते. त्यांच्यामते त्यामुळे त्यांचे अभ्यासक्रमही वेगळे असले पाहिजे. शिक्षण घेताना आणि दैनंदिन जीवनातही पुरस्कार आणि शिक्षेला अतिशय महत्त्व आहे. पुरस्कारामुळे मनुष्याला त्याच्या कार्यात उभारी मिळते तर शिक्षेमुळे त्याचे कार्य सुधारते. मुला-मुलींना शाळेत नैतिक शिक्षणाचे धडे दिले गेले पाहिजे. कारण नैतिक शिक्षण हे मानवाचे वेगळेपण सिद्ध करते. पालकांनी मुलांच्या शिक्षणाकडे लक्ष दिले पाहिजे. स्त्री शिक्षणावर स्वामीजींनी जास्त भर दिला आहे. यांच्यामते स्त्री

शिकली म्हणजे पूर्ण कुटुंबाला ती शिकवते. म्हणून स्त्रियांच्या शिक्षणावर लक्ष दिले गेले पाहिजे, असे ते म्हणतात. शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांना परिपूर्ण ज्ञान दिले पाहिजे. एका अभ्यासू शिक्षकामुळे अनेक समृद्ध असे विद्यार्थी घडतात. तर एका 'ढ' शिक्षकामुळे अनेक पिढ्या बरबाद होतात असे त्यांचे मत होते.

स्वामी दयानंद सरस्वती हे खूप शिस्तप्रिय होते. शिस्तीमुळेच माणसाची प्रगती होते असे त्यांचे मत होते. त्यांच्या जीवनातून आपल्याला शिस्तीचे दर्शन घडते. तसेच त्यांच्या मते शिक्षणाचे माध्यम हे मातृभाषा असावे. त्यांनी वेदांचा अभ्यास केला. संस्कृत भाषा शिकून त्या माध्यमातून आपले ज्ञान, विचार लोकांपर्यंत पोहोचण्याचा प्रयत्न केला. त्यांच्यामते शिक्षकांने सर्वज्ञानी, विद्यार्थी प्रिय असावे. विद्यार्थ्यांच्या प्रश्नांची उत्तरे देण्यास सदैव तत्पर असावे. शिक्षकांने नेहमी चारित्र्य संपन्न असावे. शिक्षकांने समाजाचा मार्गदर्शक असावे. शिक्षकांने चिकित्सक सुद्धा असावे. शिक्षकाला सर्व विद्यार्थी सारखेच असावेत. म्हणजे शिक्षकाकडे स्वतंत्र, समता, बंधुता या मूल्यांची जपणूक केली जावे असे त्यांचे मत होते. मानवाने शिक्षण हे परिपूर्णतेसाठी घेतले पाहिजे. कारण शिक्षणाशिवाय मानव हा अपूर्ण आहे. त्याला पूर्णत्व येण्यासाठी त्याने शिक्षण घेतले पाहिजे. स्वामीजींना मानवतावाद आणि बुद्धीवाद मान्य होता. ते मानवतावादाचे आणि बुद्धीवादाचे पुरस्कृतिक होते. म्हणूनच त्यांनी मूर्ती पूजेला कडाडून विरोध केला. कारण त्यांनी पाहिले होते की, कितीही मूर्तीची पूजा केली तरीही ती मूर्ती आपले स्वतःचे सुद्धा

संरक्षण करू शकत नाही, तर मग इतरांचे कशी संरक्षण करू शकेल? आयुष्यभर त्यांनी मानवतावादाचे समर्थन केले. आणि ते स्वतः सुद्धा मानवतावादी दृष्टिकोनातूनच वाढले. म्हणून स्वामीजी हे महान होते.

निष्कर्ष :-

- 1) स्वामीजींचे तत्त्वज्ञान लोकांपर्यंत पोहोचविणे.
- 2) स्वामीजींचे शिक्षण विषयक विचार लोकांपर्यंत पोहोचणे.
- 3) स्वामीजींच्या सामाजिक सुधारणा लोकांपर्यंत पोहोचविणे.
- 4) स्वामीजींचे स्त्रीविषयक विचार लोकांपर्यंत पोहोचवणे.

ग्रंथ सूची :-

- 1) 'वेदावरिल भाष्याचा परिचय' जनज्ञान प्रकाशन (1973) (1)
- 2) 'आत्मचरित्र', ऍड. कृपाल चंद्र यादव, नवी दिल्ली : मनोहर, (1978)
- 3) अरबिंदो घोष, बंकिम टिळक, दयानंद (कलकत्ता 1947 पृष्ठ (1) 39.)

***

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे स्वातंत्र्य संग्रामातील योगदान

प्रा. डॉ. मोरे बब्रुवान केरबाजी

इतिहास विभाग प्रमुख

महात्मा फुले महाविद्यालय अहमदपूर, जिल्हा लातूर.

सारांश (Abstract):

स्वामी दयानंद सरस्वती हे 19व्या शतकातील भारतातील धार्मिक व सामाजिक सुधारणांचे प्रणेते होते. त्यांनी फक्त धार्मिक सुधारणाच केल्या नाहीत, तर भारतीय स्वातंत्र्य संग्रामासाठी विचारसरणीची पायाभरणी केली. आर्य समाजाच्या स्थापनेद्वारे त्यांनी समाजात राष्ट्रभक्ती, स्वावलंबन, आणि स्वराज्याचे बीजारोपण केले. या संशोधन लेखात त्यांच्या विचारांमधून भारतीय स्वातंत्र्यलढ्याला मिळालेली प्रेरणा आणि त्यांच्या कार्याचा स्वतंत्र भारतासाठी कसा उपयोग झाला, याचा अभ्यास केला आहे.

मुख्य शब्द (Keywords): स्वामी दयानंद सरस्वती, स्वातंत्र्य संग्राम, आर्य समाज, स्वराज्य, वेद, सामाजिक सुधारणा, राष्ट्रभक्ती, मूर्ती पूजा विरोध

1. परिचय (Introduction):

स्वामी दयानंद सरस्वती (1824-1883) यांनी भारतीय समाजात आध्यात्मिक, सामाजिक, आणि राजकीय जागृती निर्माण केली. त्यांच्या "वेदो मेऽखिलो धर्म मूल" या घोषणेने

भारतीय समाजात स्वाभिमान आणि आत्मनिर्भरतेचा जागर केला. त्यांनी भारतीय स्वातंत्र्य संग्रामाला वैचारिक बळ दिले आणि त्यांच्या शिकवणीने स्वातंत्र्यलढ्यातील नेत्यांना प्रेरित केले.

लाला लजपतराय, पंडित गुरुदत्त, आणि स्वामी श्रद्धानंद यांसारखे स्वातंत्र्यसेनानी आर्य समाजाचे सदस्य होते व त्यांनी भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यामध्ये खूप मोठे योगदान दिलेले आहे, हे आपण विसरू शकत नाही.

स्वामी दयानंद सरस्वती हे खूप मोठे प्रभावी व्यक्तिमत्त्व होते. त्यांनी आपल्या विचारांनी आणि स्वतःच्या वागणुकीने लाखो लोकांना प्रभावित केले होते. आर्य समाजामुळे प्रेरित झाल्यामुळेच लाला लजपतरा यांनी भारतीय स्वातंत्र्यसंग्रामाचे नेतृत्व करून पंजाब मध्येच नाही तर संपूर्ण भारतामध्ये लोकांना जागृत करण्याचे काम केले.

आर्य समाजामुळेच शाळेतील आणि कॉलेजमधील विद्यार्थ्यांनी भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यामध्ये उड्या मारल्या व त्यांनी आपले सर्वस्व देशासाठी अर्पण करण्याचे ठरवले होते.

स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी आर्य समाजाची स्थापना करून संपूर्ण भारताचा वैचारिक क्रांती निर्माण केली. देव हा मंदिरातील दगडी मूर्तीत नसून साक्षात मानवामध्ये वसलेला आहे, हे त्यांनी सप्रमाण सिद्ध करून दाखवले. स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या वैचारिक क्रांतीमुळेच आर्य समाजाचा प्रभाव पडून हजारो क्रांतिकारक भारतीय स्वातंत्र्य युद्धात इंग्रजा विरुद्ध लढले व त्याचे नेतृत्व लाला लजपतराय यांनी केले.

स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी मंदिरातील दगडी मूर्तीच्या पूजेला विरोध केला जाती भेदाला विरोध केला, धर्मभेदाला विरोध केला आणि वैश्विक एकतेची भावना रुजवण्याचा प्रयत्न केला.

2. स्वातंत्र्य संग्रामासाठी प्रेरणादायी विचार (Inspirational Ideas for the Freedom Movement):

2.1 स्वराज्याची संकल्पना:

स्वामी दयानंद यांनी "स्वराज्य हा माझा जन्मसिद्ध हक्क आहे" या तत्वाचा प्रचार केला, ज्याचा पुढे लोकमान्य टिळकांसारख्या नेत्यांनी प्रचार केला. भारताच्या स्वातंत्र्यलढ्यात स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी खूप मोठे मोलाचे योगदान अप्रत्यक्षरीत्या दिलेली आहे. स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी मानवाच्या मूलभूत अधिकाराविषयी व स्वातंत्र्या विषयी प्रबोधन करण्याचे कार्य केले व त्यांनी आर्य समाजाच्या माध्यमातून लोकांना स्वातंत्र्याचे महत्त्व पटवून देण्याचे महान कार्य केले.त्यांनी ब्रिटिश सत्तेविरोधात भारतीय स्वातंत्र्याचे महत्त्व लोकांच्या मनात रुजवले.

2.2 वेदांचा प्रचार आणि स्वाभिमान जागृती:

वेदांकडे चला हा दिव्य संदेश स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी आर्य समाजाच्या माध्यमातून दिला. त्यांनी वेदांवर आधारित समाजरचनेचा विचार मांडला, ज्यामध्ये स्वातंत्र्य, समानता आणि आत्मनिर्भरतेचा महत्त्वाचा आधार होता.भारतीय संस्कृतीची श्रेष्ठता अधोरेखित करून त्यांनी लोकांमध्ये स्वाभिमान निर्माण केला.सत्यार्थ प्रकाश, वेद भाष्य भूमिका, वेद भाष्य, संस्कारविधी, और पंचमहायज्ञविधी असे महत्त्वपूर्ण ग्रंथ लिहून वेदांचा संपूर्ण भारतात प्रचार आणि प्रसार

केला. वैदिक धर्माचा प्रचार करण्यासाठी मुंबई येथे आर्य समाजाची स्थापना इसवी सन 1875 मध्ये केली होती. आर्य समाजासाठी सत्यार्थ प्रकाश हा अत्यंत महत्त्वपूर्ण मूलगामी आणि मूलभूत ग्रंथ आहे.

वेदांतील तत्त्वज्ञानाचे यथार्थ ज्ञान व्हावे म्हणून त्यांनी सत्यार्थ प्रकाश नावाचा ग्रंथ लिहिला हा ग्रंथ आज भारतातच नाही तर संपूर्णजगात प्रसिद्ध आहे. सत्यार्थ प्रकाश हा ग्रंथ खरोखरच अत्यंत मौलिक असा ग्रंथ आहे हे आज सुद्धा सिद्ध होते.

2.3 विदेशी वस्त्रांवर बहिष्कार:

स्वदेशीच्या प्रचारासाठी त्यांनी विदेशी वस्त्रांवर बहिष्कार टाकण्याचे आवाहन केले.त्यांनी भारतीय उद्योगधंद्यांना प्रोत्साहन दिले, ज्यामुळे आर्थिक स्वावलंबनाला चालना मिळाली. स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी विदेशी वस्त्रावर बहिष्कार टाकण्याचा मूलमंत्र देऊन स्वदेशीचा प्रसार केला आणि या माध्यमातून ग्रामीण अर्थव्यवस्था प्रबळ करण्याचा त्यांनी आटोकाट प्रयत्न केला. स्वदेशीच्या मूलमंत्रामुळे ग्रामीण भागातील आणि शहरी भागातील अर्थव्यवस्था प्रबळ झाली व भारतीय लोकांना स्वदेशीचे महत्त्व अत्यंत सहजरित्या समजावण्याचे महान कार्य स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी केले.

3. आर्य समाजाचे योगदान (Contribution of Arya Samaj):

3.1 राष्ट्रभक्ती आणि समाजजागृती:

आर्य समाजाने स्वातंत्र्यलढ्यात सक्रिय सहभाग घेतला.लाला लजपतराय, पंडित गुरुदत्त, आणि स्वामी श्रद्धानंद

यांसारखे स्वातंत्र्यसेनानी आर्य समाजाचे सदस्य होते. स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी राष्ट्रभक्ती आणि समाज जागृतीसाठी त्यांनी भारतातील अनेक प्रदेशांना भेटी दिल्या. राष्ट्रभक्ती ही सर्वात महत्त्वपूर्ण आहे यासाठी त्यांनी समाज जागृती करण्याचा महान प्रयत्न केला. आर्य समाजाच्या माध्यमातून राष्ट्रभक्तीची कल्पना शहरापासून खेडोपाड्यात प्रसारित करण्याचे महान कार्य स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी केले.

3.2 शिक्षणाच्या माध्यमातून स्वातंत्र्याचे संवर्धन:

स्वामी दयानंद यांनी भारतीय शिक्षणव्यवस्थेत सुधारणा करण्यावर भर दिला. आर्य समाजाने "गुरुकुल शिक्षण प्रणाली" सुरू केली, ज्यामध्ये राष्ट्रभक्ती आणि वैदिक शिक्षणाचा समावेश होता. स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी प्राचीन गुरुकुल पद्धतीचे महत्त्व आधुनिक समाजाला पटवून दिले व गुरुकुल शिक्षण पद्धतीला चालना दिली. गुरुकुल शिक्षण पद्धतीमध्ये विद्यार्थी आई-वडिलांपासून दूर असल्याने लवकरात लवकर स्वावलंबी होतात व त्यांच्यावर गुरुंच्या माध्यमातून अत्यंत चांगले संस्कार घडतात. जेणेकरून विद्यार्थी तरुण झाल्यानंतर राष्ट्राच्या प्रगतीमध्ये समाजाच्या प्रगतीमध्ये महत्त्वपूर्ण योगदान देऊ शकतो. आज सुद्धा गुरुकुल शिक्षण पद्धतीचे महत्त्व वाढले असल्यामुळे गुरुकुल शिक्षणाच्या माध्यमातून हजारो कार्यकर्ते स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी तयार करून दिलेले आहेत.

3.3 सामाजिक सुधारणांचा प्रभाव: स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी अनेक सामाजिक सुधारणा मूर्ती पूजेला विरोध करून

माणसांमध्येच ईश्वर आहे हे सिद्ध करून दाखवले. समाजात असलेल्या अंधश्रद्धांना आणि वाईट रुढीनाकडाडून विरोध केला. अस्पृश्यता, बालविवाह, आणि जातीयवादाच्या विरोधातील त्यांचे कार्य स्वातंत्र्यलढ्यासाठी एकत्रित समाज निर्माण करण्यास उपयुक्त ठरले. स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी समाजात असणाऱ्या अनेक वाईट रुढी आणि परंपरांचा विरोध केला व समाजात पूर्वीपासून चालत आलेल्या अनेक चांगल्या गोष्टींचे समर्थन सुद्धा केले. स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी भारतीय संस्कृतीत असलेल्या प्रत्येक चांगल्या गोष्टीचे समर्थन केले व समाजात असलेल्या अंधश्रद्धांना कधीही थारा दिला नाही, हे त्यांचे मोठेपण आपण हमेशा लक्षात ठेवले पाहिजे.

4. स्वातंत्र्यलढ्यावरील त्यांच्या विचारांचा प्रभाव (Impact on the Freedom Struggle):

4.1 नेत्यांवरील प्रभाव:

स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या विचारांचा तत्कालीन स्वातंत्र्य लढ्यातील अनेक महत्त्वपूर्ण नेत्यांवर प्रभाव होता. दयानंद सरस्वती यांच्या विचारांमुळेच तत्कालीन राजकारणातील प्रमुख नेते लोकमान्य टिळक, महात्मा गांधी व लालारजपतराय प्रभावीत झाले. लोकमान्य टिळक, महात्मा गांधी, आणि लाला लजपतराय यांनी त्यांच्या विचारांपासून प्रेरणा घेतली. आर्य समाजाच्या प्रचारकांनी ब्रिटिश सत्तेविरोधात वैचारिक लढा उभारला. आर्य समाजाची दीक्षा घेतलेली लोक जातीभेदापासून दूर होते, वंशभेदापासून दूर होते अशा लोकांनी फक्त माणुसकी पहिली व मानवतेवर अतोनात प्रेम केले. स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या प्रभावामुळेच भारतामध्ये हजारो तरुण

नेत्यांचा उदय झाला आणि त्यांनी स्वातंत्र्य लढ्यामध्ये मोलाचे योगदान दिले.

4.2 समाजात क्रांतिकारी विचारांचा प्रसार:

स्वामी दयानंद सरस्वती यांची विचारधारा क्रांतिकारी स्वरूपाची होती, त्यांचे लेखन, मनन, चिंतन वैचारिक स्वरूपाचे होते. मनुष्य हा जन्मतःच स्वतंत्र असतो म्हणून त्यांनी कधीच गुलामीत जीवन जगू नये असा संदेश स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी दिला. स्वामी दयानंद यांच्या "सत्यार्थ प्रकाश" या ग्रंथाने लोकांमध्ये क्रांतिकारी विचारांचा प्रसार केला. त्यांनी स्वातंत्र्य ही फक्त एक राजकीय कल्पना नसून, ती प्रत्येक व्यक्तीचा नैसर्गिक अधिकार आहे, असे प्रतिपादन केले.

5. प्रासंगिकता (Relevance in Contemporary Context):

5.1 स्वदेशीचा संदेश:

आज सुद्धा भारतामध्ये स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या विचारांची प्रसंगीता पहावयास मिळते. स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी 19 व्या शतकात स्वदेशीचा महत्वपूर्ण नारा दिला होता. त्यांनी स्वदेशीचा अवलंब केला तर भारत आत्मनिर्भर बनेल व जगाला अनेक वस्तूंचा पुरवठा करून आर्थिक उन्नती करेल असा संदेश दिला होता. भारतीय उद्योग, व्यवसाय, आणि स्वावलंबनासाठी आजही त्यांच्या स्वदेशीच्या विचारांची प्रासंगिकता आहे.

5.2 राष्ट्रीय एकात्मता:

स्वामी दयानंद सरस्वती यांना राष्ट्रीय एकात्मता खूपच महत्त्वाची वाटत होती. इंग्रजांनी भारतात जातीयता आणि

धर्माधता यांचा प्रसार करून भारतीयांना गुलाम बनवण्याचे षडयंत्र रचले.जातीय आणि धार्मिक एकोप्यासाठी त्यांनी दिलेला संदेश आजही महत्वाचा आहे. आज सुद्धा स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या विचारांची प्रसंग प्रासंगिकता अत्यंत महत्वाची आहे.भारतामध्ये आज लोकशाही असली तरी स्वातंत्र्याच्या 75 वर्षानंतर सुद्धा भारतातील विविध पक्षातील नेतृत्वाने फक्त जातीवादाच्या आणि धर्मवादाच्या जोरावर राजकारण सुरू केलेले आहे व फोडा आणि झोडा याचा अवलंब इंग्रजाप्रमाणेच केलेला आहे.

5.3 शिक्षणाची गरज:

शिक्षण हे वाघिणीचे दूध असून वाघिणीचे दूध पिलेला माणूस वाघासारखा गुरगुरल्याशिवाय राहू शकत नाही याची जाणीव स्वामी दयानंद सरस्वती यांना होती. शिक्षण आणि स्वावलंबनाच्या प्रचाराद्वारे राष्ट्र उभारणीसाठी प्रेरणा मिळते. शिकलेला माणूस स्वतःच्या बुद्धीचा वापर करतो तो दुसऱ्या व्यक्तीचा हस्तक होत नाही याची जाणीव स्वामी दयानंदंना होती. म्हणूनच दयानंद सरस्वती यांनी गुरुकुल शिक्षण पद्धतीचा पुन्हा एकदा प्रयोग यशस्वी करून दाखवला. आज स्वातंत्र्यानंतर सुद्धा गुरुकुल शिक्षण पद्धती अत्यंत योग्यरीत्या काम करत आहे. त्याचबरोबर महाराष्ट्रातील असलेले 5 शासकीय विद्यानिकेतन आणि त्यानंतर राजीव गांधींनी सुरू केलेले 800जवाहर नवोदय विद्यालय संपूर्ण भारतात गुरुकुल शिक्षण पद्धतीचे अनुकरण करत आहेत. गुरुकुल शिक्षण पद्धती आज सुद्धा आवश्यक आहे हेच आज

सिद्ध होते. म्हणूनच स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे शैक्षणिक तत्त्वज्ञान आणि विचार आज सुद्धा देशाला आवश्यक आहे हेच या संशोधनातून सिद्ध होते.

6. निष्कर्ष (Conclusion):

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे सत्यार्थ प्रकाश या ग्रंथातील विचार आज सुद्धा भारताला तारक आहेत. स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी भारतीय स्वातंत्र्यलढ्याला वैचारिक पाया दिला. त्यांच्या सामाजिक सुधारणांनी आणि धार्मिक पुनरुज्जीवनाने समाजात एकता आणि राष्ट्रभक्तीची भावना जागवली. स्वामीजींच्या विचारांमुळे स्वराज्य, स्वदेशी, आणि स्वाभिमान यांचा प्रसार झाला. त्यांच्या विचारसरणीचा प्रभाव आजही भारताच्या विकासात महत्त्वाचा ठरतो. स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी वेदांकडे चला हा दिव्य संदेश दिला तसेच आर्य समाजाच्या माध्यमातून मूर्ति पूजेचे पाखंड दूर करून माणसांमध्येच ईश्वर आहे याचा प्रचार केला. स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे भारतातील स्वातंत्र्य लढ्यातील अप्रत्यक्ष योगदान आज सुद्धा वाखाण्यासारखे आहे. स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या विचारांमुळेच प्रभावित होऊन लोकमान्य बाळ गंगाधर टिळक, महात्मा गांधी आणि लाला लजपतराय यांनी तत्कालीन भारताचे नेतृत्व करून इंग्रजांना सळो की पळो करून सोडलेले होते.

संदर्भ (References):

1. Saraswati, Swami Dayanand. Satyarth Prakash (The Light of Truth). Arya Samaj Publications, 1875.
2. Rai, Lala Lajpat. The Life and Teachings of Swami Dayanand Saraswati. Publications Division, Government of India, 1922.

3. Sharma, G. N. Social and Political Ideas of Swami Dayanand. Macmillan India, 1974.
4. Chandra, Bipan. Modern India. National Book Trust, India, 2009.
5. Jha, Ganganath. Swami Dayananda Saraswati and the Arya Samaj. Bhavan's Book University, 1970.

***

“धर्म, शिक्षण आणि समाज: स्वामी दयानंद सरस्वती यांचा समग्र दृष्टिकोन ”

प्रा. डॉ. शिवाजी गोरक्षनाथ ढोकणे

राज्यशात्र विभाग प्रमुख

श्री साईबाबा महाविद्यालय शिर्डी, ता. राहता. जि. अहिल्यानगर

गोषवारा (Abstract)

धर्म, शिक्षण आणि समाज: स्वामी दयानंद सरस्वती यांचा समग्र दृष्टिकोन या संशोधन पेपरमध्ये स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या धर्म, शिक्षण, आणि समाज सुधारणा या क्षेत्रांतील कार्याचा समन्वय अभ्यासला आहे. त्यांनी अंधश्रद्धा, जातीयता आणि निरक्षरता निर्मूलनासाठी घेतलेल्या पुढाकारांवर विशेष भर दिला आहे. आर्य समाजाच्या स्थापनेद्वारे त्यांनी शिक्षणाचा प्रसार, स्त्री सक्षमीकरण आणि सामाजिक एकतेचा संदेश दिला. स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी भारतीय समाजात धर्म, शिक्षण, आणि समाज सुधारणा यांचा समन्वय साधण्याचे महत्त्वाचे कार्य केले. त्यांनी भारतीय समाजातील अंधश्रद्धा आणि जातीयतेला विरोध केला त्यांच्या वैदिक विचारसरणीने भारतीय समाजाला नवचेतना दिली. आजच्या काळातील सामाजिक विषमता, शिक्षण प्रणालीतील त्रुटी आणि धर्मांधतेविरोधातील उपायांसाठी त्यांच्या विचारांची उपयुक्तता अधोरेखित होते.

1. प्रस्तावना (Introduction)

स्वामी दयानंद सरस्वती हे 19व्या शतकातील भारतातील महान समाजसुधारक आणि धार्मिक नेते होते. त्यांनी भारतीय समाजातील अंधश्रद्धा, जातीयता आणि निरक्षरता दूर करण्यासाठी अनमोल कार्य केले. त्यांच्या विचारांनी धर्म, शिक्षण, आणि समाज यामध्ये एक समन्वय निर्माण केला. प्रस्तुत संशोधनाचा उद्देश त्यांच्या कार्याचा आणि विचारांचा समग्र अभ्यास करणे आहे.

2. महत्त्वपूर्ण कीवर्ड (Keywords) आर्य समाज, सत्यार्थ प्रकाश, शुद्धी आंदोलन, समाज सुधारणा, वैदिक शिक्षण

3. उद्दिष्टे (Objectives of the Study)

1. स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या विचारांतील धर्म, शिक्षण आणि समाज यांचा परस्परसंबंध समजावून घेणे.
2. त्यांच्या समाजसुधारणेच्या कार्याचा अभ्यास करणे.
3. त्यांच्या विचारांची आजच्या काळातील उपयुक्तता तपासणे.
4. आर्य समाजाच्या स्थापनेचा समाजावर झालेला प्रभाव विश्लेषित करणे.

4. अध्ययनाचा व्याप्ती (Scope of the Study)

1. स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या वैदिक शिक्षण आणि धर्म यावरील विचारांचा अभ्यास.
2. आर्य समाजाच्या कार्याची ऐतिहासिक आणि सामाजिक पार्श्वभूमी.

3. त्यांच्या विचारांचा भारतातील समाजसुधारणेवर आणि आधुनिक काळातील प्रभावा चा अभ्यास

4. अभ्यासाचे महत्त्व (Importance of the Study)

भारतीय समाजसुधारणेत स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या कार्याचा मोठा प्रभाव आहे. त्यांच्या विचारांनी धर्म, शिक्षण, आणि समाज यांना एकत्रित करण्याचा प्रयत्न केला. आजच्या काळात जातीयता, अंधश्रद्धा, आणि सामाजिक विषमता यांसारख्या प्रश्नांवर त्यांच्या विचारांची उपयुक्तता अधोरेखित होते.

5. स्वामी दयानंद सरस्वती: जीवन आणि कार्य

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचा जन्म 12 फेब्रुवारी 1824 रोजी गुजरातमधील टंकारा गावात झाला. त्यांच्या बालपणीचे नाव मूलशंकर असे होते. ते धार्मिक ब्राह्मण कुटुंबात जन्मलेले होते आणि त्यांच्यावर वैदिक परंपरेचा मोठा प्रभाव होता. किशोरवयात, शिवरात्र उत्सवाच्या अनुभवामुळे त्यांचे जीवन बदलले आणि त्यांनी वैराग्याचा मार्ग स्वीकारला. त्यांनी घर सोडून गुरू विरजानंद यांच्या मार्गदर्शनाखाली वेदांचा सखोल अभ्यास केला. स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी 10 एप्रिल 1875 रोजी मुंबई येथे आर्य समाजाची स्थापना केली. आर्य समाजाचा उद्देश वेदांवर आधारित शुद्ध धर्म प्रचार आणि सामाजिक सुधारणांचा पुरस्कार करणे होता. त्यांनी "वेद ही सत्य ज्ञानाचा स्रोत आहेत" हे ठामपणे मांडले. त्यांच्या प्रमुख साहित्यकृती सत्यार्थ प्रकाश, संस्कार विधी, ऋग्वेदादी भाष्य भूमिका यातून त्यांचे विचार समाज्यास मदत होते. यजुर्वेद भाष्यमआर्य

समाजाच्या माध्यमातून त्यांनी समाजातील अस्पृश्यता, बालविवाह, सती प्रथा यांसारख्या चुकीच्या प्रथांचा विरोध केला आणि स्त्री-शिक्षण, विधवा पुनर्विवाह यांसारख्या सुधारणांना चालना दिली. स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या काळात भारतात समाज अशिक्षितता, अंधश्रद्धा आणि जातीयवादाच्या विळख्यात अडकला होता. ब्रिटीश राजवटीखालील भारत राजकीयदृष्ट्या गुलामगिरीत होता. हिंदू समाज अनेक प्रथा आणि कर्मकांडांनी ग्रस्त होता. स्वामी दयानंद यांनी "वेदांपर्यंत परत चला" हा मंत्र दिला आणि धर्माची शुद्धता टिकवून सामाजिक सुधारणा करण्यावर भर दिला. त्यांनी "सत्यार्थ प्रकाश" नावाचे पुस्तक लिहून आपल्या विचारांचे व्यापक प्रबोधन केले. त्यांच्या कार्याने भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीवरही परिणाम झाला, कारण त्यांनी राष्ट्रीय एकात्मतेची आणि स्वराज्याची भावना जागृत केली. स्वामी दयानंद सरस्वती हे केवळ धार्मिक नेतेच नव्हे तर समाजसुधारक आणि राष्ट्रभक्त होते. त्यांच्या विचारांनी भारतीय समाजाला नवा दृष्टिकोन दिला. 30 ऑक्टोबर 1883 रोजी त्यांचे निधन झाले, पण त्यांच्या शिकवणीने आणि आर्य समाजाच्या कार्याने भारतीय समाजात एक नवी क्रांती घडवून आणली.

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे प्रमुख ग्रंथ:

1. सत्यार्थ प्रकाश:-हा त्यांचा सर्वात प्रसिद्ध ग्रंथ आहे. यात त्यांनी वैदिक धर्माचे मूलतत्त्वे मांडले असून, मूर्तिपूजा, अंधश्रद्धा, आणि कर्मकांडांवर कठोर टीका केली आहे.

2. संस्कार विधी:-या ग्रंथात जीवनातील विविध संस्कारांचे (जसे नामकरण, विवाह, अंतिम संस्कार इ.) शुद्ध वैदिक पद्धतीने पालन करण्याचे मार्गदर्शन दिले आहे.
3. ऋग्वेदादी भाष्य भूमिका:- ऋग्वेदाच्या भाष्याला प्रस्तावना म्हणून लिहिलेले हे पुस्तक वैदिक तत्त्वज्ञानाचे मूलभूत विचार स्पष्ट करते.
4. ऋग्वेद भाष्यम:-हा ग्रंथ ऋग्वेदाच्या निवडक मंत्रांचे भाष्य आहे, ज्यात त्यांनी वैदिक ज्ञानाचे शुद्ध स्वरूप सांगितले आहे.
5. यजुर्वेद भाष्यम:-यजुर्वेदाच्या मंत्रांवर आधारित भाष्य, ज्यामध्ये यज्ञाची तत्त्वे आणि विधी स्पष्ट केले आहेत.
6. वेदभाष्य (संपूर्ण चार वेदांचे भाष्य):-स्वामी दयानंद यांनी चारही वेदांचे भाष्य सुरू केले होते, परंतु त्यांनी ऋग्वेद आणि यजुर्वेद यांचेच भाष्य पूर्ण केले.

6. धर्म: दयानंद सरस्वती यांचा दृष्टिकोन

- वेदांवरील विश्वास:- "वेद हीच ज्ञानाची सर्वोच्च स्रोत" स्वामी दयानंद सरस्वती यांचा धर्माबद्दलचा दृष्टिकोन वैदिक तत्त्वांवर आधारित होता. त्यांचा ठाम विश्वास होता की वेद हेच सत्य आणि ज्ञानाचा सर्वोच्च स्रोत आहेत. ते म्हणत, "वेदांमध्ये मानवाच्या जीवनाचे सर्व पैलू समाविष्ट आहेत." त्यांच्या मते, हिंदू धर्मातील सर्व धर्मशास्त्र, तत्त्वज्ञान आणि आचार-विचारांचा पाया वेदांत आहे, आणि वेदांच्या आधारेच मानवाने आपले जीवन मार्गदर्शित करावे. त्यांच्या मते "वेद हेच सर्वोच्च ज्ञानाचे स्रोत आहेत, आणि

त्यांना समजून घेणे हे प्रत्येकाचे कर्तव्य आहे."(The Vedas are the ultimate source of knowledge, and it is everyone's duty to understand them.)

- **अंधश्रद्धा, मूर्तिपूजा आणि कर्मकांडांचा विरोध:-** दयानंद सरस्वती यांनी अंधश्रद्धा, मूर्तिपूजा आणि कर्मकांडांचा तीव्र विरोध केला. त्यांच्या मते, या प्रथा समाजाला मागास ठेवतात आणि व्यक्तीला मूळ वैदिक शिक्षणापासून दूर नेतात. त्यांनी सांगितले की ईश्वर एकच आहे आणि त्याला मूर्तीत अडकवणे ही अज्ञानाची आणि अंधश्रद्धेची लक्षणे आहेत. त्यांनी यज्ञ, होम, ध्यान आणि तप यांसारख्या वैदिक उपासना पद्धतींचा पुरस्कार केला. दयानंद सरस्वती यांचा दृष्टिकोन "People should never worship images. The spread of mental darkness is due to the prevalence of idolatry." "लोकांनी कधीही मूर्तीपूजा करू नये. मूर्तीपूजेच्या प्रथेमुळे मानसिक अज्ञानाचा अंधार पसरतो." "ईश्वर हा निराकार, सर्वशक्तिमान आणि सर्वव्यापी आहे. त्याला मूर्तीची गरज नाही." (God is formless, omnipotent, and omnipresent. He needs no idol.) असा होता.
- **शुद्धी आंदोलन-** धर्मात पुनरागमनाचे महत्त्व स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी शुद्धी आंदोलन सुरू केले, ज्याद्वारे धर्मातरित हिंदूंना परत हिंदू धर्मात आणले जाई. त्यांचा विश्वास होता की हिंदू समाजाला बलवान करण्यासाठी अशा व्यक्तींना धर्मात पुनरागमन करण्याची आवश्यकता आहे. शुद्धी चळवळीच्या माध्यमातून त्यांनी समाजातील

विभाजन कमी करून एकात्मतेला प्रोत्साहन दिले. त्यांच्या या आंदोलनामुळे शुद्धी आंदोलनामुळे वैदिक धर्माचे वैचारिक पुनरुत्थान झाले. परकीय धर्मावर अवलंबून असलेल्या समाजाला स्वतःच्या परंपरांवर गर्व वाटू लागला. हिंदू धर्माच्या वैदिक तत्वांची आधुनिक भाषेत मांडणी करून लोकांपर्यंत पोहोचवली गेली .

- **सार्वत्रिक धर्मनिरपेक्षतेचे तत्त्व :-** दयानंद सरस्वती यांचा दृष्टिकोन सार्वत्रिक धर्मनिरपेक्षतेच्या तत्त्वावर आधारित होता. त्यांनी वेदांचे तत्वज्ञान फक्त हिंदूंनाच नव्हे तर संपूर्ण मानवजातीसाठी उपयुक्त असल्याचे प्रतिपादन केले. ते धर्माच्या नावावर भेदभावाला विरोध करत होते आणि मानवजातीसाठी समान न्याय, स्वामी दयानंद सरस्वती यांचा धर्माचा दृष्टिकोन वैदिक तत्वांच्या पुनरुज्जीवनावर आधारित होता. त्यांनी समाजात ज्ञानप्राप्ती, सत्य, आणि समतेचे बीज रोवले. त्यांची शिकवण आजही धर्माच्या नावाखाली होणाऱ्या अंधश्रद्धा आणि भेदभावाला आव्हान देते आणि शुद्ध वैदिक परंपरेचे स्मरण करून देते.सत्य, आणि नैतिकतेचा पुरस्कार करत होते.

7. शिक्षण: समाज उभारणीचा पाया स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी शिक्षणाला समाजाच्या प्रगतीचा मूलभूत आधार मानले. त्यांच्या मते, शिक्षण हे केवळ ज्ञानप्राप्तीचे साधन नसून व्यक्तीच्या नैतिक, सामाजिक, आणि मानसिक विकासासाठी आवश्यक होते.

- **शिक्षणाचे महत्त्व:-** वैयक्तिक व सामाजिक विकासासाठी दयानंद सरस्वती यांनी शिक्षणाचे महत्त्व अधोरेखित करताना सांगितले की, "शिक्षणाने व्यक्तीचे चारित्र्य घडते, बुद्धी विकसित होते आणि समाजात प्रगतीसाठी योग्य मार्गदर्शन मिळते." त्यांनी व्यक्तीला विचारशील बनवणारे आणि समाजाला सशक्त करणारे शिक्षण देण्याचा आग्रह धरला. अशिक्षित समाजात अंधश्रद्धा, अज्ञान आणि अन्याय यांचे अस्तित्व टिकून राहते, हे त्यांनी ओळखले आणि सर्वापर्यंत शिक्षण पोहोचवण्याचा संकल्प केला. त्यांच्या मते "शिक्षणाशिवाय समाजाला प्रगतीच्या दिशेने नेणे अशक्य आहे." (Without education, it is impossible to lead society toward progress.) "जोपर्यंत तुम्ही स्वतःला ओळखत नाही, तोपर्यंत तुम्ही इश्वरालाही ओळखू शकत नाही." (Until you know yourself, you cannot know God.)
- **गुरुकुल शिक्षण प्रणालीचा पुनरुज्जीवन :-** स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी प्राचीन गुरुकुल शिक्षण प्रणालीला आधुनिक स्वरूपात पुनरुज्जीवित केले. गुरुकुल प्रणालीत विद्यार्थी नैतिक, धार्मिक, आणि व्यावहारिक ज्ञान मिळवत होते. त्यांनी वैदिक शिक्षणावर आधारित शाळा आणि संस्थांची उभारणी करून व्यक्तिमत्त्व विकासाला चालना दिली.
- **महिलांच्या शिक्षणासाठी योगदान :-** त्यांच्या काळात महिलांचे शिक्षण दुर्लक्षित होते, परंतु स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी महिलांना शिक्षण मिळाले पाहिजे, असे ठामपणे प्रतिपादन केले. त्यांच्या मते, "एक सुशिक्षित

महिला संपूर्ण कुटुंबाचा विकास घडवते." त्यांनी आर्य समाजाच्या माध्यमातून महिलांच्या शिक्षणासाठी विशेष प्रयत्न केले आणि विधवा पुनर्विवाह व स्त्री-शिक्षण यांना प्रोत्साहन दिले. त्यांच्या मते "स्त्रियांना समान हक्क दिल्याशिवाय समाजाचा विकास होऊ शकत नाही." (Without granting equal rights to women, society cannot progress.)

- **नैतिक आणि वैज्ञानिक शिक्षणावर भर :-** दयानंद सरस्वती यांनी शिक्षणाला फक्त पुस्तकी ज्ञानापेक्षा अधिक महत्त्व दिले. त्यांचा आग्रह नैतिक आणि वैज्ञानिक शिक्षणावर होता. त्यांनी विद्यार्थ्यांना सत्य, अहिंसा, आणि प्रामाणिकपणाचे मूल्य शिकवण्यावर भर दिला, तसेच वैज्ञानिक दृष्टिकोन आत्मसात करण्यासाठी प्रेरित केले. त्यांच्या मते "परिवर्तन हेच जीवनाचे नियम आहेत; नव्याला स्वीकारणे हेच प्रगतीचे लक्षण आहे." ("Change is the law of life; embracing the new is a sign of progress.")
- **आर्य समाजाद्वारे शाळा आणि शिक्षण संस्था उभारणे :-** आर्य समाजाच्या माध्यमातून स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी अनेक शाळा आणि शिक्षण संस्था स्थापन केल्या. या संस्थांमध्ये सर्व जाती-धर्माच्या विद्यार्थ्यांना शिक्षण दिले जात होते. दयानंद एंग्लो वेदिक (DAV) शाळा आणि महाविद्यालये ही त्यांची महत्त्वपूर्ण देणगी आहे, ज्यांनी आधुनिक शिक्षण पद्धतीत वैदिक तत्वांचा समावेश केला. स्वामी दयानंद सरस्वती यांची शिक्षणाबद्दलची दृष्टी समाजाच्या पुनरुत्थानासाठी प्रेरणादायक ठरली. त्यांनी

शिक्षणाला आधुनिक आणि वैदिक तत्वांचे संतुलित स्वरूप दिले. त्यांच्या कार्यामुळे शिक्षण हा समाज उभारणीचा पाया म्हणून दृढ झाला आणि शिक्षणाच्या माध्यमातून परिवर्तन घडवण्याचा मार्ग मोकळा झाला.

8. समाज सुधारणा: समतेचा संदेश:- स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी समाजातील अन्यायकारक प्रथा, भेदभाव आणि अंधश्रद्धा यांना विरोध करून समतेचा संदेश दिला. त्यांनी आपल्या वैचारिक चळवळीच्या माध्यमातून समाजात परिवर्तन घडवण्याचा प्रयत्न केला.

- **अस्पृश्यता निर्मूलनासाठी प्रयत्न :-** स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी अस्पृश्यतेच्या चुकीच्या प्रथेला विरोध केला. त्यांचे मत होते की, "ईश्वराच्या दृष्टीने सर्व मानव समान आहेत." अस्पृश्यतेमुळे समाजाचे विभाजन होऊन प्रगती अडखळते, हे ओळखून त्यांनी समानतेचा पुरस्कार केला. आर्य समाजाच्या माध्यमातून त्यांनी दलित आणि मागासवर्गीय लोकांना धर्म, शिक्षण, आणि समाजाच्या मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी प्रयत्न केले.त्यांच्या मते "माणसाला जन्मावरून नव्हे, तर त्याच्या कर्मावरून ओळखले पाहिजे."(A person should be judged not by birth but by deeds.)
- **महिला सक्षमीकरण:** विधवा विवाह आणि स्त्रियांना समान हक्क:- महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी मोठे योगदान दिले. त्यांनी विधवा विवाहाला समर्थन देऊन समाजात त्याबाबत सकारात्मक बदल घडवला. स्त्रियांना शिक्षण, संपत्तीचे हक्क, आणि समाजात

समान स्थान मिळावे यासाठी ते आग्रह धरत होते.त्यांच्या मते, "शिक्षित स्त्री म्हणजे समाजाचा पाया सुदृढ करणारी शक्ती आहे." त्यांनी बालविवाहाला विरोध केला आणि स्त्री-पुरुष समानतेवर भर दिला. जिथे स्त्रियांना सन्मान मिळतो, तिथेच देवत्व नांदते." (Where women are honoured, divinity resides there.)

- **जातीयतेचा विरोध आणि मानवतेचा पुरस्कार:-** स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी जातीयतेच्या विखुरलेल्या समाजाला एकसंध करण्यासाठी प्रयत्न केले. त्यांनी जातिव्यवस्थेचा तीव्र विरोध केला आणि सांगितले की, "मानवाचा दर्जा त्याच्या कर्मावर आधारित असावा, जन्मावर नाही."त्यांनी सर्व जातींना समान मानले आणि जातिवादाच्या विरोधात वैचारिक क्रांती घडवली.
- **सामाजिक एकतेसाठी केलेले योगदान:-** समाजातील विविधतेला एकसंध करण्यासाठी दयानंद सरस्वती यांनी प्रयत्न केले. त्यांनी "वेदांपर्यंत परत चला" हा मंत्र देऊन सर्वांना वैदिक ज्ञानाशी जोडण्याचा संदेश दिला. सामाजिक एकता आणि मानवतेच्या विचारांचे बीज रोवून त्यांनी भारतीय समाजाला एकत्र आणण्याचे कार्य केले.
- **"सर्वांना शिक्षण, सर्वांना धर्मज्ञान" या तत्वाचा प्रसार:-** स्वामी दयानंद यांनी "सर्वांना शिक्षण आणि सर्वांना धर्मज्ञान" या तत्वाचा प्रचार केला. शिक्षण आणि धर्मज्ञान हेच समाज सुधारण्यासाठी मुख्य साधने आहेत, असे त्यांचे मत होते. त्यांनी स्त्री-पुरुष, गरीब-श्रीमंत, आणि अस्पृश्य

अशा सर्वांना शिक्षण मिळावे यासाठी आर्य समाजाच्या माध्यमातून शाळा आणि शिक्षण संस्था स्थापन केल्या.

9. दयानंद सरस्वती यांचा समग्र दृष्टिकोन: धर्म, शिक्षण आणि समाजाचा परस्परसंबंध :- स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी धर्म, शिक्षण, आणि समाज यांचा परस्परसंबंध ओळखून समाज उभारणीसाठी या तीन घटकांना एकत्रितपणे प्रबळ करण्याचा प्रयत्न केला. त्यांनी वैदिक तत्त्वज्ञान आणि शिक्षणाला सामाजिक सुधारणांचे माध्यम मानले.

- **धर्म आणि शिक्षणाद्वारे समाजाचे प्रबोधन:-** दयानंद सरस्वती यांचा दृष्टिकोन असा होता की धर्म आणि शिक्षण हे समाजाच्या प्रबोधनासाठी अत्यंत महत्त्वाचे आहेत. धर्म: वैदिक धर्माच्या माध्यमातून त्यांनी सत्य, अहिंसा, आणि नैतिकतेचा प्रचार केला. त्यांनी अंधश्रद्धा, मूर्तिपूजा, आणि कर्मकांडांचा विरोध करून समाजाला शुद्ध वैदिक विचारांकडे वळवले. त्यांच्या मते "धर्म हा मानवी जीवनाला सुधारण्याचा मार्ग आहे, तो दडपशाहीचे साधन होऊ नये." ("Religion is a way to improve human life, not a tool of oppression.") "धर्म म्हणजे सत्याचा शोध, अंधश्रद्धेचा मार्ग नाही." ("Religion is the pursuit of truth, not a path of superstition.")
- **शिक्षण:** शिक्षण हे व्यक्तीच्या विचारसरणीत क्रांती घडवून समाजाला प्रगतिपथावर नेणारे साधन असल्याचे त्यांनी सांगितले. त्यांनी आर्य समाजाच्या माध्यमातून धर्माधारित शिक्षण प्रणाली विकसित केली, ज्यात धार्मिक शिक्षणासोबतच व्यावहारिक शिक्षणालाही प्राधान्य होते.

त्यांच्या मते, "स्वतःच्या उद्धारासाठी, ज्ञान आणि आत्मानुशासन आवश्यक आहेत." (For self-upliftment, knowledge and self-discipline are essential.)

- **नैतिकतेचा समाजावर होणारा प्रभाव :-** दयानंद सरस्वती यांनी समाजाच्या नैतिक अधःपतनाची जाणीव करून दिली आणि त्यावर वैदिक शिक्षणाच्या आधारे उपाय सुचवले.त्यांनी स्पष्ट केले की नैतिकतेचा समाजावर दीर्घकालीन प्रभाव पडतो. शिक्षणाच्या माध्यमातून त्यांनी नैतिकता, सत्यता आणि समतेचे मूल्य समाजात रुजवले.समाजातील अयोग्य प्रथा आणि अज्ञान दूर करून एक नैतिक आणि सशक्त समाज निर्माण करणे हेच त्यांच्या चळवळीचे उद्दिष्ट होते. त्यांच्या मते "कर्म करत राहा; फळाची अपेक्षा न करता सतत प्रामाणिक प्रयत्न करा." ("Keep performing your duties; make honest efforts without expecting rewards.")
- **शिक्षणाने आर्थिक, सामाजिक आणि धार्मिक सुधारणांना चालना :-** स्वामी दयानंद सरस्वती यांचा विश्वास होता की शिक्षण हे केवळ ज्ञान देणारे साधन नसून आर्थिक, सामाजिक, आणि धार्मिक सुधारणांसाठी प्रेरणादायी आहे.
- **आर्थिक सुधारणा:** शिक्षणाने व्यक्ती स्वावलंबी बनते आणि तिच्या कौशल्यांचा विकास होतो, ज्यामुळे समाजाच्या आर्थिक प्रगतीला चालना मिळते. त्यांच्या मते श्रम हेच संपत्तीचे खरे साधन आहे. श्रम करण्यास लाज वाटू नये." ("Labour is the true source of wealth. One should never feel ashamed of working hard.")आपले

कर्तव्य प्रामाणिकपणे करा; यश ही त्याची नैसर्गिक फळे असतील." ("Perform your duties sincerely; success will naturally follow.") "स्वावलंबनाशिवाय समाज आर्थिकदृष्ट्या सशक्त होऊ शकत नाही." ("Without self-reliance, society cannot achieve economic strength.") "समाजाच्या आर्थिक प्रगतीसाठी शिक्षण आणि नीतिमत्ता महत्त्वाची आहेत." ("Education and morality are essential for the economic progress of society.")

- **सामाजिक सुधारणा:** शिक्षणामुळे व्यक्तीमध्ये विचारशक्ती विकसित होते, जी अंधश्रद्धा, भेदभाव, आणि जातीवाद दूर करण्यासाठी महत्त्वाची आहे. त्यांच्या मते "समाजात समानतेचा आदर असेल तरच खरा विकास होईल." ("True development occurs only when equality is respected in society.") "स्त्रियांना शिक्षण व हक्क दिल्याशिवाय समाजाची प्रगती होऊ शकत नाही." ("Society cannot progress without granting education and rights to women.") "जातीयतेचा नाश आणि समतेचा पुरस्कार हेच समाजाच्या विकासाचे गमक आहे." ("The destruction of casteism and the promotion of equality are keys to social development.") "दीन-दुबळ्यांना मदत करणे हे प्रत्येकाचे नैतिक कर्तव्य आहे." ("Helping the poor and downtrodden is everyone's moral duty.")
- **धार्मिक सुधारणा:** शिक्षणाने वैदिक तत्त्वज्ञानाचे योग्य आकलन होते, ज्यामुळे धर्माचे शुद्ध स्वरूप टिकून राहते. स्वामी दयानंद सरस्वती यांचा समग्र दृष्टिकोन धर्म,

शिक्षण आणि समाज यांच्यातील परस्परसंबंधावर आधारित होता. त्यांनी धर्माच्या वैदिक तत्त्वज्ञानाला शिक्षणाच्या माध्यमातून समाजापर्यंत पोहोचवले. त्यांच्या मते, नैतिकता, आर्थिक सक्षमता, आणि धार्मिक शुद्धता या तिन्हींचे संतुलन राखल्यास समाजात शाश्वत प्रगती साधता येते. त्यांच्या या दृष्टिकोनाने भारतीय समाजाला वैचारिक आणि सामाजिक क्रांतीची दिशा दिली त्यांच्या मते "धर्म हा भयावर आधारित नसावा, तर सत्य आणि ज्ञानावर आधारित असावा." ("Religion should not be based on fear, but on truth and knowledge.") "ईश्वर हा सर्वसामान्यांसाठी आहे; तो एका विशिष्ट वर्गासाठी नाही." ("God is for everyone; He is not limited to any specific class.") "मूर्तिपूजा हा अज्ञानाचा मार्ग आहे; वेदांचे ज्ञान हेच खरे प्रकाश आहे." ("Idolatry is the path of ignorance; Vedic knowledge is the true light.") "शुद्ध आचरण आणि सत्याचा शोध हाच धर्म आहे." ("Pure conduct and the pursuit of truth are the essence of religion.")

संदर्भग्रंथ सूची

1. Arya Samaj. (1981). *Satyarth Prakash (The Light of Truth)* (Revised edition). New Delhi: Sarvadeshik Arya Pratinidhi Sabha.
2. Gupta, H. R. (1982). *Swami Dayanand and Arya Samaj*. Delhi: Orient Longman.
3. Jha, G. (1999). *Dayananda Saraswati: His Life and Ideas*. New Delhi: Concept Publishing Company.
4. Saraswati, D. (1875/2021). *Rigvedaadi Bhashya Bhumika*. Delhi: Arya Sahitya Mandal.

5. Taneja, A. (2005). *Arya Samaj and Indian Nationalism*. Chandigarh: Panjab University Press.
6. Bhargava, R. (2010). *Swami Dayanand Saraswati and Social Reform Movements in India*. Jaipur: Pointer Publishers.
7. आगरकर, स. (2019). आर्य समाज आणि दयानंद सरस्वती. पुणे: युनिव्हर्सल पब्लिकेशनस.
8. मिश्रा, आर. (2015). दयानंद सरस्वती: जीवन, विचार आणि कार्य. नवी दिल्ली: प्रभात प्रकाशन.

9. संशोधन लेख

- कुमार, ए. & शर्मा, पी. (2020). स्वामी दयानंद सरस्वती आणि भारतीय समाज सुधारणा. भारतीय ऐतिहासिक पुनरावलोकन, 42(3), 56–70.
- Sharma, A. (2018). Revisiting the Vedic tradition: Swami Dayananda's contribution to Indian society. *Journal of Indian Philosophy*, 46(1), 23–45. <https://doi.org/10.1007/s10781-018-9372-410>.
- 10. सत्यार्थ प्रकाशाचा संदर्भ सरस्वती, द. (1875/2021). सत्यार्थ प्रकाश (पुनर्मुद्रित संस्करण). नवी दिल्ली: आर्य समाज पब्लिकेशन.
- 11. वेबसाईट लेख राष्ट्रीय आर्य समाज. स्वामी दयानंद सरस्वती: एक वैदिक क्रांतीकारक.
- 12. <https://www.aryasamaj.org/dayanand>
- 13. संस्था व समितीच्या प्रकाशने (Institutional Publications):
  - Sarvadeshik Arya Pratinidhi Sabha. (1975). *Arya Samaj Centenary Souvenir*. New Delhi: Arya Prakashan.
  - Indian Council of Historical Research. (1983). *Swami Dayanand Saraswati and the Renaissance of India*. New Delhi: ICHR Publications.

***

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे सामाजिक आणि राजकीय मंथन

डॉ. फारुकी मोहम्मद खय्युम मो. यूनस

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख

मिल्लिया कला, विज्ञान व्यवस्थापन शास्त्र महाविद्यालय बीड

प्रस्तावना :-

स्वामी दयानंद हे महान शिक्षणतज्ज्ञ, समाजसुधारक आणि सांस्कृतिक राष्ट्रवादीही होते. तो प्रकाशाचा एक महान सैनिक होता, देवाच्या जगात एक योद्धा होता, पुरुष आणि संस्थांचा शिल्पकार होता. दयानंद सरस्वती यांचे सर्वात मोठे योगदान म्हणजे आर्य समाजाचा पाया ज्याने शिक्षण आणि धर्माच्या क्षेत्रात क्रांती घडवून आणली. स्वामी दयानंद सरस्वती हे अलिकडच्या काळात भारताला ज्ञात असलेले सर्वात महत्त्वाचे सुधारक आणि आध्यात्मिक शक्ती आहेत. दयानंद सरस्वती यांचे तत्त्वज्ञान त्यांच्या “सत्यार्थ प्रकाश”, “वेदभाषा भूमिका” आणि वेदभाष्य या तीन प्रसिद्ध योगदानांवरून ओळखता येते. पुढे त्यांनी संपादित केलेले “आर्य पत्रिका” हे नियतकालिकही त्यांचे विचार प्रतिबिंबित करते. आर्य समाजाचे महान संस्थापक स्वामी दयानंद, आधुनिक भारताच्या राजकीय विचारांच्या इतिहासात एक अद्वितीय स्थान व्यापलेले आहे. जेव्हा भारतातील सुशिक्षित तरुण युरोपियन सभ्यतेच्या वरवरच्या पैलूंची गुलामगिरी करत होते आणि भारतीय लोकांच्या प्रतिभा आणि संस्कृतीकडे लक्ष न देता इंग्लंडच्या राजकीय संस्थांचे

भारतीय भूमीत रोपण करण्यासाठी आंदोलन करत होते, तेव्हा स्वामी दयानंदांनी धैर्याने भारताच्या अवहेलनाला तोंड दिले.

जीवन परिचय:-

स्वामी दयानंद हे महान शिक्षणतज्ज्ञ, समाजसुधारक आणि सांस्कृतिक राष्ट्रवादीही होते. तो प्रकाशाचा एक महान सैनिक होता, देवाच्या जगात एक योद्धा होता, पुरुष आणि संस्थांचा शिल्पकार होता. दयानंद सरस्वती यांचे सर्वात मोठे योगदान म्हणजे आर्य समाजाचा पाया ज्याने शिक्षण आणि धर्माच्या क्षेत्रात क्रांती घडवून आणली. स्वामी दयानंद सरस्वती हे अलिकडच्या काळात भारताला ज्ञात असलेले सर्वात महत्वाचे सुधारक आणि आध्यात्मिक शक्ती आहेत. दयानंद सरस्वतींच्या प्रभावशाली व्यक्तिमत्त्वाला आर्य समाज चळवळीच्या पौरुषत्वात आणि त्याच्या जवळपास प्रत्येक अनुयायीमध्ये विलक्षण प्रतिबिंब दिसले. आर्य समाजाचे शैक्षणिक क्षेत्रातील योगदान कौतुकास्पद आहे.

दयानंद यांचा जन्म काठियावाडमधील मोरवी राज्यातील टंकारा येथे एका सनातनी ब्राह्मण कुटुंबात 1824 मध्ये शिवमंदिरात पुजारी म्हणून काम करणाऱ्या करसमजी तिवारी यांच्या घरी झाला. दयानंद यांचे बालपणीचे नाव मुळसंकर होते. वडिलांच्या प्रेमळ देखरेखीखाली दयानंद यांनी बालपणापासूनच वेद, संस्कृत व्याकरण आणि संस्कृत भाषेवर प्रभुत्व मिळवले होते. जीवनाच्या चार सामान्य दृश्यांचा साक्षीदार झाल्यानंतर गौतम बुद्ध झाला, त्याचप्रमाणे एका घटनेनंतर दयानंदची जीवनशैली बदलली. ते चौदा वर्षांचे असताना त्यांनी कुटुंबातील

इतर सदस्यांसह शिवरात्रीचे व्रत ठेवले. रात्री शिवपूजा करून कुटुंबातील इतर सदस्य झोपू लागले पण मुळाजी जागृत राहिले. भक्तांनी शिवाला दिलेला नैवेद्य खात असलेला उंदीर त्याला दिसला. या घटनेमुळे त्याला वाटले की शिवाची मूर्ती प्रत्यक्ष देव असू शकत नाही. जेव्हा मूर्ती तिला अर्पण केलेले रक्षण करू शकत नाही, तेव्हा ती संपूर्ण जगाचे रक्षण करू शकत नाही. मूर्तीपूजेच्या निरर्थकतेबद्दल त्यांची खात्री पटली. या अनुभवाने त्याचा विवेक जागृत झाला आणि दयानंद हिंदू धर्माच्या दुर्गुणांच्या विरोधात कट्टर धर्मयुद्ध बनले.^१

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे समाजासाठी मोठे योगदान:-

स्वामी दयानंद यांनी 7 एप्रिल 1875 रोजी मुंबईत आर्य समाज नावाच्या हिंदू सुधारणा संस्थेची स्थापना केली आणि त्याची 10 तत्त्वे देखील तयार केली जी हिंदू धर्मापेक्षा अगदी वेगळी आहेत, तरीही वेदांवर आधारित आहेत. ही तत्त्वे मानवी जातीच्या शारीरिक, आध्यात्मिक आणि सामाजिक उन्नतीद्वारे व्यक्ती आणि समाजाची प्रगती करण्याच्या उद्देशाने आहेत. नवीन धर्म शोधणे हा त्यांचा उद्देश नव्हता तर प्राचीन वेदांच्या शिकवणींची पुनर्स्थापना करणे हा होता. सत्यार्थ प्रकाशात त्यांनी म्हटल्याप्रमाणे, त्यांना विश्लेषणात्मक विचार करून सर्वोच्च सत्याचा स्वीकार आणि असत्य नाकारून मानवजातीचा खरा विकास करायचा होता.

दयानंद सरस्वती यांचे तत्वज्ञान त्यांच्या “सत्यार्थ प्रकाश”, “वेद भाषा भूमिका” आणि “वेदभाषा भूमिका” आणि वेदभाष्य या तीन प्रसिद्ध योगदानांवरून ओळखता येते . पुढे त्यांनी संपादित

केलेले “आर्य पत्रिका” हे नियतकालिकही त्यांचे विचार प्रतिबिंबित करते. एक विपुल लेखक म्हणून त्यांची ख्याती प्रस्थापित करण्याबरोबरच, वरील कार्ये त्यांची धार्मिक सुधारक म्हणून भूमिका दर्शवतात. स्वार्थी आणि अज्ञानी पुरोहितांनी हिंदू धर्माचा विपर्यास केला आहे, असे स्वामीजींचे मत होते. ²

त्याच्यासाठी वेद हा हिंदू संस्कृतीचा खडा आहे आणि देवाचा प्रेरीत एक असल्याने अचुक आहे. त्यांनी हिंदू धर्माला त्याच्या दुर्गुणांपासून शुद्ध करण्याचा आणि त्याला तर्कशुद्ध आधार देण्याचा प्रयत्न केला. त्याने “वेदांकडे परत जा” असा कॅलॅरियन कॉल दिला. एक समाजसुधारक म्हणून दयानंद हे पाश्चात्य संस्कृतीने प्रभावित नव्हते तर ते हिंदू धर्माचे खरे प्रतीक होते. हिंदू धर्माची लढाई बळकट करण्यासाठी त्यांचा दृष्टिकोन सुधारात्मक होता.

अनिष्ट रूढी, प्रथा-परंपरा विरुद्ध कार्य :-

अनिष्ट प्रथा-परंपरेचे जाळे देशभर पसरले होते. प्रत्येक पावलावर कर्मकांड. त्यात संबंध हिंदू समाज अडकला होता. त्यांची विचारशक्तीच क्षीण झाली होती. बहुजनांना शिक्षणाची दारे बंद होती. जातीप्रथेने समाजाला विळखा घातला होता. हजारो जाती, पोटजातींमध्ये देश विभागला होता. त्याचे प्रचंड प्रमाणात विघटन झाले होते. जातीव्यवस्था जन्माधिष्ठित झाली होती. अस्पृश्यतेला अमानुष स्वरूप प्राप्त झाले होते. बालविवाह सर्रास होत होते. विधवा-विवाहाला बंदी होती. जरठ विवाह मोठ्या प्रमाणात होत होते. सतीप्रथा बंद पडली नव्हती. लोक नशीबावर हवाला ठेवून जगत होते. पूर्वजन्मीच्या

पापामुळेच हे सर्व भोग आहेत असा समज समाजात पसरला होता. स्वामी दयानंदांच्यासमोर असा हा दुबळा भारत उभा होता. प्राणच नव्हता त्याच्या अंगात. राजेराजवाडे इंग्रजांचे गुलाम होते. ऐषआरामात स्वाभिमानशून्य जीवन ते जगतहोते.^३

वेदांता वर भर:-

वेदाकडे चला' हा स्वामी दयानंदांचा संदेश होता. तो संदेश लोकांपर्यंत नेण्याचे काम आर्यसमाजाने केले. आर्य समाजाची वेदभक्ती ही जणू राष्ट्रभक्ती होती. राष्ट्रभक्तीचे प्रकटीकरण म्हणजे राष्ट्रवाद. स्वामी दयानंद सरस्वती हे भारतीय राष्ट्रवादाचे उद्गाते होते. त्यांना राष्ट्रवादाच्या प्रेरणा वेदातून प्राप्त झाल्या होत्या. स्वराज्याची संकल्पना मांडणारे पहिले भारतीय म्हणून स्वामीजींचा उल्लेख करावा लागेल. राष्ट्रीय काँग्रेसची स्थापना १८८५मध्ये झाली. आर्य समाजाची स्थापना झाल्यानंतर दहा वर्षांनी राष्ट्रीय काँग्रेसने स्वराज्याचा विचार केला. मला स्वराज्य शब्दाचा बोध दयानंदांच्या ग्रंथातून झाला, असे दादाभाई नौरोजींनी म्हटले होते. दादाभाई नौरोजी हे भारतीय राष्ट्रवादाचे जनक मानले जातात.^४

सुधारणावादी धोरण:-

या लेखात मी असे सुचवले आहे की आर्य हागिओग्राफी 'महानता' देण्याचा प्रयत्न करतो. आणि 'सामान्यता' एकाच वेळी. एक शैली म्हणून, ते त्याच्या विषयाचे जीवन उंचावते, डी-त्याच्या वाचकांच्या जीवनापेक्षा ते भिन्न आहे असे चित्रित करणे; त्याच वेळी, ते धारण करते त्या जीवनाचे अनुकरण करण्यासारखे काहीतरी आहे, याचा अर्थ असा की, किमान

तत्त्वतः, अ चांगला वाचक अनुकरणाद्वारे स्वतः आणि संत यांच्यातील अंतर कमी करू शकतो. एक चरित्रकार लिखित स्वरूपात त्याच्या उद्देशाचे विशेषतः संक्षिप्त सूत्रीकरण ऑफर करतो: 'मी स्वामीजींचे चरित्र ओतत आहे. ही भावना न सोडवता येणाऱ्या विरोधाभासाची रचना करते जी ची शैली तयार करते एकूणच आर्य हागिओग्राफी. दयानंदांचे चरित्र एखाद्याच्या आयुष्यात ओतणे म्हणजे, संभाव्यतः, स्वतःचे जीवन संत मॉडेलच्या जवळ संरेखित करण्यासाठी पण चरित्र आणि जीवन यांच्यातील अंतर, दरम्यान अपरिहार्यपणे राहते पुष्कळ आर्य हागिओग्राफीमध्ये, एक पुस्तक बनण्याची गर्भित इच्छा आहे जोपर्यंत ते दुसऱ्याच्या जीवनातील मजकुराशी पूर्णपणे जुळत नाही तोपर्यंत स्वतःची सुधारणा करा. एक म्हणून चरित्रकारसंस्मरणीयटाकणेत, 'दपात्रमाणूसइच्छाप्रयत्नकरण्या साठीलिहात्याचे [दयानंदचे] चरित्र केवळ कागदाच्या पानांवरच नाही तर त्याच्या बुरख्यावरही आहे.'

राजकीय विचारांचे योगदान :-

दयानंदांचे राजकीय विचार पुढीलप्रमाणे आहेत. स्वामी दयानंद हे राजकारणातील एक आदर्शवादी होते आणि त्यांना वेदांच्या अभ्यासातून प्रेरणा मिळाली. त्यांची वेदांची व्याख्या करण्याची पद्धत पारंपारिक पद्धतीपेक्षा खूपच वेगळी होती. वेदांमध्ये सत्ये आहेत जी त्यांच्या उपयोगात सार्वत्रिक आहेत आणि जी तीव्र कारण आणि शोध विज्ञानाच्या कसोटीवर टिकू शकतात, ही प्राचीन परंपरा त्यांनी सुरू केली. भारतीय परंपरा अशी आहे की वैद्यकशास्त्र, गणित, संगीत, खगोलशास्त्र,

राजकारण आणि अर्थशास्त्र ही शास्त्रेही वेदांवर आधारित आहेत.

राज्याचा सिद्धांताचे विचार :

स्वामी दयानंद राज्याच्या उत्पत्तीबद्दल कोणतीही चौकशी करत नाहीत. प्रशासनाच्या सर्व अंगांसह पूर्णतः संघटित राज्याच्या चरित्राच्या चर्चेवर तो आपले लक्ष केंद्रित करतो. त्यांच्या मते, राज्य म्हणजे जीवनातील सर्वोच्च वस्तूची प्राप्ती. राज्याचे उद्दिष्ट केवळ नागरिकांचे धर्मनिरपेक्ष आणि भौतिक कल्याण पाहणे हे नसून मानवी जीवनातील धर्म, भौतिक समृद्धी, उपभोग आणि मोक्ष या चार घटकांचे वचन देणे आहे. त्याची इच्छा होती की राज्याने आपल्या क्रियाकलापांना अशा प्रकारे निर्देशित करावे जेणेकरून ते जगाच्या गुलामगिरीतून मुक्त होण्यास अनुकूल असतील.

सरकारचे स्वरूप:

स्वामी दयानंद एका माणसाच्या नियमाविरुद्ध मरण पावले आहेत. त्याच्या सत्यार्थ प्रकाशात ते म्हणतात की निरंकुश सत्ता एका माणसाकडे सोपवली जाऊ नये. निरंकुश राजा कधीही इतरांना त्याच्या बरोबरीचे होऊ देत नाही. त्याच्या स्वतःच्या व्यक्तिमत्त्वावर इतरांच्या व्यक्तिमत्त्वाची छाया असू शकते. तो घोषित करतो की स्वतःच्या स्वार्थाची पूर्तता करण्यासाठी एक हुकूमशहा पक्षपाती असेल याची खात्री आहे. स्वामी दयानंद यांनी राज्याच्या एकात्मतेचे प्रतिनिधित्व करण्यासाठी राष्ट्रपती असणे आवश्यक असल्याचे मान्य केले. जनतेवर राज्य करण्याचा अधिकार जनतेनेच बहाल केला आहे.

दयानंद त्यांच्या प्रजासत्ताकवादाच्या सिद्धांतामध्ये धर्मशास्त्राने प्रतिपादन केलेल्या राजसत्तेच्या दैवी अधिकाराशी जुळतात. राज्याच्या कारभाराची जबाबदारी सोपवलेल्या व्यक्ती जर विद्वान असतील तर ते राज्यासाठी मोठी सत्ता मिळवू शकतील असे त्यांचे निरीक्षण आहे .

कायद्याचे राज्य :-

स्वामी दयानंदांनी कायदा एकट्यालाच खरा राजा मानला. तो सर्वाना वैदिक ग्रंथातील शिकवण लक्षात ठेवण्याचा आग्रह करतो ज्यात म्हटले आहे की "खरेच न्याय्य कायदा हाच खरा राजा होय; न्याय्य कायदा हाच खरा धर्म आहे." तो लिहित असलेल्या व्यक्तिशून्य कायद्यावर तो नियम राजापेक्षा वरचढ ठरतो.

"एकटा कायदा हा खरा राज्यपाल आहे जो लोकांमध्ये सुव्यवस्था राखतो. फक्त कायदाच त्यांचा रक्षक आहे. सर्व लोक झोपेत असताना कायदा जागृत राहतो, म्हणून शहाणे लोक केवळ कायद्याकडेच धर्म किंवा अधिकार म्हणून पहा. जेव्हा कायदा योग्यरित्या चालविला जातो तेव्हा सर्व लोकांना आनंद होतो परंतु जेव्हा चुकीच्या पद्धतीने प्रशासन केले जाते तेव्हा न्यायाच्या आवश्यकतांचा योग्य विचार न करता तो राजाला नष्ट करतो. योग्यरित्या प्रशासित कायदा सद्गुणांच्या सरावाला प्रोत्साहन देतो, संपत्ती संपादन करतो आणि त्याच्या लोकांच्या मनातील इच्छांची प्राप्ती सुरक्षित करतो."

निष्कर्ष :- वर्तमान समजून घेण्यासाठी, भूतकाळ जाणून घेणे आवश्यक आहे. दयानंदांनी शतकापूर्वी पेरलेली धार्मिक

कट्टरतावादाची बीजे समकालीन भारतात भारतातील धार्मिक अल्पसंख्याक, विशेषतः मुस्लिम आणि ख्रिश्चन यांच्याविरुद्ध आक्रमक हिंदुत्वाच्या रूपात विपुल फळ देत आहेत, ज्याचा पुरावा त्यांच्यावर झालेल्या अत्याचाराच्या असंख्य कृत्यांमधून दिसून येतो. अलिकडच्या वर्षांत. अशा प्रकारे, दयानंदचा खरा चेहरा, जो आतापर्यंत त्याच्या अग्रभागी हिंदू समाजसुधारक असण्याच्या मुखवट्याखाली दडलेला होता, तो आता हिंदू कट्टरतावादी आणि राष्ट्रवादी म्हणून समोर आला आहे.

आर्य समाजाची स्थापना झाल्यानंतर दहा वर्षांनी राष्ट्रीय काँग्रेसने स्वराज्याचा विचार केला. मला स्वराज्य शब्दाचा बोध दयानंदाच्या ग्रंथातून झाला, असे दादाभाई नौरोजींनी म्हटले होते. दादाभाई नौरोजी हे भारतीय राष्ट्रवादाचे जनक मानले जातात. आर्यसमाजाचे दहा नियम आहेत. ते महर्षी दयानंदांनी अनेकांशी चर्चा करून तयार केले. त्यातील नियम सहा असा आहे, संसाराचा उपकार करणे या समाजाचा मुख्य उद्देश आहे. अर्थात, शारीरिक, आत्मिक आणि सामाजिक उन्नती करणे. महान उद्देश मनात ठेऊन त्यांनी एक एक नियम तयार केले.

संदर्भ :-

1. <https://ebooks.inflibnet.ac.in/psp07/chapter/swami-dayanand-saraswati-the-reformist>.
2. <https://www.swamidayanand.org/aboutswamidayanand>.
3. <https://marathi.indiatimes.com/astro/religion-festival-news/swami-dayanand-saraswati-birth-anniversary/articleshow/67952968.cms>.
4. <https://ebooks.inflibnet.ac.in/psp07/chapter/swami-dayanand-saraswati-the-reformist>.
5. जाव्हॅनमाझ्या आयुष्यात (जाव्हॅन) (वैध 1925, पृ. ii).

“स्वामी दयानंद सरस्वती व आर्य समाजाचे कार्य”

प्रा. डॉ. कऱ्हाळे उत्तम सिताराम

(सहाय्यक प्राध्यापक-इतिहास विभाग)

नारायणराव वाघमारे महाविद्यालय, आ.बाळापूर

ता.कळमनूरी जि.हिंगोली

प्रस्तावना :

महाराष्ट्राच्या समाजपरिवर्तन चळवळीत ज्यांचे नाव अभिमानाने घेतले जाते ते म्हणजे स्वामी दयानंद सरस्वती हे होत. भारतीय इतिहासात सामाजिक प्रबोधन चळवळीत स्व.राजाराम मोहन रॉय, स्वामी दयानंद सरस्वती, डॉ.तर्खडकर बंधू व डॉ.अनि बेझंट या समाज सुधारकांचा प्रामुख्याने समावेश होतो. भारतीय इतिहासात सामाजिक व धार्मिक प्रबोधन चळवळीत प्रामुख्याने ब्राह्मो समाज, आर्य समाज, थिऑसॉफीकल सोसायटी व प्रार्थना समाज या प्रमुख संस्थांचे योगदान भारतीय इतिहासाच्या धार्मिक व समाज जागरण चळवळीला उपयुक्त ठरलेली आहे. ब्रिटिश काळात या समाजसुधारकांनी भारतीय जनतेला धार्मिक, अंधश्रद्धा, जातियता, उच्चनिचता, कर्मकांड, जादूटोणा, सामाजिक विषमता यामध्ये सुधारणा घडवून भारतीय जनतेला सुधारणा चळवळीचा एक नवा आयाम या संस्थेच्या प्रमुखांनी दिलेला आहे. ब्रिटिश कालीन वैज्ञानिक व आधुनिक शिक्षणाचा आग्रह धरून भारतीय लोकांनी

दैववादी न बनता कर्मवादी बना असा संदेश या समाजसुधारकांनी दिलेला आहे. पाश्चात्य इंग्रजी भाषा, वैज्ञानिक दृष्टीकोन, पाश्चात्य लोकशाही, स्वातंत्र्य, समता व बंधूता या तत्वांचा आग्रह धरून भारतीय लोकांनी मुलभूत अधिकार मिळविण्याच्या दृष्टीने व स्वातंत्र्याच्या भावनेने आपले मार्गक्रमण केले तर निश्चित भारतातील स्वातंत्र्य मिळण्यास मदत होईल. भारतीय स्वातंत्र्य मिळविण्यास राजकीय सुधारणा की सामाजिक सुधारणा ह्या अगोदर निर्माण कराव्यात यात सामाजिक प्रथम सुधारणा मिळविणारे समाजसुधारक म्हणजे स्वामी दयानंद सरस्वती हे होते. लाल बाल व पाल हे जहाल नेते राजकीय सुधारणांचे अग्रणी होते तर, आगरकर, स्वामी दयानंद सरस्वती, न्यायमूर्ती रानडे हे सामाजिक सुधारणांचे अग्रणी होते असे दोन मतप्रवाह असले तरी शेवटी भारतीय स्वातंत्र्य मिळविण्यास या दोन्ही मतप्रवाहांचा फार मोठा हातभार लागलेला आहे हे दिसून येते. त्यामुळे भारतीय धार्मिक व सामाजिक सुधारणा यांचा स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी आग्रह धरलेला आहे.

1) स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे पूर्वजीवन :

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचा जन्म गुजरातेतील मोर्वी संस्थानातील टंकारा या लहानशा गावात झाला. त्यांचे मूळनाव मूळशंकर होते. त्यांचे आईवडिल हे सनातनी व धार्मिक प्रवृत्तीचे होते. त्यांच्या वडिलांचे नाव आबाशंकर होते. त्यांचे वडिल शिवधर्मीय उपासक होते. त्यांच्या

वडिलांनी मूळशंकर यांच्यावर धार्मिक संस्कार व शिक्षणाचे बाळकडू पाजले होते. त्यांच्या जीवनाला कलाटणी ही वयाच्या 14 व्या वर्षी मिळाली. मूळशंकर हे एकदा शिवमंदिरात वडिलांसोबत गेले व त्याठिकाणी वडिल पूजा अर्चा करताना मूळशंकर यांनी शिवाच्या पिंडीकडे एकाग्र चित्ताने पाहताना महादेवाच्या पिंडीवर उंदीर फिरत असलेला व देवापूढील नैवेद्य खात असल्याचे दिसून आले. या प्रसंगाने मूळशंकर यांचे मनात मूर्तीपुजेविषयी शंका निर्माण झाली. मूर्ती म्हणजे परमेश्वर नाही व मूर्तीपुजा योग्य नाही असे त्यांना वाटू लागले. त्यांनी आपल्या वडिलांना अनेक शंका विचारल्या पण त्यांचे समाधानकारक उत्तर देता आले नाही. त्यामुळे हिंदू धर्मातील चालीरिती या चूकीच्या व भ्रष्टाचारी स्वरूपाच्या असून सामान्य अज्ञानी लोकांची शुद्ध फसवणूक आहे असे त्यांचे स्पष्ट मत बनले.

2) स्वामी दयानंद सरस्वती व संन्यासी वृत्ती :

स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या लग्नाविषयी घरात अनेक हालचाली सुरू झाल्या. आपण लग्नात अडकलो तर आपल्याला प्रश्नांची उत्तरे मिळणार नाहीत म्हणून ते घरातून निघून गेले. त्यांनी 1860 पर्यंत भारतात ठिकठिकाणी संचार केला व ज्ञान व सत्याचा शोध त्यांनी घेतला. याच वर्षी त्यांनी स्वामी विश्वानंद यांचे शिष्यत्व पत्करले. मथुरा या ठिकाणी त्यांनी स्वामी बरोबर धर्मतत्वज्ञानाचे ज्ञान प्राप्त केले. त्यांनी येथेच पाणीनी व

पतंजलीचा अभ्यास सुरु केला. त्यांनी संन्यास घेवून “दयानंद सरस्वती” हे नाव धारण केले.

3) आर्य समाजाची स्थापना (इ.स.1875)

हिंदू धर्माचे तत्वज्ञान हे लोकांना पटवून सांगण्यासाठी त्यांनी संपूर्ण भारताचा प्रवास केला ते संस्कृत मधून प्रवचने करित. वैदिक धर्माचे पुनरुज्जीवन करण्यासाठी व वैदिक तत्वज्ञानाच्या प्रचारासाठी स्वामी दयानंद यांनी इ.स.1875 मध्ये मुंबई येथे आर्य समाजाची स्थापना केली. एवढेच नव्हे तर त्यांनी ‘वेदाकडे परत चला’ Back to the Vedas असा संदेश देवून भारतीय धर्म व संस्कृतीचे श्रेष्ठत्व हे पटवून दिले. तसेच वैदिक धर्म व संस्कृतीत जे काही दोष होते त्याचे निराकरण करून ते नव्याने आपण स्विकारले पाहिजे असे त्यांचे मत होते. त्यांनी हिंदू धर्माला शुद्ध स्वरूप प्राप्त करून दिले.

4) आर्य समाजाची तत्त्वे :

आर्य समाजाने आधुनिक तत्वज्ञानाला बुद्धीवाद व वैज्ञानिक दृष्टीचा आधार घेवून स्वामी दयानंदांनी ईश्वराच्या अस्तित्वाला निर्गूण व निराकार स्वरूपात स्विकारले असून प्रत्येकाने वेदाचे अध्ययन करावे. त्यांनी हिंदू धर्मातील चातूवर्ण्य वर्णव्यवस्था ही जन्मावर नसून ती कर्मावर आधारित आहे. आर्य समाज समतेवर व समानतेवर भर देतो या समाजात सर्वांना प्रवेश आहे येथे कुणालाही प्रवेश मिळू शकतो असे त्यांनी आवाहन केले होते. आर्य समाजाची तत्त्वे खालीलप्रमाणे आहेत.

- 1) ईश्वर हाच खऱ्या सत्यज्ञानाचे मूळ असून सर्व वस्तू त्याच्या स्वरूपात ज्ञात आहेत.
- 2) ईश्वर हा अनादी अनत निराकार सर्वसाक्षी कनवाळू, सर्वशक्तिमान, अमर व पवित्र आहे. तो पवित्र असून जगाचा निर्माता, शासक व पालक आहे.
- 3) वेद हे ईश्वरापासून निर्माण झाले आहेत. त्यामुळे ते सत्य आहेत. त्यांचे अध्ययन करणे त्यांचा प्रसार करणे हे प्रत्येक आर्यांचे परम पवित्र्य कर्तव्य आहे.
- 4) प्रत्येक व्यक्तीने असत्याचा त्याग करून सत्याचा स्विकार करावा.
- 5) सद्गुणांचे संगोपन व संवर्धन करण्यासाठी प्रत्येकाने चांगल्या वाईटाचा नितीनियमांना अनूसरून विचार करावा.
- 6) मानव जातीची भौतिक, अध्यात्मिक व सामाजिक उन्नती करून, मानवाचे कल्याण साधणे हाच आर्य धर्माचा मूळ उद्देश आहे.
- 7) प्रेम, न्याय व वैयक्तिक गुण यावर आधारित प्रत्येकाने वागणूक ठेवावी.
- 8) अज्ञानाचा नाश करून ज्ञानाचा प्रसार करणे हे प्रत्येकाने ध्येय ठरवावे.
- 9) व्यक्तिगत कल्याणात धन्यता न मानता दुसऱ्याच्या कल्याणासाठी प्रयत्नशील राहावे.
- 10) समाजाच्या कल्याणासाठी वैयक्तिक मतभेद बाजूला सारून प्रयत्न करावेत, परंतु वैयक्तिक हिताच्या

बाबतीत प्रत्येकाला आपल्या इच्छेप्रमाणे वागण्यास परवानगी आहे.

आर्य समाजाची स्थापना जरी महाराष्ट्रात झाली असली तरी याचा उत्तर भारतातच मोठ्या प्रमाणात प्रसार झाला. ते पूर्ण्यात न्या.रानडेंसोबत प्रवचने देण्यासोबत पूर्ण्यात आले असताना त्यांनी जातीभेद मानू नका, वेदांचे अध्ययन करण्याचा सर्वांना अधिकार, मूर्तीपूजा करू नका असा उपदेश त्यांनी केला. स्वामींच्या या विचारांना पूर्ण्यात सनातत्यांनी विरोध केला. त्यांच्या या कृतीला विरोध म्हणून सनातत्यांनी गाढवाची मिरवणूक काढली होती. याकडे स्वामीजींनी दुर्लक्ष करून आपले कार्य चालूच ठेवले. स्वामींनी आर्य समाजाची शाखा लाहोर येथे सुद्धा काढली व त्यानंतर इ.स.1883 मध्ये स्वामीजींचा मृत्यू झाला. त्यांच्या मृत्यूनंतर आर्य समाजाची चळवळ ही लाला लजपतराय, लाला हंसराज, श्रद्धानंद, पंडित गुरुदत्त यांनी अखंड चालू ठेवली. त्यांनी या माध्यमातून शिक्षण, जाती निर्मूलन, हिंदू धर्माला शुद्ध स्वरूप प्राप्त करून दिल्यामुळेच भारतीय राजकारणावर याचे परिणाम दिसून आले.

5) आर्य समाजाचे कार्य :

आर्य समाजाची स्थापना जरी महाराष्ट्रात (मुंबई) येथे झाली असली तरी याचा प्रचार हा उत्तर भारतातील पंजाबात झालेला आहे. तसेच स्वामी दयानंदांनी आर्य समाजाचे कार्यालय लाहोर या ठिकाणी ठेवले. त्यांना या

विभागात निष्ठावंत कार्यकर्ते मिळाले. त्यांनी 1883 पर्यंत म्हणजे आपल्या मृत्यूपर्यंत त्यांनी आर्य समाजाचा प्रचार उत्तर भारतात करीत राहिले. त्यांच्या या अहोरात्र कार्यामुळेच आर्य समाज हा अमेरिकेत सुद्धा जाऊन पोहोचला याचे सर्व श्रेय स्वामीजींना जाते.

अ) **वैदिक धर्माचे पुनरुज्जीवन** : स्वामीजींनी वेद हे भारतीय धर्म व संस्कृतीचे मूलाधार आहेत वैदिक साहित्यामुळे भारतीय देशाला जगात वेगळी ओळख निर्माण झालेली आहे. वैदिक साहित्यात ज्या वर्णव्यवस्था व जातीव्यवस्था होती ती नष्ट करून सुधारणा करण्यात यावी असे त्यांचे मत होते. यासाठी त्यांनी वैदिक धर्माचे पुनरुज्जीवन करण्यासाठी 'Back to Vedas' (वेदाकडे चला) हा मंत्र दिला. वेदांचे पठन करण्याचा सर्वांना अधिकार आहे असे त्यांचे मत होते.

आ) **शुद्धीकरण चळवळ** : आर्य समाजाचने केलेल्या प्रमुख कार्यात शुद्धीकरण चळवळ अत्यंत मौलिक आहे हिंदूधर्मातून परधर्मात गेलेल्यांना परत स्वधर्मात घेण्याचे कार्य त्यांनी केले. हे कार्य क्रांतीकारक होते. हिंदूधर्माच्या कर्मठपणामुळे धर्मांतर केलेल्या व्यक्तींना परत हिंदू धर्मात येण्यास मज्जाव होता. आर्य समाजाने परत स्वधर्मात येण्याची वाट मोकळी केली. हिंदूस्थानात ऐक्य प्रस्थापित करणे हा या शुद्धीकरण चळवळीमागील हेतू होता.

इ) **शैक्षणिक कार्य** : आर्य समाजाने शैक्षणिक कार्यालासुद्धा अनन्यसाधारण महत्व दिले आहे. यासाठी त्यांनी अनेक शैक्षणिक संस्था काढल्या. हजारो वर्षांपासून बहुजन समाज हा धार्मिक कर्मकांड व अनिष्ट रूढी परंपरेमध्ये खोलवर रूतून बसला होता. त्यामुळे तो धर्ममार्तडाचा गुलाम बनला होता. या धर्ममार्तडाच्या गुलामगिरीतून कायमची मुक्तता करण्यासाठी स्वामीजींनी शिक्षणाचे दरवाजे सर्वांना खुले करून त्यांना बुद्धीवादी बनविणे गरजेचे आहे हे स्वामीजींनी ओळखले होते. आर्य समाजाच्या माध्यमातून आर्य समाजी नेते लाला हंसराज यांनी लाहोर येथे 'दयानंद अँग्लो वैदिक स्कूल' ही संस्था स्थापन केली. त्याचेच पुढे महाविद्यालयात रूपांतर करण्यात आले. तसेच आर्य समाजी नेते श्रद्धानंद यांनी इंग्रजी शिक्षणाबरोबरच वैदिक शिक्षण देण्यासाठी गुरुकुल पद्धतीची जून्या स्वरूपाची 'गुरुकुल' ही शिक्षण पद्धत सुरू केली. हे आर्य समाजी शिक्षण हे हिंदी भाषेतून दिल्या जाऊ लागले. या शिक्षण पद्धतीत नैतिक शिक्षणाला महत्व दिले होते. आर्य समाजाने महाराष्ट्रात कोल्हापूर, सोलापूर, मुंबई या ठिकाणी शैक्षणिक कार्याचा प्रसार केला. आजही दयानंद कॉलेजच्या रूपाने सोलापूर शहरात शैक्षणिक कार्य चालूच आहे.

ई) **अनाथ व गरिब विद्यार्थ्यांसाठी अनाथालये स्थापन** : स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी गरिब व अनाथ विधवा यांच्यासाठी आश्रम उघडले. स्त्रियांची स्थिती

सुधारण्यासाठी व अस्पृश्यता नष्ट करण्यासाठी ही संस्था स्थापन केली. तसेच गरिब लोकांना दुष्काळ पिडीत भागात आर्थिक सहाय्य हे आर्य समाजाने केले आहे. याचे मूर्तीमंत उदाहरण म्हणजे लाला लजपतराय यांनी 'टिळक स्कूल ऑफ पॉलिटिक्स' ही संस्था सुरू केली.

संदर्भ :

1. प्रा.गाठाळ एस.एस.- आधुनिक महाराष्ट्राचा इतिहास, कैलास प्रकाशन, औरंगाबाद, 2019.
2. प्रा.डॉ.अनिल कठारे - आधुनिक महाराष्ट्राचा इतिहास, विद्या बुक प्रकाशन, औरंगाबाद, 2016
3. प्रा.भिडे / प्रा.पाटील - महाराष्ट्रातील समाजसुधारणेचा इतिहास, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, 2010.
4. फडके य.दी. - 20 व्या शतकातील महाराष्ट्र, काँटीनॅंटल प्रकाशन, पुणे, 1994.
5. प्रा.जाधव एस.जी. - आधुनिक महाराष्ट्राचा इतिहास, संस्कृती पुस्तकालय, नांदेड, 2005.

***

स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या विचारांची प्रासंगिकता

डॉ. लक्ष्मी पुरणशेट्टीवार (पुदरोड)

(सेवानिवृत्त प्राध्यापिका)

श्री शिवाजी कनिष्ठ महाविद्यालय माणिक नगर नांदेड.431602

महर्षी स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे शिक्षण विषयक विचार एकोणिसाव्या शतकातील महान समाज सुधारकांमध्ये स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे स्मरण आदरपूर्वकरीत्या केले जाते. ज्यावेळी भारत देशात चारही दिशेने अंधविश्वास व कुरीतींचा बोलबाला होता त्यावेळी महान देशभक्त स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी यास परखड विरोधी पाऊल उचलले. देशातील अनिष्ट प्रथा विरुद्ध लढा दिले याशिवाय ढोंगी, लुटारू, पंडित विरोधी जनजागृती केले. जाती प्रथा भेदभाव विरोधी आवाज उठवले. विधवा विवाहाला प्रोत्साहन देणे ही एक असाध्य गोष्ट त्यांनी साध्य करून दाखवले. समाजात नवस्फूर्ती निर्माण केले. सुधारणावादी व प्रगतिशील समाज हे त्यांचे स्वप्न होते. आर्य समाजाची स्थापना याच हेतूने करण्यात आली होती. गुजरात राज्यातील काठियावाड क्षेत्रातील एका छोट्याशा गावात 12 फेब्रुवारी 1824 मध्ये यांचा जन्म झाला. यांचे मूळ नाव मूलशंकर असे होते. ते भगवान शिवचे सच्चे उपासक होते. शिक्षणाशिवाय समाज परिवर्तन अशक्य असा यांचा ठाम विचार होता. तेव्हा

शिक्षणावर विशेष भर देऊन गुरुकुल पद्धती सुरू केले. एक संन्याशी समाज योद्धा म्हणून पुढे प्रसिद्ध झाले. परंतु या क्षेत्रात परिवर्तन घडवून आणत असताना अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागले. सर्वप्रथम स्वराज्याचा नारा देणारे स्वराज्याचे समर्थक पुढे लोकमान्य टिळकांनी हेच स्वराज्य स्थापन करण्यासाठी चळवळी चालवल्या होत्या. स्वामीजी सातत्याने युवांना प्रेरित करत. देशप्रेम जागृत करत असत.त्यांनी हे जाणून होते जर देशात परिवर्तन शक्य आहे तर ते फक्त आणि फक्त युवा वर्गच करू शकते. युवांना देशासाठी समर्पण सेवाभाव, बलिदान अशी शिकवण देत राहिले. राष्ट्रसंरक्षण प्रत्येक युवाच परम कर्तव्य आहे, याचसाठी आपले जीवन आहे अशी शिकवण दिले. देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी जीवन अर्पण करण्याची जबाबदारी दाखवून देत होते. राष्ट्रभाषा हिंदी, हिंदी भाषेसाठी आयुष्यभर प्रचार आणि प्रसार करत राहिले. वेदांची स्थापना वेदांच्या आधारे समाज परिवर्तन, प्रगतिशील, विचार रुजविण्याचा प्रयत्न करत असताना सत्यार्थ प्रकाश ही ग्रंथ निर्मिती केली. सत्यार्थ प्रकाश एक शंखनाद असे म्हटले जाते कारण या ग्रंथातील विचारामुळे हिंदी भाषाला अग्रस्थान मिळाले त्याचबरोबर वेदविद्यांच्या प्रचारासाठी म्हणून आर्य समाजाची स्थापना झाली. महान व्यक्तीमत्त्व, विलक्षण प्रतिभा यामुळे आजही स्वामी दयानंद सरस्वती हे प्रत्येक भारतीय नागरिकाच्या मनात घर करून आहेत. स्वामी दयानंद सरस्वती हे महान संत परंपरेत येथील अग्रस्थानी

आहेत. ज्यांनी देशात अंधविश्वास रुढी, प्रथा, परंपरा, अनिष्ट प्रथा अशा अमाननीय वृत्तीचा विरोध केले. महान राष्ट्रभक्त आणि आर्य समाज समाजाचे संस्थापक आपल्या कार्यातून राष्ट्राला एक दिशा व प्रेरणा दिले. महात्मा गांधी समवेत अनेक राष्ट्रप्रेमींनी यांचे विचार अंगीकारले व प्रेरित झाले. वर्णव्यवस्था, धर्मव्यवस्था, जातीव्यवस्था यांच्याकडे विरोधक म्हणून पाहिले. मनुष्य ईश्वरनिर्मित सुंदर देणं आहे, आपण मानव आहोत, आपल्यात कसला भेद असे नेहमी म्हणत असत. आर्य म्हणजे सर्वश्रेष्ठ, आपण सारे आर्य आहोत श्रेष्ठ आहोत, कुणी कमी नाही कुणी जास्त नाही, सर्व समान आहोत हेच शिक्षणातून त्यांनी प्रसारित केले. आपली प्राचीन संस्कृती सर्वश्रेष्ठ आहे. याच संस्कृतीवर पाश्चात्य संस्कृतीचा शिरकाव होऊ लागला यावेळी अशा महान पुरुषांनी अवतार घेतला आणि आपल्यातील आत्मसन्मान व पुनर्जागरणाचा मार्ग दाखवायला. आधुनिक भारताचे समाजचिंतक व समाज सुधारक म्हणून यांची ओळख आहे. मूर्ति पूजेचे विरोधक, तेव्हा ईश्वर, उपासना, सृष्टी, ब्रम्हांडाचे अनेक गहन प्रश्न निर्माण झाले होते. या प्रश्नांची उत्तरे शोधत असताना जे दिव्य ज्ञान प्राप्त झाले ते त्यांनी सत्यार्थ प्रकाश ग्रंथातून स्पष्ट केलेले आहेत. सुसंपन्न घराण्यात जन्म घेतलेले, कोणत्याही गोष्टीचा अभाव नसतानाही वेदशास्त्र धार्मिक ग्रंथ यांच्यातील गहन अभ्यास प्राप्त केले. आपल्या काकांकडून बालपणी संस्कृत मधून घरीच शिक्षण घेतले. पाठांतर व लेखन पद्धतीने हे संस्कृत

विषयातील ज्ञान मिळविले. तरुण वयात गृह त्याग केले. ज्ञान शोध वेळोवेळी मनात येणाऱ्या प्रत्येक प्रश्नाचे उत्तर शोधणे हे महत्त्वाचं वाटलं होतं. 1846 ला घर सोडून पुढील 25 वर्षे हिमालयाच्या क्षेत्रात राहून ज्ञानार्जन केले. गुरुसेवा केले. योग विद्या शास्त्र ज्ञान श्री वज्रानंद यांच्याकडून मिळवले. अन्याय, अत्याचाराविरुद्ध कार्य करण्याची प्रेरणा मिळवले. समाजाचे पुनर्स्थापना ची जबाबदारी गुरूंनी यांच्यावर सोपवली होती. वज्रानंद यांनीच स्वामीजींचे मूळ नाव मूलशंकर हे बदलून स्वामी दयानंद सरस्वती असे नामपरिवर्तन केले 10 एप्रिल 1875 आर्य समाजाची स्थापना झाली. बालविवाह निषेध, अनिष्ट रूढी, प्रथा, परंपरांना जुगारून एक सशक्त समाज निर्मितीवर भर दिले. आर्य समाजा मार्फत हे कार्य पुढे चालू ठेवले. बघता बघता देशभरात आर्य समाजाच्या अनेक शाखा उभ्या करण्यात आल्या. वेदांचा प्रचार व प्रसार हाच मूळ उद्देश बाळगून हे आर्य समाज आजही कार्यरत आहे. धर्म परिवर्तन करून घेतलेल्या अनेकांचे हिंदू धर्मात पुनर्प्रवेश करून घेतले यासाठी शुद्धी आंदोलन चालवले. यामुळे हिंदू धर्माला चेतना प्राप्त झाली. हिंदू धर्म संस्कारामुळे शुद्धी आंदोलनामुळे धर्म संरक्षणात भर पडली. यासाठी 1886 ला लाहोर येथे यांच्या अनुयायांनी वैदिक कॉलेजची स्थापना केली होती. एकेश्वर वादावर विश्वास करणारे स्वामीजी जातीवादाचा आणि बालविवाह विरुद्ध आवाज उठवले. स्त्री शिक्षणावर भर दिले, विधवा विवाहाला प्रोत्साहन दिले.

समाज सुधारणा आणि ब्रिटिश सत्तेविरुद्ध आंदोलन अशी दुहेरी कार्ये सांभाळले होते. भारत फक्त भारतीयांचा आहे आणि भारतीयांचाच राहणार आहे, आम्ही आहोत राष्ट्रसंरक्षण करणारे बाहेरचे बाहेर जावे आत शिरण्याचा प्रयत्न कदापि करू नये, असे बजावून सांगितले होते. अशा थोर व्यक्तिमत्त्वाचे 30 ऑक्टोबर 1883 रोजी अजमेर येथे यांचे देहावसन झाले. हिंदी भाषा मुख्य भाषा म्हणून यांनी सत्यार्थ प्रकाश ग्रंथ लेखन केले. सामाजिक, आध्यात्मिक व सांस्कृतिक योद्धा ठरले. शैक्षणिक आणि सामाजिक सुधारणावादी विशेष करून स्त्री सबलीकरण तसेच अस्पृश्यता निर्मूलनासाठी प्रभावशाली उपाय केले. यांचे कार्य आजही भारतीय समाजा सोबतच संपूर्ण विश्वासाठी उपयुक्त ठरणारी आहेत. आजही देशभर आर्य समाजाच्या शाखा हेच कार्य अत्यंत प्रेरणेने सातत्याने करत आहेत. नैतिकता, आधुनिक शिक्षण प्रणाली, कल्याणकारी कार्ये अभूतपूर्व योगदान यांनी दिले आहेत. समाजातील सर्व स्तरातील लोकांच्या उन्नतीसाठी प्रयत्नशील आहेत. आज देशभर आर्य समाजाच्या गुरुकुल, शाळा, महाविद्यालयातून ही शिक्षण प्रणाली राबवली जात आहे. नव भारताचे चिंतक, आधुनिक भारताचे निर्माते, पुनर्जागरण, सुधारणावादी तसेच स्त्री सबलीकरण इत्यादी क्षेत्रात स्वामी दयानंद सरस्वतींची भूमिका अतुलनीय आहे. दीडशे वर्षापूर्वी पासून आजपर्यंत असे अलौकिक कार्ये कोणीच करू शकले नाहीत असे म्हटले तर वावगे ठरणार नाही.

शिक्षण विषयक विचार दूरगामी व दूरदृष्टीची होते. यांच्या मते आई-वडील व आचार्य ही तीन उत्तम शिक्षक असतात. त्यानंतर चांगले वार्ड ची जाण निर्माण करून देतो तो समाज. माता-पिता व आचार्य जेव्हा आध्यात्मिक ज्ञान देत असतील तर मुले निश्चितच भाग्यशाली ठरतात. सभ्य शिकवण ही आयुष्य घडवते, असभ्य वर्तणूक घडत असेल तर केलेली शिक्षाही वर्तन सुधारण्यासाठी संधी म्हटले जाते. मुले अति लाड मोठेपणा यामुळे दुर्गुणी बनतात. म्हणून आई-वडील व शिक्षक यांनी नेहमी कृपादृष्टी ठेवावी. इतर शिक्षणाप्रमाणे चोरी, आळस, प्रमात, मादक पदार्थ सेवन, हिंसा, कौर्य, इर्षा, द्वेष, मोह इत्यादी दोष मुलांनी सोडावेत सत्याचरण अवलंब करावे ही शिकवण देणे गरजेचे आहे. कारण एकदा मुलाचे पाय जर चुकीच्या मार्गाने पडले तर तो आयुष्यभर चुकीचा ठरवला जातो त्याला कधीच प्रतिष्ठा मिळत नाही. नेहमी खरे बोलावे, दिलेला शब्द मोडू नये, गर्व करू नये, अहंकार हा शोभा व लक्ष्मी यांचा नाश करतो, फसवा फसवी, कपट, यामुळे आपले हृदय दुखी होते. आत एक बाहेर एक, दुसऱ्याला मोहात अडकवणे, स्वार्थ साधने हे चुकीचे मुल्य आहेत. क्रोध, दुर्गुण, कटुवचन सोडून देऊन माणसाने शांत व मधुर वचन बोलावे. मोठ्यांचा मान, आदर राखावा. कोणी आपल्याला उठवणार नाही अशा ठिकाणी बसावे. गुणांचं आचरण व दोषांचं त्याग करावा. सज्जनांची संगत, दृष्टांचा त्याग करावा. आई-वडील व गुरु यांची तन-मन-धनाने सेवा करावी. आपण जे जे सत्य

जाणले त्याचा प्रचार आणि प्रसार करावा. धर्मयुक्त कृते ग्रहण करावे, दुष्ट कृत्यांचा त्याग करावा. आरोग्य, विद्या, बल प्राप्त होईल असे भोजन, वस्त्र, इतर व्यवहार करावेत. जेवढे भूक आहे त्यापेक्षा थोडे कमी खावे. मद्य सेवन करू नये. आपल्या मुलांना तन-मन-धनाने विद्या, धर्म आणि उत्तम शिक्षण देणे हे आई वडिलांचे कर्तव्य आणि कर्म आहे. सेवाभाव भूतदया अंगी निर्माण करावे. सोने-चांदी, माणिक, मोती वगैरे रत्नांचे दागिने धारण केल्याने माणसाचा आत्मा कधीही सुशोभित होऊ शकत नाही. कारण आभूषणे धारण केल्याने केवळ देहाभिमान व विषयासक्ती वाढते. यामुळे चोरीची व मृत्यूची ही शक्यता असते. जे लोक मन, विद्या, विलासात मग्न असतात, जे खरे व सुस्वभावी असतात ते गर्व व अपवित्रता यापासून मुक्त असतात. होम, हवन, पसायदान, गायत्री मंत्र, श्लोक, मंत्र, ब्रह्मचर्याचा उपदेश योग्य इत्यादी पाठाचे पठण, वेदांचा अभ्यास, आयुर्वेद, हस्तकला, यंत्रकला, शिल्पकला इत्यादी कलांचे अवगत करून देणे गरजेचे आहे. जन्म आधारे जातीव्यवस्थेला विरोध करणारे, कर्माच्या आधारावर जातीव्यवस्था स्थापित करणारे, अस्पृश्यता नष्ट करणारे, स्त्रियांना उच्च स्थान देणारे, समान अधिकार मिळवून देणारे, स्त्रियांच्या सबली करण्यासाठी प्रयत्नशील असलेले, ईश्वर निराकार आहे, मूर्ती पूजा व्यर्थ आहे, असे सांगणारे विज्ञानाला महत्त्व देऊन समान शिक्षण, अन्यायाने शोषणाला विरोध करणारे, स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे कार्य एक दैवी स्वरूपाचे आहेत. ज्या दिवशी

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे संदेश लोक समजून घेतील, अंगीकारतील त्या दिवशी भारतात सकारात्मकता, प्रगती आणि परिवर्तन शक्य आहे. आज आपल्या देशात जी सनातन संस्कृती जिवंत आहे ती फक्त स्वामी दयानंद सरस्वती मुळेच कारण आजही आर्य समाजाच्या माध्यमातून हेच विचार रुजविले जात आहेत म्हणूनच हे विचार आजही जिवंत आहेत. स्वामीजी सातत्याने युवांना प्रेरित करत देशप्रेम जागृत करत असत. त्यांनी हे जाणून होते की, जर देशात परिवर्तन शक्य असेल तर ते फक्त आणि फक्त युवा वर्गच करू शकते. युवांना देशासाठी समर्पण, सेवाभाव, बलिदान अशी शिकवण देत राहिले. राष्ट्रसंरक्षण प्रत्येक युवाच परम कर्तव्य आहे, याचसाठी आपले जीवन आहे, अशी शिकवण दिले. देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी जीवन अर्पण करण्याची जबाबदारी दाखवून देत होते. राष्ट्रभाषा हिंदी भाषेसाठी आयुष्यभर प्रचार आणि प्रसार करत राहिले. वेदांच्या आधारे समाज परिवर्तन, प्रगतिशील विचार रुजवणाऱ्यांचा प्रयत्न करत असताना सत्यार्थ प्रकाश ही ग्रंथ निर्मिती त्यांनीच केली. सत्यार्थ प्रकाश एक शंख नाद असे म्हटले जाते कारण या ग्रंथातील विचारामुळे हिंदी भाषाला अग्रस्थान मिळाले, त्याचबरोबर वेदविद्यांच्या प्रचारासाठी म्हणून आर्य समाजाची स्थापना झाली. महान व्यक्तीत व विलक्षण प्रतिभा यामुळे आजही स्वामी दयानंद सरस्वती प्रत्येक भारतीय नागरिकाच्या मनात घर करून आहेत. स्वामी दयानंद सरस्वती हे महान संत परंपरेत अग्रस्थानी

आहेत. ज्यांनी देशात अंधविश्वास, रुढी, प्रथा, परंपरा, अनिष्ट प्रथा अशा अमाननीय वृत्तीचा विरोध केले. महान राष्ट्रभक्त आणि आर्य समाजाचे संस्थापक आपल्या कार्यातून राष्ट्राला एक दिशा व प्रेरणा दिले. महात्मा गांधी समवेत अनेक राष्ट्रप्रेमींनी यांचे विचार अंगीकारले व प्रेरित झाले. वर्णव्यवस्था, धर्मव्यवस्था, जातीव्यवस्था यांच्याकडे विरोधक म्हणून पाहिले. मनुष्य ईश्वरनिर्मित सुंदर देणं आहे, आपण मानव आहोत, आपल्यात कसला भेद असे नेहमी म्हणत असत. आर्य म्हणजे सर्वश्रेष्ठ, आपण सारे आर्य आहोत, श्रेष्ठ आहोत, कोणी कमी नाही, कोणी जास्त नाही सर्व समान आहोत. हेच विचार शिक्षणातून प्रसारित केले. आपली प्राचीन संस्कृती सर्वश्रेष्ठ आहे. याच संस्कृतीवर पाश्चात्य संस्कृतीचा शिरकाव होऊ लागला यावेळी अशा महान पुरुषांनी अवतार घेतला आणि आपल्यातील आत्मसन्मान व पुनर्जागरणाचा मार्ग दाखवायला. आधुनिक भारताचे समाजचिंतक व समाज सुधारक म्हणून यांची ओळख आहे. मूर्ति पूजेचे विरोधक तेव्हा ईश्वर, उपासना, सृष्टी, ब्रम्हांडाचे अनेक गहन प्रश्न निर्माण झाले होते या प्रश्नांची उत्तरे शोधत, शोध घेत असताना जे दिव्य ज्ञान प्राप्त झाले ते त्यांनी सत्यार्थ प्रकाश ग्रंथातून स्पष्ट केलेले आहेत. सुसंपन्न घराण्यात जन्म घेतलेले, कोणत्याही गोष्टीचा अभाव नसतानाही वेदशास्त्र, धार्मिक ग्रंथ यांच्यातील गहन अभ्यास प्राप्त केले. आपल्या काकांकडून बालपणी संस्कृत मधून घरीच शिक्षण घेतले. पाठांतर व

लेखन पद्धतीने हे संस्कृत विषयातील ज्ञान मिळविले. तरुण वयात गृह त्याग केले. ज्ञान शोध म्हणजे वेळोवेळी मनात येणाऱ्या प्रत्येक प्रश्नाचे उत्तर शोधणे हे महत्त्वाचं वाटलं होतं. 1846 ला घर सोडून पुढील 25 वर्षे हिमालयाच्या क्षेत्रात राहून ज्ञानार्जन केले. गुरुसेवा केले. योग, विद्या शास्त्र, ज्ञान श्री वज्रानंद यांच्याकडून मिळवले. अन्याय, अत्याचाराविरुद्ध कार्य करण्याची प्रेरणा मिळवले. समाजाचे पुनरस्थापना ची जबाबदारी गुरुंनी यांच्यावर सोपवली होती. गुरु वज्रानंद यांनीच स्वामीजींचे मूळ नाव मूलशंकर हे बदलून स्वामी दयानंद सरस्वती असे नामा परिवर्तन केले. 10 एप्रिल 1875 आर्य समाजाची स्थापना झाली. बालविवाह निषेध, अनिष्ट रिती, रूढी, प्रथा ,परंपरांना, जुगारून एक सशक्त समाज निर्मितीवर भर दिले. आर्य समाजामार्फत ही कार्ये आजही चालू आहे. बघता बघता देशभरात या समाजाच्या अनेक शाखा उभ्या करण्यात आल्या. वेदांचा प्रचार व प्रसार हाच मूळ उद्देश बाळगून हे आर्य समाज आजही कार्यरत आहे. धर्म परिवर्तन करून घेतलेल्या अनेकांचे हिंदू धर्मात पुनर्प्रवेश करून घेतले यासाठी शुद्धी आंदोलन चालवले यामुळे हिंदू धर्माला चेतना प्राप्त झाली. हिंदू धर्म संस्कारामुळे, शुद्धी आंदोलनामुळे धर्म संरक्षणात भर पडली. 1886 लाहोर येथे यांच्या अनुयायांनी वैदिक महाविद्यालयाची स्थापना केली. एकेश्वर वादावर विश्वास करणारे स्वामीजी जातीवादाचा आणि बालविवाह पृथ्वीविरुद्ध आवाज उठवले. स्त्री शिक्षणावर भर

दिले. विधवा विवाहाला प्रोत्साहन दिले. समाज सुधारणा आणि ब्रिटिश सत्तेविरुद्ध आंदोलन अशी दुहेरी कार्य सांभाळले होते. भारत फक्त भारतीयांचा आहे आणि भारतीयांचाच राहणार आहे, आम्ही आहोत राष्ट्रसंरक्षण करणारे बाहेरचे बाहेर जावे आत शिरण्याचा प्रयत्न कदापि करू नये असे ब्रिटिशांना बजावून सांगितले होते. ती ऑक्टोबर 1883 रोजी अजमेर येथे यांचे देहावस झाले. हिंदी भाषा मुख्य भाषा म्हणून यांनी सत्यार्थ प्रकाश ग्रंथ लेखन केले. सामाजिक, आध्यात्मिक व सांस्कृतिक योद्धा ठरले. शैक्षणिक आणि सामाजिक सुधारणावादी विशेष करून स्त्री सबलीकरण तसेच अस्पृश्यता निर्मूलनासाठी प्रभावशाली उपाय केले. यांचे कार्य आजही भारतीय समाजा सोबतच संपूर्ण विश्वासाठी उपयुक्त ठरणारी आहेत. आजही देशभर आर्य समाजाच्या शाखा हेच कार्य अत्यंत प्रेरणेने सातत्याने करत आहेत. नैतिकता, आधुनिक शिक्षण प्रणाली, कल्याणकारी कार्य अभूतपूर्व योगदान यांनी दिले आहेत. समाजातील सर्व स्तरातील लोकांच्या उन्नतीसाठी प्रयत्नशील आहेत. आज देशभर आर्य समाजाच्या शाळा, महाविद्यालयातून ही शिक्षण प्रणाली राबवली जात आहे. नव भारताचे चिंतक, आधुनिक भारताचे निर्माते, पुनर्जागरण, सुधारणावादी तसेच स्त्री सबलीकरण इत्यादी क्षेत्रात स्वामी दयानंद सरस्वतींची भूमिका अतुलनीय आहे. दीडशे वर्षापूर्वीपासून आजपर्यंत असे अलौकिक कार्य कोणीच करू शकले नाहीत. असे म्हटले तर वावगे ठरणार नाही.

यांचे शिक्षण विषयक विचार दूरगामी व दूरदृष्टीची होते. यांच्या मते आई-वडील व आचार्य ही तीन उत्तम शिक्षक असतात. त्यानंतर चांगले वाईट ची जाण निर्माण करून देतात तो समाज. माता-पिता व आचार्य जेव्हा आध्यात्मिक ज्ञान देत असतील तर मुले निश्चितच भाग्यशाली ठरतात. सभ्य शिकवण ही आयुष्य घडवते. असभ्य वर्तणूक घडत असेल तर त्यासाठी केलेली शिक्षाही वर्तन सुधारण्यासाठी संधी म्हटले जाते. अति लाड , मोठेपणा यामुळे दुर्गुणी बनतात. इतर शिक्षणाप्रमाणे चोरी, आळस, प्रमात, मादक पदार्थ सेवन, हिंसा, कौर्य, इर्षा, द्वेष, मोह इत्यादी दोष मुलांनी सोडावेत. सत्याचरण अवलंब करावे ही शिकवण देणे गरजेचे आहे. कारण एकदा मुलाचे पाय जर चुकीच्या मार्गाने पडले तर तो आयुष्यभर चुकीचा ठरवला जातो. त्याला कधीच प्रतिष्ठा मिळत नाही. नेहमी खरे बोलावे, दिलेला शब्द मोडू नये, गर्व करू नये, अहंकार हा शोभा व लक्ष्मी यांचा नाश करतो, फसवा फसवी, कपट, कृतज्ञता यामुळे आपले हृदय दुःखी होते. आत एक बाहेर एक, दुसऱ्याला मोहात अडकवणे, स्वार्थ साधने, हे चुकीचे मुल्य आहेत. क्रोध, दुर्गुण, कटुवचन सोडून देऊन माणसाने शांत व मधुर वचन बोलावे. मोठ्यांचा मान, आदर राखावा. कोणी आपल्याला उठवणार नाही अशा ठिकाणी बसावे. सदगुणांचे ग्रहण व दोषांचा त्याग करावा. सज्जनांची संगत, दृष्टांचा त्याग करावा. आई-वडील व गुरु यांची तन-मन-धनाने सेवा करावी. आपण जे जे सत्य जाणले त्याचा प्रचार

आणि प्रसार करावा. धर्मयुक्त कृते ग्रहण करावे दुष्ट कृत्यांचा त्याग करावा. आरोग्य, विद्या, बल प्राप्त होईल असे भोजन, वस्त्र, इतर व्यवहार करावेत. जेवढे भूक आहे त्यापेक्षा थोडे कमी खावे. मद्यपान सेवन करू नये. आपल्या मुलांना तन-मन-धनाने विद्या धर्म ज्ञान आणि उत्तम शिक्षण देणे हे आई वडिलांचे कर्तव्य आहे. सेवाभाव, भूतदया अंगी निर्माण करावे. सोने-चांदी, माणिक, मोती, वगैरे रत्नांचे दागिने धारण केल्याने माणसाचा आत्मा कधीही सुशोभित होऊ शकत नाही. कारण आभूषणे धारण केल्याने केवळ देहाभिमान व विषयासक्ती वाढते. यामुळे चोरीची व मृत्यूचीही शक्यता असते. होम, हवन, पसायदान, गायत्री, मंत्र, श्लोक, ब्रह्मचर्याचा उपदेश, योग, नियम इत्यादी पाठाचे पठण, वेदांचा अभ्यास, आयुर्वेद, हस्तकला, यंत्रकला, शिल्पकला, इत्यादी कलांचे अवगत करून देणे गरजेचे आहे.

जन्म आधारे जातीव्यवस्थेला विरोध करणारे, कर्माच्या आधारावर जातीव्यवस्था स्थापित करणारे, अस्पृश्यता नष्ट करणारे, स्त्रियांना उच्च स्थान देणारे, समान अधिकार मिळवून देणारे, स्त्रियांच्या सबली करण्यासाठी प्रयत्नशील असलेले, ईश्वर निराकार आहे मूर्ती पूजा व्यर्थ आहे असे सांगणारे, विज्ञानाला महत्त्व देऊन समान शिक्षण, अन्याय शोषणाला विरोध करणारे प्रखांड पंडित स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे कार्य एक दैवी स्वरूपाचे आहेत. ज्या दिवशी स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे संदेश लोक समजून घेतील, अंगीकारतील त्या दिवशी भारतात सकारात्मकता, प्रगती

आणि परिवर्तन शक्य आहे. आज आपल्या देशात जी सनातन संस्कृती जिवंत आहे ती फक्त स्वामी दयानंद सरस्वती मुळेच कारण आजही आर्य समाजाच्या माध्यमातून हेच विचार रुजविले जात आहेत. म्हणूनच हे विचार आजही जिवंत आहेत. राष्ट्रपितामह महर्षी दयानंद सरस्वती यांना कोटी कोटी नमन.....

***

स्वामी दयानंद सरस्वती: राष्ट्रजागृतीचे जनक

प्रा. डॉ. रेणुका दशरथराव बडवणे

सहयोगी प्राध्यापक,

जालना समाजकार्य महाविद्यालय, रामनगर जालना

प्रस्तावना:

भारताच्या सामाजिक, धार्मिक आणि राजकीय पुनरजागरणाकरिता ज्या नेतृत्वांनी योगदान केले त्यात स्वामी दयानंद सरस्वतीचा उल्लेख अग्रक्रमाने करावा लागेल. स्वामी दयानंद वेदांचे प्रकांड पंडित, उत्कृष्ट वैचारिक आणि समाज सुधारक होते. त्यांचा पुनर्जन्मावर विश्वास होता. कर्मवाद व श्रद्धा होती, हिंदू समाजाचे शुद्धीकरण व्हावे या मतांचे ते होते.

19 व्या शतकातील भारतीय प्रबोधनाचे उद्गाते म्हणून त्यांचा गौरव आणि उल्लेख केला जातो. स्वामी दयानंद यांचा जन्म 1824 साली गुजरात मधील मोरवी या गावी सामवेदी ब्राह्मण कुटुंबात झाला. स्वामींचे मूळ नाव मूलशंकर होते, वयाच्या चौदाव्या वर्षापर्यंत त्यांनी वेदाचा संपूर्ण अभ्यास पूर्ण केला होता. 1846 मध्ये म्हणजे वयाच्या 22 व्या वर्षी स्वामींचा विवाह करण्याचे त्यांच्या आई-वडिलांनी ठरविले. त्यांच्या विवाहाची बातमी कळताच स्वामींनी पुन्हा परत न येण्याच्या दिशेने पलायन केले. स्वामींनी घरातून बाहेर पडताच

भारतभ्रमण सुरु केले. सत्य आणि खऱ्या गुरुचा शोध चालू केला. त्या प्रवासातच त्यांची भेट सरस्वती नावाच्या संपूर्णानंदाशी झाली. त्यांनी स्वामी दयानंदानची जिज्ञासा जाणून घेऊन पूर्ण करून संपूर्णानंदांनी मूलशंकराला(स्वामी दयानंद सरस्वती) शिष्य करून घेतले आणि मूलशंकर हे नाव बदलून दयानंद सरस्वती हे नाव ठेवले. यावेळी त्यांचे वय 24 वर्षे होते. त्यांनी प्रवासात बघितले की हिंदू समाजात सर्वदूर शिक्षण, विलीनता, अंधविश्वास, मूर्तीपूजा यांचा अंधार पसरला आहे. मायावी, महात्मा, संत खोटे आश्वासने, प्रलोभने दाखवून जनतेला फसवीत आहेत. वेद, धार्मिक ग्रंथांच्या पठणाची, शिकविण्याची उपेक्षा होत आहे. त्यांनी हिंदू धर्माला पतनाच्या खाईमधून वर आणण्याचा निश्चय केला आणि त्याकरिता त्यांना हिंदू ग्रंथांची व्याख्या करणे आवश्यक वाटले.

हिंदू समाजाला नीट आकलन होण्याकरिता त्यांनी स्वामी व्रजानंदांना गुरु केले. आश्रम सोडताना गुरूंनी त्यांना गुरुदक्षिणा मागितली आणि ते म्हणाले हिंदू जातीच्या पुनरुत्थानाकरिता आणि अंधश्रद्धा निर्मूलनाकरिता तुला अवघे जीवन अर्पण करावे लागेल आणि जीवनाच्या अंतापावेतो स्वामी दयानंद यांनी गुरुच्या आज्ञेचे पालन केले.

त्यांनी मूर्तीपूजेचा विरोध केला. मूर्तीपूजा एक ढोंग आहे हे ही ते स्पष्ट करतात. त्यांनी केवळ वेदांच्या सर्वोच्च सत्तेचा विचार केला आणि अद्वैतवादाचे ते प्रचारक बनले. हिंदू जातीमधील घातक चालीरीतीवर आघात केले. हिंदू धर्माला कठोर बंधनातून मुक्त करण्याचा निश्चय केला. हिंदू समाजाच्या

पुनरुत्थानाकरिता स्वामींनी मुंबईत 1875 मध्ये आर्य समाजाची स्थापना केली.

स्वामी दयानंद यांनी पाश्चात्य आणि मुसलमान सभ्यतेवर कठोर टीका केली. या संस्कृतीच्या पाशातून भारतीयांना मुक्त करण्याचा संकल्प सोडला. त्यांचे पूर्ण व्यक्तिमत्व वैदिक आदर्शवादाने भरलेले होते. ते योगी होते, त्यांनी जरी राज्यशास्त्राच्या सिद्धांताच्या रचनेत काही ठोस योगदान केले नसले तरी भारतीय राजकीय स्वातंत्र्याचा घट्ट आधार तयार करण्यात त्यांचा मोठा वाटा आहे.

पहिली गोष्ट म्हणजे त्यांनी वेदावरचे भाष्य हिंदीत लिहिले. दलित आणि स्त्रियांच्या उद्धाराकरिता नवीन दिशेने धर्मयुद्ध चालविले. त्यांनी शिक्षणावर सर्वाधिक जोर दिला, ज्या काळात ब्रिटिश साम्राज्याची घोडदौड वेगाने देशभर चालू होती. अगदी त्याच काळात स्वामी दयानंद यांनी स्वातंत्र्याचे जाहीरपणे गौरवगाण केले होते. स्वामी दयानंद यांच्यावर विष प्रयोग झाल्याने त्यांचा 30 ऑक्टोबर 1883 रोजी मृत्यू झाला. स्वामींच्या कार्याचा गौरव करताना रोमा रोला म्हणतात की, "ते जनतेचे खरे उद्धारक होते." भारतात राष्ट्रीय चेतना, पुनर्निर्मिती आणि पुनर्जाग्रणाच्या काळात कार्याच्या प्रेरणेचे ते एक महान स्रोत होते. त्यांची इच्छा असो की नसो त्यांच्या आर्य समाजाने 1905 मध्ये बंगालमध्ये क्रांती घडवून आणण्याचे महत्त्वाचे कार्य केले, असे म्हणावे लागेल. ज्यावेळी संपूर्ण देश गाढ झोपेत होता त्यावेळी ते एकटेच जागी होते आणि त्यांनी सर्वांचे रक्षण केले.

स्वामी दयानंद यांचे राजकीय विचार -

राष्ट्रीय जागृतीचे जनक म्हणून स्वामी दयानंदाकडे बोट दाखविता येईल. भारतीय इतिहासात स्वामींना तेच स्थान आहे की, जे महावीर, जैन, गौतम बुद्ध, आणि श्री शंकराचार्यांना प्राप्त आहे. त्यांना मनु, शक्र, कौटिल्य आणि कामानंद या राजकीय तत्त्वज्ञांच्या पंक्तीत समाविष्ट करता येईल. त्यांनी अशा राजकीय विचारांचा सूत्रपात केला की ज्याचा वारसा पुढे जाऊन लोकमान्य टिळक, लाला लजपतराय, बिपिनचंद्र पाल, आणि अरविंद घोष आदींनी सतत उद्घोष केला.

राष्ट्रजागृतीचे जनक स्वामी दयानंद सरस्वती -

त्या काळात भारत हा धर्माधता, अंधविश्वासाने, रूढी परंपरा यांच्या जाळ्यात सापडला होता. परिणामतः भारतीय समाजाची प्रगती अवरूद्ध झाली होती. इंग्रजांनी ख्रिश्चन धर्माचा प्रसार चालू केला होता. हिंदूंनी धर्म बदलावा यासाठी विविध प्रकारचे आमिष दाखविली जाऊ लागली. त्यात पैसा देणे, नोकरी हे सर्व मार्ग होते. अशा कठीण काळात स्वामींनी हिंदू धर्म आणि हिंदू राष्ट्राच्या रक्षणासाठी कठोर प्रयत्न केले. राष्ट्रीय काँग्रेसचा जन्म होण्याअगोदर पासूनच दयानंदंनी स्वदेशी शासन, स्वदेशी वस्तू आणि हिंदू राष्ट्रवाद यांची घोषणा करून राष्ट्र जागृतीला सुरुवात केली होती. त्यांनी स्वधर्म आणि स्वदेशी विषयी भारतीयांच्या मनात आस्था निर्माण करून त्या दोघांनाही हर्क्युलस सारखे शक्तिशाली बनविले. जनतेत राष्ट्रीय जागृती करताना हिंदू समाजातील घातक रूढी, परंपरा लोकांसमोर मांडल्या. धर्माची वाईट बाजू जनतेसमोर ठेवून

प्राचीन वैभवाची साठवण त्यांनी करून दिली. राष्ट्रजागृतीविषयी स्वामींच्या कार्यावर प्रकाश टाकताना एकाने म्हटले आहे की, "स्वामी दयानंद सरस्वती एक महान व्यक्तिमत्व होते. त्यांचा स्वभाव सिंहासारखा होता ते अशा विभूतीपैकी एक होते की, भारताचे मूल्यांकन करताना युरोप त्यांना विसरण्याचा प्रयत्न करेल, परंतु त्यांची आठवण करायला युरोपला यांना विवश केले जाईल. कारण ते एक अद्वितीय असे मिश्रण होते. आपल्या विचारांना कार्य स्वरूपात आणणारा विचारकांनी नेतृत्वाची प्रतिमा बाळगणारे ते एक असाधारण व्यक्तिमत्व होते."

महात्मा गांधींनी स्वामींच्या कार्याची महत्ता जाणून म्हटले होते की, "ज्यांच्या दृष्टी भारताच्या आध्यात्मिक इतिहासात सत्य आणि एकता पडली, अशा महान गुरु दयानंदंना माझा प्रणाम असो. ज्यांच्या मनाने भारतीय जीवनाच्या सर्व अंगांना प्रकाशमान केले, ज्या गुरूंचा उद्देश भारतातील अविज्ञा, आळस आणि प्राचीन ऐतिहासिक तत्त्वज्ञानाच्या अज्ञानापासून मुक्त करून सत्य आणि पावित्र्याची जागृती आणणे हे होते त्यांना माझा वारंवार नमस्कार". महर्षी दयानंद स्वामी आधुनिक ऋषी सुधारक आणि श्रेष्ठ पुरुषांपैकी एक होते. त्यांचे ब्रह्मचर्य, त्यांचे विचारस्वातंत्र्य, त्यांच्या सर्वाप्रतीचा स्नेह, त्यांची कार्यकुशलता, मनाला मुग्ध करणारी होती. त्यांच्या जीवनाचा प्रभाव भारत वर्षावर व्यापक प्रमाणावर पडला.

स्वदेशीचा आद्य पुरस्कर्ता

स्वदेशीचा पुरस्कार पुढे जाऊन राष्ट्रीय स्वातंत्र्य आंदोलनातील एक साधक म्हणून राष्ट्रीय काँग्रेसने केला असला

तरी, कितीतरी वर्ष्याआधी स्वामी दयानंद यांनी स्वदेशीचा उच्चार केला होता हे विशेष.

त्यांना असे आढळून आले की, विदेशी वस्तू वापरताना भारतीय लोकांना गर्वाची भावना वाटते. युरोपियन वस्त्र आणि पाश्चात् राहणीमानाचे लोकांना विशेष आकर्षण आहे. स्वामींना ब्रिटिशांच्या देशभक्तीचे कौतुक वाटते, कितीतरी काळापासून भारतात निवासासाठी असलेल्या इंग्रजांना आपला मूळ पोशाक सोडला नाही. आणि युरोपात तयार होणाऱ्या वस्तू वापरणे बंद केले नाही.

स्वामी दयानंद म्हणतात-

ब्रिटिश आपले शरीर, आपला आत्मा आणि संपत्ती त्यांच्या राष्ट्राच्या कल्याणासाठी आणि विकासासाठी अर्पण करतात ते कर्चेच्यामध्ये आणि न्यायालयात युरोपियन पादत्राणांचा वापर करतात. ते भारतीय पादत्राने वापरत नाहीत. हा केवळ एकच मुद्दा पहा की ते किती देशभक्त आहेत. हे दर्शविण्यास पुरेसा आहे. ते इतर देशातील लोकांचा आदर करण्यापेक्षा स्वतःच्या देशातील पादत्रांनांना महत्त्व देतात. ब्रिटिश साम्राज्याला न घाबरतात त्यांनी स्वदेशीचा उद्गोष केला. ते राजकीय क्षेत्राव्यतिरिक्त सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक क्षेत्रात सुद्धा स्वदेशीची धारणा मजबूत करू इच्छित होते. ते पाश्चिमात्य शिक्षणाच्या कट्टर विरोधी असून, ते गुरुकुल शिक्षण पद्धतीचे ते कठोर समर्थक होते. त्या काळात स्वामींच्या आर्य समाजाशिवाय आणखी दोन प्रमुख संस्था समाजकार्यात कार्यरत होत्या. ब्राह्मणेसमाज आणि प्रार्थनासमाज ह्या त्या दोन संस्था

आहेत. परंतु या दोन्ही संस्थांनी कधीही स्वदेशीचा पुरस्कार केला नाही. कारण स्पष्ट आहे, या दोन्ही संस्थांवर पाश्यातांच्या खोल प्रभाव होता.

ब्राह्मण समाजावर टीका करताना स्वामी म्हणतात-

जरी ह्या व्यक्ती आर्या वर्तात निर्माण झाल्या आणि तेथील वस्तूनीच त्यांचे पालन पोषण होते, आताही तेच करीत आहेत. तरी त्यांनी आपल्या पूर्वजांचा त्याग केलेला आहे आणि त्या ऐवजी ही मंडळी विदेशी कार्याकडे आकर्षित होत आहेत. ते स्वतःला विद्वान समजतात परंतु ते स्वतः भाषा आणि संस्कृतीशी पूर्णपणे अज्ञान आहेत. इतकेच नव्हे तर स्वतःच्या इंग्रजीच्या ज्ञानाचा ते अभिमान करतात, एक नवीन धर्म स्थापन करण्याकडे अधःपतनाकडे ते वाटचाल करीत आहेत.

स्वशासन आणि दयानंद -

स्वदेशीचा पहिला मंत्र जसा स्वामीजींनी विचारला तसा स्वदेशीचा पहिला हुंकारही दयानंदांचाच होता हे विशेष. ज्या परिस्थितीत ब्रिटिश शासनाविरुद्ध आणि नोकरशाही विरुद्ध आवाज उठविण्याची कुणाची प्राज्ञा नव्हती त्याही काळात स्वामींनी स्वशासनाचा नारा दिला. 'सत्यार्थप्रकाश' मध्ये ते लिहितात आता भाग्यांनीच काय, आर्यांचा आळस, प्रसाद, परस्पर विरोधांनी अन्य राज्यांना शासन करण्याची गोष्ट ती काय, परंतु संपूर्ण आर्यांवरतातही आर्यांचे अखंड स्वतंत्र, निर्भय, राज्य यावेळी अस्तित्वात नाही.

जे काही आहेत ते सुद्धा विदेशी आक्रमकानी पादाक्रांत केले, जेव्हा वाईट दिवस येतात तेव्हा देशवासीयांना अनेक

प्रकारचे दुःखे भोगावे लागतात. परंतु काहीअसो स्वदेशी राज्य जे असते ते सर्वतोपरी चांगले असते, मता मतांच्या आग्रह रहित माता-पित्यासमान कृपा, न्याय आणि दयापूर्ण असे विदेशी राज्य सुद्धा सुखदायक नाही. स्वामीपुढे म्हणतात की, परकीय सरकार सर्व प्रकारे धार्मिक पक्ष पातापासून मुक्त आणि देशवासी त्याचप्रमाणे विदेशी यांच्या प्रति कितीही निष्पक्ष वागत असले तरीही लोकांना पूर्ण आनंद देऊ शकत नाहीत.

स्वामींचा विश्वास होता की, भारतातील ब्रिटिश शासन स्थायी नाही. आश्चर्य या गोष्टीचे आहे की, राष्ट्रीय काँग्रेसची स्थापना होण्याच्या कितीतरी आधी स्वामींनी सक्तीच्या लष्करी शिक्षणाची सूचना करून अस्त्रांचा वापर करण्याचा आग्रह स्पष्ट केला होता.

स्वामिनी जाहीर घोषणा केली की, प्राचीन काळात आर्यांचे साम्राज्य होते आणि भूतकाळातील गौरव प्राप्त करण्याकरिता आपण प्रयत्न केले पाहिजेत. अशा प्रकारे त्यांनी भारताच्या प्राचीन गौरवाची गाथा समोर ठेवून पर्याय क्रमांक संदेश देऊन राष्ट्रवासीयात जागृती केली. कालांतराने आर्य समाजाने ही धुरा पुढे चालविली.

स्वामींचे राजकीय विचार -

प्रत्यक्षात स्वामी दयानंद यांना कोणत्याही अर्थाने राजकीय विचारक म्हणता येणार नाही. अशी भूमिका काही लेखकांची असली तरी त्यांनी अशा राजकीय व्यवस्थेला सूत्रपात केला होता की, जी लोकशाही आदर्शावर अधिष्ठित होती त्यांचा

विचार होता की आदर्श राज्याची स्थापना, सामाजिक समानता आणि न्यायावर करायला पाहिजे.

स्वामी खरे लोकशाहीवादी होते. लोकशाही आदर्श त्यांनी स्वीकारला होता ते दोन गोष्टींनी सिद्ध होते.

पहिली बाब म्हणजे त्यांनी ज्या आर्थ समाजाची स्थापना केली ती संघटना पूर्णपणे निवडणूकीवर आधारित होती. निम्नस्तरावर वरच्या श्रेणीपावेतो पदाधिकारी निवडले जातात. निवडणूक सिद्धांताचा वापर करणे हे हिंदू धार्मिक व्यवस्थेचे क्रांतिकारी पाऊल होते, असे म्हटले जाते.

दुसरी बाब अशी की ज्या आदर्श राज्याची त्यांनी कल्पना मांडली, त्यातील सरकारातील सर्व अंगाकरिता निवडणूक सिद्धांत स्वीकारला.

स्वामी दयानंद यांनी राज्याच्या निर्मितीचा विशिष्ट सिद्धांत प्रतिपादित केला नाही. संघटित राज्याचे वैशिष्ट्य सांगण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला. त्यांच्या मते समाजातील इतर संस्था प्रमाणे एक राज्य, एक संस्था आहे. स्वामींनी इतर तीन संघटनांचा उल्लेख केला त्या तीन संस्था पुढील प्रमाणे आहेत.

- १) विद्यासभा,
- २) धर्मसभा आणि
- ३) राज्यसभा.

संतुलन आणि नियंत्रणाचा सिद्धांत पालन करण्याचे कार्य या महान संघटनाकडूनच अपेक्षित होते. या संबंधात स्वामी म्हणतात, याचा अर्थ असा की एका व्यक्तीला स्वतंत्र राज्याचा अधिकार द्यायला नको. राजा हा सभापती त्यांच्या अधीन सभा,

सभेच्या आधीन राजा आणि राजा व सभा प्रजेच्या आधीन आणि प्रजाही राज्यसभेच्या आधीन असावे. जेव्हा व्यक्ती दुष्ट होतात तेव्हा सर्व राज्य नष्ट होतात भ्रष्ट होतात.

विद्यासभा, धर्मसभा आणि राज्यसभा यातील सदस्य हे अनुक्रमे ब्रह्मचारी, ग्रहस्थाश्रमी आणि वानप्रस्थ असावेत. संन्यासी नसावेत. तीनही सभांच्या सदस्यांना चारही वेद यावेत आणि धर्मशास्त्र माहिती असावे यांचा भाषेवर अधिकार असावा. या सभांवर मूर्खांची निवड करू नये. असेही ते बजावतात.

राज्याचे कार्य-

स्वामी राज्याला समाजाचा एजंट मानतात. लोकांना अंतर्गत आणि बाह्य धोक्यापासून सुरक्षा प्रदान करणे. हे राज्याचे कर्तव्य ठरते. लोकांची जी उच्च ध्येय असतात ती गाठण्याला उत्तेजन देणे, हे सुद्धा राज्याचे काम आहे. दयानंद पुढे म्हणतात, राज्याचे आणि इतर विद्वान लोकांचे काम आहे की सर्व लोकांची सर्व प्रकारे चाचणी घेऊन त्यांच्यापैकी प्रत्येकाला कोणत्यातरी वर्णनात समाविष्ट करावे ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य आणि शूद्र हे वर्ग त्या व्यक्तीची पात्रता आणि गुण बघून ठरवावेत. मुलांना व्यावसायिक मार्गदर्शन करण्याचे राज्याचे कर्तव्य ठरते.

शासनाचा प्रकार-

राजाला विरोध- स्वामी दयानंद यांचे स्पष्ट मत होती की कोणतीही व्यक्ती राजाची जागा घेऊ शकत नाही. ईश्वर हाच राजा आहे. त्यांच्या आज्ञांचे पालन केले पाहिजे. ज्या राज्यातील नागरिकांची त्या सर्व शक्तिमान परमेश्वरावर श्रद्धा असेल तेच

राज्य प्रगती करू शकते. एका व्यक्तीच्या प्रशासनाविरुद्ध स्वामी होते.

ते सत्यार्थ प्रकाश मध्ये लिहितात की, एका व्यक्तीत निखळ सत्ता केंद्रित होऊ नये. कोणताही राजा इतरांना समान वागवीत नाही. इतरांवर त्यांचे व्यक्तिमत्त्व झाकाळून जाते. ज्या ठिकाणी एक व्यक्ती राजा म्हणून स्वीकारली जातो तेथील नागरिकांना दुःखात जीवन जगावे लागते. असा राजा प्रजेचा खुनी मानला जातो.

गणतंत्र्यात्मक पद्धतीचे समर्थन -

गणराज्यात्मक शासन प्रकारचे जे समर्थक होते ते गणराज्य, अल्पजनसत्तात्मक किंवा लोकशाहीरचनेवर आधारित असावे, ते लोकशाही अंतर्गत महाजनसत्तेचे समर्थक होते.

स्वातंत्र्य संबंधात स्वामीजीचे विचार -

स्वामी दयानंदना स्वातंत्र्यसंबंधात प्रेम होते. आत्म्याचा शोध घेण्याकरिता त्यांनी वडिलांचे घरही सोडले. त्यांचा विश्वास होता की व्यक्तीचा आत्मा कार्य करण्यास स्वतंत्र आहे, परंतु फळप्राप्ती करिता तो ईश्वराच्या आधीन आहे. त्यांनी माणसाच्या बौद्धिक स्वातंत्र्याची घोषणा केली. ते राष्ट्रीय स्वातंत्र्याचे समर्थक होते. स्वामीजी आर्यवैदिक संस्कृती आद्यरूपात प्रतिष्ठित करू इच्छित होते. स्वामीजींच्या आंदोलनात्मक भूमिके संदर्भात आणि त्यांच्या ऐतिहासिक प्रभावाचे विश्लेषण करताना...

पंडित नेहरूंनी म्हटले होते की, "मुसलमान आणि ख्रिश्चन धर्माच्या प्रभावाची एक प्रतिक्रिया म्हणजे आर्य समाज आंतरिक

रचना बघितली तर ते एक संघटनात्मक आणि सुधारणावादी आंदोलन होते" त्याचप्रमाणे बाह्य आक्रमणापासून बचाव करण्यासाठी ते एक संरक्षणात्मक संघटन होते..

स्वामींच्या मानसिक स्वातंत्र्याच्या भूमिकेचे मूल्यांकन करताना के. पी. जयस्वामी म्हणतात " संन्यासी दयानंद यांनी हिंदूंच्या आत्म्यांना स्वातंत्र्य बहाल केले, की ज्या प्रकारे ल्युथर किंगनी युरोपीय आत्म्यांना.

स्वामिनी स्वातंत्र्याची निर्मिती हिंदू साहित्याच्या आधारावरच केली दयानंद 19 व्या शतकाचे भारतीयच नव्हे तर 19 व्या शतकात एकईश्वरवादाचा एवढा शक्तिशाली शिक्षक मानव एकतेचा एवढा दृष्टा अन्यत्र कुठेही झाला नाही.

आर्य समाजाची स्थापना-

स्वामी दयानंदनी 10 एप्रिल 1875 रोजी मुंबई येथे आर्य समाजाची स्थापना केली त्यांच्याच प्रयत्नांनी हळूहळू देशात सर्वदूर त्याच्या शाखा स्थापन झाल्या. हिंदू धर्माच्या पुनरुत्थानाकरिता या संघटनेद्वारा त्यांनी प्रयत्न केले. आर्य समाजाचे सिद्धांत पुढील प्रमाणे आहेत.

१. सर्व सत्यविद्या आणि पदार्थ जो विद्येमुळे जाणून घेतो त्या सर्वांचे आदीस्थान परमेश्वर हे आहे.
२. ईश्वर निराकार, सर्वशक्तिमान, न्यायकारी, दयाळू निर्विकार, सर्वव्यापक, अमर, अभय, पवित्र आणि सृष्टीकर्ता आहे. याचीच उपासना भक्ती करणे योग्य होय.
३. वेद हे सत्य विद्येचे पुस्तक आहे, वेद वाचणे, शिकवणे, आणि ऐकणे अर्थातच परम धर्म आहे.

४. सत्याचे ग्रहण करण्यासाठी तसेच असत्य सोडवण्यासाठी नेहमी तयार असावे.
५. सर्वकार्य धर्मानुसार म्हणजे सत्य आणि असत्याचा विचार करून करावयास पाहिजे.
६. आर्य समाजाने पाश्चात्य संस्कृतीचा कडाडून विरोध केला.
७. मूर्तिपूजा आणि हिंदू धर्मात प्रचलित असलेल्या अंधविश्वासाचा त्यांनी विरोध केला.
८. बालविवाह, बहुविवाह यांचा विरोध करून विधवा विवाहाचे समर्थन केले.
९. आर्यसमाजाद्वारे दयानंद यांनी गोवधाचा विरोध केला. गोवध रोखण्याकरिता त्यांनी गोवधबंदी नावाची संस्था स्थापन केली.
१०. वैदिक संस्कृतीच्या पुनरुत्थानाकरिता त्यांनी विशेष जोर दिला आणि हिंदीला राष्ट्रभाषा करण्याचा निश्चय केला.
११. दयानंद यांनी घोषणा केली की, जातीचा आधार जन्म नाही तर कर्म असते त्यांनी दोषपूर्ण जातीप्रथेविरुद्ध आंदोलन केले.
१२. आर्य समाजाने वैदिक धर्माच्या शुद्धीकरणावर विशेष भर दिला.

स्वामी दयानंद एक समाज सुधारक-

स्वामी दयानंद जगातील एक महान समाज सुधारक होते. ७ त्यांनी केलेल्या सामाजिक आणि धार्मिक सुधारणांनी देशाच्या पुनर्जागरणाला बराच हातभार लावला. हिंदू समाजातील अंधश्रद्धा, रूढी, परंपरा यामुळे हिंदू समाजाचे विघटन होण्याला सुरुवात झाली होती. याच काळात ब्रिटिश साम्राज्यवाद्यांनी ख्रिश्चन धर्म प्रसाराचे कार्य सुरू केले होते. हिंदू समाजाने वैदिक

धर्म नष्ट होतो की काय असे वाटण्याच्या वेळीच स्वामी दयानंद यांनी समाजातील वाईट चालेरीती अंधश्रद्धा याविरुद्ध बंड उभारले.

त्यांनी घोषणा केली की जग अंधविश्वास, अज्ञान यांच्या कृत्रिम बेड्यांनी जखडलेले आहे. त्या बेड्या तोडण्याकरिता आणि गुलामाना स्वतंत्र करण्याकरिताच माझा जन्म झालेला आहे.

स्वामी दयानंद हे एक आधुनिक काळातील समाजसुधारक असल्याचे अनेक मान्यवरांनी म्हटलेले आहे त्यांनी या संदर्भात केलेले कार्य पुढील प्रमाणे सांगता येईल.

१) जातीप्रथेचा विरोध -

जातीप्रथा हा हिंदू समाजाला मिळालेला शाप आहे. अशी त्यांची धारणा होती. शक्तीहीन झालेल्या हिंदू समाजाला शक्तीपूर्ण करण्याकरिता जाती प्रथेची कठोर बंधने तोडण्याची इच्छा ते बाळगून होते.

त्यांनी सर्वप्रथम अस्पृश्यतेविरुद्ध आंदोलन केले, जाती प्रथेच्या कठोरतेमुळे हिंदू समाजातील एक अस्पृश्यवर्ग अपमानाची भावना घेऊन अन्य धर्माकडे चाललेला आहे. ख्रिश्चन आणि मुसलमान या धर्माचा आश्रय घेत आहेत. परिणामतः हिंदू धर्माचे वेगाने विघटन होत आहे. याकरिता आवश्यक त्या वर्गाला अन्य वर्गाच्या बरोबरीने अधिकार आणि सवलती दिल्या पाहिजेत. आणि समाजातील उच्च नीच, स्पृश - अस्पृश्य हे भेद नष्ट केले पाहिजेत. असे जर केले नाही तर हिंदू समाज अधिककाळ जिवंत राहू शकणार नाही. दयानंदाने चालविलेल्या जातीप्रथा उन्मूलन कार्याविषयी महात्मा गांधी

म्हणतात की--"स्वामी दयानंद यांनी केलेल्या अनेक योगदानांपैकी त्यांनी केलेल्या अस्पृश्यता विरुद्ध घोषणांनी सधेह एक महानतम देणगी आहे."

मूर्तिपूजा आणि अंधविश्वासाला विरोध -

मूर्तिपूजा आणि हिंदू समाजातील विविध प्रकारचे अंधविश्वास हे हिंदू समाजाच्या गौरवाच्या नाशाला करणीभूत आहेत. अधः पतनाला जबाबदार आहेत. त्याविरुद्ध आंदोलन करणे त्यांना हिंदू समाज एकतेकरिता आवश्यक वाटले. त्यांचे म्हणणे असे होते की, मूर्ति पूजेने पाखंडी वादाला जन्म दिला आणि या पाखंडातून अंधविश्वासाचा जन्म झाला. त्यांची श्रद्धा अशी होती की दगडात जर देव असता तर दगडाच्या मूर्तीवर किडे, मुंग्या फिरू शकल्या नसत्या. देवाला दाखविलेल्या नैवेद्य उंदरांनी खाल्ला नसता इत्यादी..

स्त्रियांना समाजात श्रेष्ठ स्थान -

स्वामिनी स्त्रीयाचे स्वातंत्र्य आणि स्त्री शिक्षण यांचे जोरदार समर्थन केले. वैदिक काळात स्त्रियांना जो श्रेष्ठ दर्जा दिला होता तो पुन्हा प्राप्त करून देण्याचा त्यांनी निश्चय केला. त्यांनी समाजासमोर वैदिक काळातील विदुषी गार्गी, मैत्रयी आदींचा आदर्श प्रस्तुत करून स्त्रियांच्या श्रेष्ठतेची आठवण करून दिली.

बालविवाह हंडाप्रथा यांचा विरोध -

स्वामीनी बालविवाह आणि हंडा प्रथेला जबर विरोध केला. त्यांनी स्पष्ट केले की मुलांच्या विवाहाचे वय 25 वर्ष तर मुलीचे वय 16 वर्ष असावे. त्यांचे असे मानने होते की, या वयात मुला

मुर्लीची बुद्धी पूर्ण विकसित होते. त्यांना स्वतःच्या कल्याणाची जाणीव होऊ शकते.

स्वामीजी म्हणतात हुंडा प्रथा ही समाजाकरिता मिळालेला शाप आहे. त्यांचे मत होते की, या प्रथेमुळे स्त्री-पुरुषांचे उचित वैवाहिक संबंध स्थापन होऊ शकत नाहीत.

जीवन कलहात जाते. इतकेच नव्हे तर या प्रथेमुळे सामाजिक दोषांना प्रोत्साहन मिळते. बालविवाह आणि हुंडा पद्धतीला विरोध या दोन गोष्टी बरोबरच त्यांनी विधवा विवाहाचे समर्थन केले. समाजातील अनैतिकता रोखण्याकरिता विधवा विवाहाला प्रोत्साहन द्यायला पाहिजे.

शुद्धीकरण-

हिंदू समाजातील अधिकांश लोक त्या काळात मुस्लिम आणि ख्रिश्चन धर्म स्वीकारू लागले होते. अशा प्रकारे हिंदू समाजाचा होणारा नाश रोखण्याकरिता त्यांनी शुद्धीकरणाचे कार्य चालू केले. आर्य समाजाच्या माध्यमांनी अनेक धर्मांतरित मुसलमान विषयांना हिंदू बनविणे चालू केले. त्या काळात व्यक्तीने हिंदू धर्म सोडून दुसऱ्या धर्मात प्रवेश केला तर त्याला पुन्हा हिंदू धर्मात परत येता यायचे नाही. हिंदू धर्म टिकवायचं असेल, त्याला बलशाही करायचे असेल तर, शुद्धीकरणाचा मार्ग स्वीकारण्याशिवाय दुसरा पर्याय नाही ही स्वामींची धारणा झाली होती.

समारोप -

भारताच्या आधुनिक पुनर्जागरणाच्या कार्यात स्वामीजींचे मोठे योगदान ठरते त्यांचा दावा होता की जग हे अज्ञान आणि

अंधविश्वास यांच्या विळख्यात जखडून गेले आहे. त्या बेड्या तोडण्याकरिता त्या गुलामीतून मुक्त करण्याकरिता मी आलो आहे. त्यांचे संपूर्ण व्यक्तिमत्व व्यापक अशा वैदिक आदर्शवादाने भारावून गेले होते. स्वामींच्या कार्याचे मूल्यांकन करताना डॉ. शांता मल्होत्रा म्हणतात की, "राष्ट्रवाद स्वराज्य आणि स्वदेशीचा आदर्श प्रस्तुत करणारे पहिले राष्ट्रपुरुष स्वामीजी होते. ते समाजसुधारक, धार्मिक नेते तर होतेच पण त्याचबरोबर राजकीय विचारवंतही होते. त्यांचे या सर्व क्षेत्रातील योगदान महत्वपूर्ण आणि स्वतःचे होते." स्वामी दयानंद यांनी लोकशाही सिद्धांत आणि व्यवहार याकरिता तीन प्रकारची शक्ती प्रदान केली.

१. सामाजिक विचार या नात्याने त्यांनी मनुष्याला स्थितीची कसोटी जन्म न मानता गुणकर्म आणि स्वभाव मानले.
२. आर्य समाजाच्या संघटनात्मक रचनेत प्रतिनिधी निवडणुकीचा लोकशाही सिद्धांत मांडला.
३. त्यांनी आदर्श राज्याकरिता निवडणुकीचा लोकशाही सिद्धांत प्रस्तुत केला.

संदर्भ

१. पंडित जवाहरलाल नेहरू डिस्कवरी ऑफ इंडिया पेज नंबर 378.
२. के पी जयस्वाल - दयानंद commemoration volume मध्ये प्रकाशित झालेल्या लेख.
३. आधुनिक भारताचे विचारवंत _ ले. डॉ. शांताराम भोगले.
४. भारतीय राजकीय विचारवंत. प्रा श्रीकांत देशपांडे

***

स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या देव व ईश्वर विषयक विचारांची समीक्षा

प्रा. डॉ. प्रशांत बिरादार

संस्कृत विभाग प्रमुख, महात्मा फुले महाविद्यालय, अहमदपूर.

प्रस्तावना -

स्वामी दयानंद सरस्वती हे आर्य समाजाचे संस्थापक आणि एक प्रभावी समाजसुधारक होते. त्यांच्या विचारांनी भारतीय समाजावर खोलवर प्रभाव टाकला, विशेषतः ईश्वर आणि धर्माच्या संकल्पनांवर. त्यांची ईश्वर आणि देव विषयक विचारधारा तर्कसंगत, वेदाधिष्ठित आणि समाज सुधारक दृष्टिकोनावर आधारित होती. त्यांनी समाजात प्रचलित अंधश्रद्धा, पाखंड, आणि रूढी-परंपरांविरोधात आपली भूमिका स्पष्टपणे मांडली. त्यांचे देव व ईश्वर विषयक विचारांची समीक्षा खालीलप्रमाणे करता येईल:

समीक्षा

1. सकारात्मक बाजू:

- त्यांच्या विचारांनी भारतीय समाजात नवीन वैचारिकता आणली आणि धार्मिकतेला तर्क आणि विज्ञानाच्या प्रकाशात मांडले.
- मूर्तिपूजेचा विरोध करून त्यांनी लोकांना आत्मचिंतन आणि साधेपणाच्या मार्गावर नेण्याचा प्रयत्न केला.

- त्यांच्या विचारांमुळे वेदांचा प्रचार आणि अध्ययनाला नवीन चालना मिळाली.

1. ईश्वराचा स्वरूप:

- स्वामी दयानंद सरस्वतींनी ईश्वराला सर्वव्यापी, सर्वशक्तिमान, सर्वज्ञ आणि निर्गुण मानले.
- ईश्वर ही अद्वितीय आणि शाश्वत सत्ता आहे, जी सृष्टीची निर्मिती, पालन व संहार करते.
- त्यांचा ईश्वराचा दृष्टिकोन वेदांवर आधारित होता आणि त्यांनी मूर्तिपूजेला पूर्णतः नाकारले.

ईश्वराची एकत्ववादी संकल्पना:

- त्यांच्या "ईश्वर एक आहे" या विचारसरणीने धर्मातील विभाजन, संप्रदायवाद आणि जातीय भेदभाव कमी करण्याचा प्रयत्न केला.

- यामुळे धर्मांमध्ये समानतेचा संदेश दिला गेला.

2. मूर्तिपूजेचा विरोध:

- त्यांनी मूर्तिपूजेला अंधश्रद्धा मानले आणि स्पष्ट केले की ईश्वर निर्गुण असल्याने त्याचे प्रत्यक्ष रूप असू शकत नाही.
- त्यांच्या मते, मूर्ती पूजेमुळे लोक खऱ्या आध्यात्मिकतापासून दूर जातात आणि हे अज्ञानाचे प्रतीक आहे.
- मूर्तिपूजेला विरोध करून त्यांनी समाजातील अंधश्रद्धा आणि पाखंड कमी करण्याचा प्रयत्न केला.
- त्यांच्या मते, मूर्तिपूजा समाजाच्या वैचारिक आणि आध्यात्मिक प्रगतीस अडथळा ठरत होती.

3. वेदांवर आधारित तत्त्वज्ञानः

- स्वामीजींनी वेदांना सर्वोच्च धार्मिक ग्रंथ मानले आणि वेदांचे अध्ययनच ईश्वराला समजून घेण्याचा मार्ग असल्याचे प्रतिपादन केले.
- त्यांच्या मते, वेदांमध्ये ईश्वराच्या स्वरूपाचे आणि धार्मिक कर्तव्यांचे योग्य मार्गदर्शन आहे.
- स्वामी दयानंद यांनी ईश्वराची संकल्पना वेदांवर आधारित ठेवल्यामुळे ती प्राचीन आणि प्रमाणभूत मानली जाते.
- त्यांनी वेदांना विज्ञान, तर्क आणि नैतिकतेच्या कसोटीवर सादर केले, ज्यामुळे त्यांच्या विचारांना बौद्धिक आधार मिळाला.

4. प्रार्थना व उपासनाः

- त्यांनी प्रार्थना आणि उपासनेला एक स्वच्छ आणि तर्कसंगत प्रक्रिया मानले.
- त्यांच्या मते, ईश्वराची उपासना सत्य, अहिंसा, आणि धर्माच्या मूलतत्त्वांचे पालन करूनच केली जाऊ शकते.

नैतिकतेचा आधारः

- दयानंद सरस्वती यांचे विचार फक्त धार्मिकतेपुरते मर्यादित नव्हते; त्यांनी ईश्वराची उपासना नैतिक जीवन आणि कर्मप्रधानता यावर आधारित केली

5. समाज सुधारणा आणि ईश्वरः

- स्वामी दयानंद यांनी सांगितले की, ईश्वराची खरी उपासना म्हणजे मानवजातीच्या कल्याणासाठी काम करणे.

- त्यांनी जातीव्यवस्था, अस्पृश्यता, आणि अन्याय यांचा विरोध केला आणि सर्व मानव समान असल्याचा संदेश दिला.
- देवाच्या अंधश्रद्धात्मक कल्पनांना नाकारून त्यांनी शिक्षण, महिला सशक्तीकरण आणि सामाजिक न्यायाला प्रोत्साहन दिले.
- त्यांनी ईश्वराला एका सार्वभौम तत्त्व म्हणून स्वीकारून सर्व धर्मांमधील एकात्मता वाढवण्याचा प्रयत्न केला.

मर्यादा: नकारात्मक बाजू

- त्यांनी सर्वच धार्मिक परंपरांवर टीका केली, ज्यामुळे काही लोक त्यांना विरोध करू लागले.

1. मूर्तिपूजेला अत्यधिक विरोध:

- मूर्तिपूजेला पूर्णतः नाकारणे हा विचार सर्वसामान्य जनतेसाठी कठीण होता, कारण मूर्तिपूजा भारतीय संस्कृतीचा मोठा भाग आहे.
- मूर्तिपूजेला जास्त विरोध केल्यामुळे त्यांच्या विचारांवर रूढीवादी हिंदू समाजातून टीका झाली.
- अनेकांना असे वाटले की, मूर्तिपूजेचा संपूर्ण नकार हिंदू धर्माच्या परंपरांपासून दूर जाण्यासारखे आहे.

2. तत्त्वज्ञानातील कठोरता:

- काहीजण त्यांच्या विचारांना कठोर आणि धर्माच्या पारंपरिक रूपासाठी आव्हान मानत होते.

- ईश्वराची निराकार आणि सर्वशक्तिमान कल्पना खूपच तात्त्विक असल्याने सर्वसामान्य लोकांना ती समजायला कठीण वाटत होती.
- मूर्तिपूजेसारख्या प्रथांमध्ये लोकांना अधिक सहजता वाटत होती, जी त्यांच्या विचारांशी विसंगत होती.
- 3. **देव आणि ईश्वरातील फरकावर जोर:**
  - त्यांनी देवाला नाकारून ईश्वराला महत्त्व दिले, परंतु सामान्य लोकांसाठी हा भेद अधिक गुंतागुंतीचा ठरला.
  - पारंपरिक धार्मिक भावना दुखावल्या गेल्यामुळे अनेक जण त्यांच्या विचारांना स्वीकारू शकले नाहीत.
- 4. **सर्वांसाठी व्यावहारिक अडचणी:**
  - त्यांच्या विचारसरणीमध्ये शुद्ध वेदाधारित उपासना पद्धतीस प्राधान्य असल्यामुळे ती सर्वसामान्यांसाठी अंमलात आणणे कठीण झाले.
  - समाजाच्या सर्व स्तरांवर हे विचार लागू करणे अवघड ठरले.
- 5. **संवेदनशीलता अभाव:**
  - मूर्तिपूजेसारख्या प्रथा परंपरेशी आणि सांस्कृतिक श्रद्धेशी जोडलेल्या असल्याने, त्यांचा कठोर विरोध काही जणांना संवेदनाहीन वाटला.

पुन्हा यज्ञाच्या रूपाने पुरोहिताच्या दावणीला बांधण्याचा प्रयत्न वाटला ज्याचा कडाडून विरोध गौतम बुद्धांनी केला होता ज्यामुळे संपूर्ण समाज ईश्वराच्या नावाखाली दान दक्षिणा इत्यादी रूपाने लुटला जात होता समाजाने पुरोहिताची मध्यस्थी

असणाऱ्या व यज्ञाची धास्ती खाल्लेल्या असमानता प्रत्येक असलेल्या यज्ञाला सार्वत्रिक मान्य दिले नाही.

निष्कर्ष

स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी ईश्वर आणि धर्माच्या संकल्पनांना तर्कसंगत दृष्टिकोनातून मांडले. त्यांची ईश्वर आणि देव विषयक विचारधारा तर्कशुद्ध, विज्ञानाधारित आणि सामाजिक सुधारणांवर केंद्रित होती. त्यांनी भारतीय समाजाला अंधश्रद्धा आणि रूढीवादी विचारांपासून मुक्त करण्याचा प्रयत्न केला. तसेच नैतिकता, कर्मप्रधानता आणि शुद्ध तत्त्वज्ञानाचा पुरस्कार केला. त्यांनी हिंदू धर्मातील अंधश्रद्धा, पाखंड, आणि जातीयतेला विरोध केला, त्यांचे विचार आजही धार्मिक कट्टरता आणि अंधश्रद्धेच्या विरोधात प्रभावी ठरू शकतात.

त्यांच्या विचारांची आजही संबंधितता आहे, परंतु त्यांना जनसामान्यांमध्ये अधिक प्रभावीपणे रुजवण्यासाठी तात्त्विक कठोरतेबरोबरच सहिष्णुता आणि समन्वयाचा दृष्टिकोन आवश्यक आहे.

तथापि, त्यांच्या कठोर विचारसरणीमुळे ती सर्वसामान्यांसाठी काही प्रमाणात अप्रिय ठरली. तरीही, त्यांच्या विचारांनी भारतीय समाजाला वैचारिक आणि आध्यात्मिक मार्गदर्शन दिले आणि धर्मातील अनेक चुकीच्या प्रथांना आव्हान दिले. त्यांच्या विचारांचा प्रभाव आजही आर्य समाज आणि आध्यात्मिक तत्त्वज्ञानाच्या माध्यमातून जाणवतो.

***

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे सामाजिक विचार व कार्य

प्रा. डॉ. सतीश ससाणे

समाजशास्त्र विभागप्रमुख, महात्मा फुले महाविद्यालय, अहमदपूर.

सारांश (Abstract):

स्वामी दयानंद सरस्वती (1824-1883) हे भारतातील सामाजिक आणि धार्मिक सुधारणांचे महान प्रवर्तक होते. त्यांनी भारतीय समाजातील अंधश्रद्धा, जातिभेद, अस्पृश्यता, आणि महिलांच्या दमनाविरोधात आवाज उठवला. आर्य समाजाची स्थापना करून त्यांनी वेदांच्या तत्त्वज्ञानावर आधारित समाजाच्या उन्नतीसाठी कार्य केले. या संशोधन लेखात त्यांच्या सामाजिक विचारांची सविस्तर चिकित्सा व त्यांच्या कार्याचा आधुनिक समाजावर झालेला प्रभाव याचा आढावा घेतला आहे.

मुख्य शब्द (Keywords): स्वामी दयानंद सरस्वती, आर्य समाज, सामाजिक सुधारणा, वेद, अस्पृश्यता, महिलांचे सबलीकरण

1. परिचय (Introduction):

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचा जन्म 1824 मध्ये गुजरातमधील टंकारा येथे झाला. त्यांनी बालवयातच अंधश्रद्धांविरोधात आवाज उठवून एक क्रांतिकारी विचारवंत म्हणून ओळख निर्माण केली. 1875 साली त्यांनी आर्य

समाजाची स्थापना केली, ज्याद्वारे सामाजिक सुधारणांचे व्यापक कार्य हाती घेतले.

2. सामाजिक विचार (Social Ideologies):

2.1 अस्पृश्यता आणि जातिभेद विरोध:

- स्वामी दयानंद यांनी जातिव्यवस्थेतील भेदाभेद स्पष्टपणे फेटाळून लावले.
- त्यांच्या मते, "मनुष्याला त्याच्या कर्मावरून मोजावे, जन्मावरून नाही".
- अस्पृश्यता निर्मूलनासाठी त्यांनी समान शिक्षणाचा प्रचार केला.

2.2 महिलांचे सबलीकरण:

- महिलांच्या शिक्षणाचा आणि स्वातंत्र्याचा त्यांनी जोरदार प्रचार केला.
- त्यांनी स्त्रियांसाठी वेदाधिकार आणि समानतेच्या संधी देण्याची मागणी केली.
- बालविवाहाच्या विरोधात त्यांनी आपले मत प्रकट केले आणि विधवा पुनर्विवाहाला पाठिंबा दिला.

2.3 अंधश्रद्धेचा विरोध:

- मूर्तिपूजा, कर्मकांड, आणि पाखंड याविरोधात त्यांनी कठोर भूमिका घेतली.
- त्यांनी वेदांवर आधारित सत्य आणि वैज्ञानिक दृष्टिकोन स्वीकारण्याचा आग्रह धरला.

2.4 शिक्षणाचे महत्त्व:

- त्यांनी भारतीय शिक्षण प्रणालीत सुधारणा करण्यावर भर दिला.
- गुरुकुल शिक्षण पद्धतीद्वारे नैतिक आणि वैदिक शिक्षणाचा प्रचार केला.

2.5 सामाजिक एकता:

- स्वामी दयानंद यांनी धर्म, जात, आणि लिंगभेद यांना फाटा देऊन सामाजिक एकतेचा संदेश दिला.

3. आर्य समाज आणि सामाजिक सुधारणा (Arya Samaj and Social Reforms):

3.1 आर्य समाजाची स्थापना (1875):

- स्वामी दयानंद यांनी मुंबईत आर्य समाजाची स्थापना केली.
- या संस्थेच्या माध्यमातून त्यांनी वेदांवर आधारित समाजाची पुनर्रचना करण्याचे उद्दिष्ट ठेवले.

3.2 धर्म आणि समाजातील सुधारणांवर भर:

- सत्य, अहिंसा, आणि धर्मनिष्ठा यावर आधारित समाज उभारण्याचे स्वप्न त्यांनी पाहिले.
- आर्य समाजाने अस्पृश्यता निर्मूलन, महिलांचे शिक्षण, आणि सामाजिक एकता या विषयांवर काम केले.

3.3 स्वदेशीचा प्रचार:

- स्वदेशी वस्तू वापरण्याचा आग्रह धरून त्यांनी भारतीय उद्योगांना प्रोत्साहन दिले.

4. सामाजिक विचारांची समीक्षा (Critical Analysis of Social Thoughts):

4.1 सकारात्मक बाजू:

1. वैचारिक क्रांतीचा पाया:

○ स्वामी दयानंद यांच्या विचारांनी सामाजिक सुधारणांचा पाया घातला.

2. समानतेचा प्रचार:

○ जाती, धर्म, आणि लिंग यांच्यातील भेद नष्ट करण्यासाठी त्यांनी समाजाला प्रेरणा दिली.

3. महिलांसाठी स्वातंत्र्य:

○ त्यांनी महिलांच्या हक्कांसाठी दिलेला पाठिंबा समाजाच्या प्रगतीसाठी महत्त्वाचा ठरला.

4. शिक्षणावर भर:

○ त्यांच्या शिक्षणविषयक विचारांनी समाजात जागृती निर्माण केली.

4.2 टीकात्मक दृष्टिकोन:

1. मूर्तिपूजेवर कठोर भूमिका:

○ मूर्तिपूजेच्या विरोधामुळे त्यांच्या विचारांना सर्वत्र स्वीकृती मिळाली नाही.

2. सर्वसमावेशक दृष्टिकोनाचा अभाव:

○ त्यांच्या सुधारणा काही ठिकाणी केवळ वेदांवर आधारित असल्याने इतर धर्मीय समाजापर्यंत पोहोचल्या नाहीत.

5. आधुनिक काळातील प्रासंगिकता (Relevance in Contemporary Society):

5.1 महिला सबलीकरण:

• स्त्रीशिक्षण आणि समानतेच्या त्यांच्या विचारांची आजच्या काळातही महत्त्वपूर्ण भूमिका आहे.

5.2 जातिभेद निर्मूलन:

- त्यांच्या "कर्मावर आधारित समाज" या विचारांची आजच्या समाजातील जातीय तणाव कमी करण्यासाठी प्रासंगिकता आहे.

5.3 शिक्षण प्रणालीतील सुधारणा:

- शिक्षणात नैतिकता आणि संस्कृतीला महत्त्व देण्याचा त्यांचा दृष्टिकोन आजही प्रेरणादायक आहे.

6. निष्कर्ष (Conclusion):

स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी भारतीय समाजाला नवसंजीवनी दिली. त्यांच्या सामाजिक विचारांनी अंधश्रद्धा, अस्पृश्यता, आणि जातीभेद नष्ट करण्यास हातभार लावला. आर्य समाजाच्या माध्यमातून त्यांनी भारतीय समाजाच्या सुधारणेसाठी व्यापक कार्य केले. त्यांच्या विचारांची आधुनिक समाजातही मोठी प्रासंगिकता आहे. हा संशोधन पेपर स्वामी दयानंद सरस्वतींच्या सामाजिक विचारांचे विस्तृत विश्लेषण करतो आणि त्यांच्या कार्याची आधुनिक समाजातील प्रासंगिकता अधोरेखित करतो.

संदर्भ (References):

1. Saraswati, Swami Dayanand. *Satyarth Prakash* (The Light of Truth). Arya Samaj Publications, 1875.
2. Rai, Lala Lajpat. *The Life and Teachings of Swami Dayanand Saraswati*. Publications Division, Government of India, 1922.
3. Sharma, G. N. *Social and Political Ideas of Swami Dayanand*. Macmillan India, 1974.
4. Chandra, Bipan. *Modern India*. National Book Trust, India, 2009.
5. Jha, Ganganath. *Swami Dayananda Saraswati and the Arya Samaj*. Bhavan's Book University, 1970.

***

महर्षी दयानंद सरस्वतींच्या 'सत्यार्थ प्रकाश' ग्रंथातून येणारे विवाह विषय विचार

प्रा. डॉ. व्ही. आर. सोनी

वाणिज्य विभागप्रमुख,
महात्मा बसवेश्वर महाविद्यालय, लातूर

भारतात 19 वे शतक हे समाजसुधारकांचे शतक म्हणून ओळखले जाते. या शतकात राजा राममोहन रॉय, महर्षी दयानंद सरस्वती, ईश्वरचंद्र विद्यासागर, महात्मा फुले, स्वामी विवेकानंद, महात्मा गांधी, रविंद्रनाथ टागोर, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांसारख्या अनेक विचारवंतांचा प्रामुख्याने विचार करावा लागेल. या सर्व विचारवंतांनी मांडलेल्या विचारांपेक्षा महर्षी दयानंद सरस्वती यांचे धार्मिक, सामाजिक, राजकीय, शैक्षणिक, आणि राष्ट्रीय विचार इतर विचारवंतांपेक्षा वेगळे आणि वैशिष्ट्यपूर्ण असल्याचे दिसून येतात. कारण महर्षी दयानंद सरस्वती हे केवळ धर्मसुधारक नव्हते, तर समाजसुधारक व राष्ट्रवादीही होते. त्यांच्या विचारातून भारतीय नवजागरणाचा प्रारंभ झालेला दिसतो. त्यांनी इतिहासाचा मागोवा घेत वेदांना सर्वात प्राचीन ज्ञानग्रंथ म्हणून दर्जा दिला. वेदाचा आधार घेऊन त्यांनी मूर्तिपूजा, अवतारवाद, जन्माधिष्ठित जातिव्यवस्था, यज्ञातील पशुबळी, स्त्री-शूद्रांना वेदाधिकारांपासून वंचित ठेवणे, भ्रामक तीर्थकल्पना, पाप-पुण्य कल्पना, नवस-सायास अशा अंधश्रद्धांना त्यांनी तिलांजली

दिली. जोपर्यंत वेदविरोधी अनार्ष ग्रंथांचा त्याग व वेदांचा स्वीकार केला जात नाही तोपर्यंत धर्माचे खरे स्वरूप समाजाला समजू शकणार नाही, असे ठाम मत महर्षींनी मांडले. हजारो वर्षांपासून चालत आलेली वेदांवरील एकाधिकारशाही संपवून वेदाची दारे त्यांनी स्त्री-शूद्रातिशूद्रांना सर्वथा खुली केली.

मध्ययुगातील महीधर, सायण, उव्वट यांसारख्या आचार्यांनी वेदांचे जे विकृत व अश्लील भाष्य केले होते. त्यांच्या भाष्यांचा आधार घेऊन प्रो. मॅक्समुलर, डॉ. ग्रिफिथ, डॉ. बेवर यांसारख्या पाश्चात्य विद्वान मंडळींनीही वेदांचे अतिशय चुकीचे अर्थ मांडल्यामुळे वेदांचे महत्त्व कमी होऊ लागले होते. ही बाब चाणाक्षपणे महर्षी दयानंद सरस्वतींनी ओळखून वेदांचा बुध्दिसंगत व व्यावहारिक सत्य अर्थ मांडला, लोकांना समजावून सांगितला. इतकेच नव्हे तर लोकांच्या, जनतेच्या हृदयात वेदाविषयी श्रद्धाभाव निर्माण केला. त्यासाठी त्यांनी वेदातील सत्य ज्ञानावर प्रकाश टाकण्यासाठी 'सत्यार्थ प्रकाश' या वेदावर भाष्य करणाऱ्या मौलिक ग्रंथाची निर्मिती केली. हा ग्रंथ एकूण 14 समुल्लासात म्हणजेच विभागात रचला असून त्यात महर्षींनी ठणकावून सांगितले की, "भारत का पुनर्निमाण भारत को युरोप बनाकर नहीं बल्कि भारतीयता की भाव-भूमिपर करना जरूरी है।" त्यासाठीच त्यांनी 'वेदांकडे परत चला' असा महत्त्वपूर्ण नारा दिला.

प्रस्तुत संशोधन लेखात महर्षी दयानंद सरस्वती यांनी वेदावर भाष्य केलेल्या 'सत्यार्थ प्रकाश' या ग्रंथातील चार क्रमांकांच्या समुल्लासातील / विभागातील येणाऱ्या 'विवाह' या

सामाजिक संस्थेविषयीचे समावर्तन, विवाहासाठीच्या पात्रता-अपात्रता, गोत्र-प्रवर-पिंड, अंतर्वर्णीय (अनुलोम-प्रतिलोम) विवाह, विवाहासाठी वर आणि वधूचे योग्य वय - बालविवाह, विवाहाचे प्रकार, विवाहासाठी वर-वधूची समविचारीवृत्ती, विवाह (पाणिग्रहण) संस्कार, गृहस्थाश्रम वैवाहिक जीवनाचा आधार, निरोध, पुनर्विवाह इत्यादी मुद्दे विचारात घेतले आहेत. विवाह संस्था ही कुटुंब संस्थेप्रमाणेच सर्व सामाजिक संबंधांना सूत्रबद्ध करणारी एक सार्वत्रिक, वैश्विक सामाजिक संस्था आहे. या संस्थेच्या माध्यमातून माणूस संसारिक जीवनात प्रवेश करतो. ही संस्था स्त्री-पुरुषांच्या लैंगिक जीवनाला आधार देते. स्त्री-पुरुषांना कौटुंबिक जीवनात प्रवेश देऊन त्यांचे नाते अधिक घट्ट आणि स्थिर करण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य पार पाठते. हिंदू संस्कृतीतील सोळा संस्कारांपैकी 'विवाह' हा एक संस्कार मानला जातो. स्त्री-पुरुषांना विवाह संस्कारामुळेच पती-पत्नीचा दर्जा प्राप्त होतो आणि संतती जन्मास घालण्यास कुटुंबाची तथा समाजाची मान्यता मिळते. महर्षी दयानंद सरस्वतींच्या 'सत्यार्थ प्रकाश' ग्रंथातून येणारे विवाह विषय विचारात घेऊ या.

समावर्तन :

गृहस्थाश्रमात प्रवेश करण्यासाठी विवाह संस्कार होणे आवश्यक आहे. म्हणजेच ज्याप्रमाणे विवाहाला गृहस्थाश्रमाचे प्रवेश द्वार म्हटले जाते. त्याचप्रमाणे समावर्तन संस्काराला विवाहाचे प्रवेश द्वार मानले जाते. वैदिक सोळा संस्कारातील एक महत्त्वाचा संस्कार म्हणून समावर्तन संस्कार मानण्यात

येतो. 'समावर्तन' या शब्दाचा अर्थ म्हणजे पुरुष अथवा स्त्रीने ब्रह्मचर्यावस्थेत गुरुगृही, आश्रमात राहून यथायोग्य ब्रह्मचार्याचे पालन करून आचार्याच्या, गुरुर्जीच्या कृपेस अनुकूल वागून, धर्मपूर्वक चार, तीन, दोन किंवा एका वेदाचे सांगोपांग अध्ययन करून गुरुआज्ञेने स्वगृही परत येणे होय.

समावर्तन संस्काराच्या वेळी गुरु अथवा त्या त्या आश्रमाचे आचार्य ब्रह्मचर्यावस्थेत वेदाध्यायन पूर्ण करणाऱ्या शिष्यास, विद्यार्थ्यांना (स्त्री-पुरुष) अनमोल असे मार्गदर्शन करित असत. आज आपण पाहतो की, वेगवेगळ्या विद्यापीठांमध्ये जो 'दीक्षांत समारोह' सोहळा पार पडतो, तो समावर्तनाचेच पूर्वीचे रूप आहे. "विधिवत् विद्याध्यायन कर विद्यार्थी का अपने घर वापस आना 'समावर्तन' है । वैदिक संस्कृति में इसे विवाह के पूर्व अनिवार्य संस्कार माना गया है।"² हा समावर्तन संस्कार संपन्न झाल्यानंतर वेदाध्यायन केलेला ब्रह्मचारी शिष्य-शिष्या आपल्या माता-पित्यासह ज्ञानदान करणाऱ्या आचार्याचे, गुरुचे यथोचित सत्कार करित असत. या संस्कारानंतर आपल्या योग्यतेस अनुरूप कन्येची निवड करून विवाह संपन्न होत असे.

विवाहासाठीच्या पात्रता-अपात्रता :

विवाह ही एक अत्यंत महत्त्वाची सामाजिक प्रक्रिया आहे. परिवार आणि समाजाची वृद्धी विवाह संस्थेपासून होते. विवाहित म्हणजे गृहस्थ व्यक्तीकडूनच संसारिक जीवनाचे सर्व धार्मिक रिती-रिवाज पूर्णत्वाला नेले जातात. विवाह करून गृहस्थाश्रमामध्ये प्रवेश करण्यासाठी स्वामी दयानंद सरस्वतींनी

आवश्यक पात्रता-अपात्रता स्पष्ट करताना 'सत्यार्थ प्रकाश' या ग्रंथातील चतुर्थ समुल्लास, विभागात ते म्हणतात-

“वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वापि यथाक्रमम्।

अविप्लुत ब्रह्मचर्यो गृहस्थाश्रममाविशेत् ॥

म्हणजे ब्रह्मचर्याचे पालन करून, आचार्यांच्या अनुकूल वागून, धर्मपूर्वक चार, तीन, दोन किंवा एका वेदाचे सांगोपांग अध्ययन करतना ज्याचे ब्रह्मचर्य खंडित झाले नसेल अशा पुरुषाने अथवा स्त्रीने गृहस्थाश्रमामध्ये प्रवेश करावा.”³ महर्षी दयानंद सरस्वती यांनी सांगितलेल्या उपरोक्त पात्रतेचा अर्थ म्हणजे जो व्यक्ती योग्य पध्दतीने गुरु आज्ञेने ब्रह्मचर्य खंडित न होता वेदाध्यायन करतो तोच व्यक्ती शारीरिक, मानसिक, सामाजिक, बौद्धिक, आत्मिक, आणि पर्यायाने आर्थिकादि बाबतीत पूर्णत्व प्राप्त केलेला असतो. तो पूर्णतः विकसित, उल्हासित आणि सदाचारी जीवन आपल्या जोडीदाराबरोबर जगतो. गृहस्थाश्रमातील कर्तव्ये आणि जबाबदाऱ्याही योग्य पध्दतीने पार पाडतो.

आज अशा पध्दतीने भारतात विवाह संपन्न झाले तर बलशाली आणि विकसित भारत निर्माण होईल. आरोग्य व संपन्नता भारतीय समाजाच्या कणाकणात निवास करेल. पुढे महर्षी म्हणतात या पात्रता पूर्ण न करणाऱ्या युवकाने विवाह केला तर तो गृहस्थाश्रमातील कर्तव्ये आणि जबाबदाऱ्या पेलण्यास अपात्र ठरले. आज आपण आधुनिक युगात जगणाऱ्यांनी महर्षींचे विचार अंगिकारले तर भारतापुढील कितीतरी ज्वलंत प्रश्न, समस्या सहज सुटत जातील.

गोत्र-प्रवर-पिंड आणि विवाह :

प्राचीन काळापासून भारतातील धर्मशास्त्रामध्ये समान गोत्र, प्रवर आणि पिंड यात होणाऱ्या विवाहांना मान्यता नाही. वधु-वर यांच्यामध्ये रक्ताचे नाते आणि एकाच कूळ नसावे. भावी संतती उत्तम उपजण्यासाठी कूळ, गोत्र आणि पिंड यामध्ये अंतर असावेच लागते. याला आज निरपेक्ष व निःपक्ष अभ्यास करणाऱ्या विज्ञानाचाही भक्कम आधार आहे. यासंदर्भात महर्षीजी म्हणतात -

“असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः।

सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मणि मैथुने ॥

म्हणजे जी कन्या मातृघराण्याच्या सहा पिढ्यांमध्ये येत नसेल आणि पित्याच्या गोत्रातील नसेल अशा कन्येशी विवाह करणे योग्य होय.”⁴ तसेच दूरच्या गावी, असलेल्या कन्येशी विवाह करण्यास महर्षी दयानंद सरस्वती मान्यता देतात. त्याचे अनेक फायदेही त्यांनी विशद केलेले आहेत. त्याचबरोबर त्यांनी खालील दहा कुळांशी विवाह न करण्याचा सल्लाही दिलेला आहे. सदाचारहीन घराणे, सत्पुरुषरहित, वेदाध्यायन न केलेले, ज्या कुळात माणसांच्या अंगावर लांब केस असतील अथवा ज्या कुटुंबात मूळच्याध, क्षय, दमा, खोकला, अमांश (आव), अपस्मार, श्वेतकुष्ठ व गलितकुष्ठ (महारोग) रोग असणाऱ्या कुळाचा त्याग करावा. कारण हे रोग विवाह करणाऱ्या कुळातही प्रविष्ट होत असतात. त्यामुळे उत्तम कुळातील तरुण व तरुणीमध्ये विवाह व्हावा, असे महर्षीजींचे मत आहे.

आज 21 व्या शतकात माहिती-तंत्रज्ञानाला, इंटरनेट, संगणक, नॅनो टेक्नॉलॉजी, यंत्रमानवाच्या युगात राहणारे आपण आजही तरुण-तरुणींचा विवाह करण्या अगोदर त्यांची आरोग्याची तपासणी करून घ्यायला महत्त्व देत नाहीत. विवाहाच्या कामात आम्ही आजही पुरोहिताच्या नादी लागून कुंडली आणि कुंडलीतील 36 गुण जुळतात की नाही ? याचाच सर्वार्थाने आजही विचार करतो. यात बदल व्हायला हवा आहे. त्याचबरोबर महर्षीजींचे असे स्पष्ट मत आहे की, विवाहमध्ये मुला-मुलींची पसंती अत्यंत आवश्यक आहे. कारण उर्वरित आयुष्य त्या दोघांना पती-पत्नी म्हणून जगायचे आहे. दोघांची विवाहास संमती असेल तर त्यांच्यात विवाहास फारसा विरोध राहणार नाही. त्यांचा संसार सुखाचा होईल, असे न झाल्यास त्यांना आयुष्यभर दुःख भागावे लागेल. म्हणून विजोड विवाह करू नये. त्याचबरोबर त्यांनी अंतर्वर्णीय अर्थात अनुलोम-प्रतिलोम विवाहासंबंधीही विचार मांडलेले आहेत. कारण भारतात अनेक जाती, धर्माचे लोक राहतात. या जातींमध्ये असणारे संघर्ष कमी करण्यासाठी जाती-जातींमध्ये रोटी-बेटी व्यवहार व्हावा, हे त्यांना अपेक्षित आहे.

विवाहासाठी वर-वधूचे योग्य वय - बालविवाहास विरोध :

महर्षी दयानंद सरस्वतींच्या काळात भारतीय समाजात अनेक कुप्रथा आपले ठाण मांडून होत्या. त्यात 'बालविवाह' ही एक मुख्य समस्या होती. यामुळे तत्कालीन भारतीय समाजात एका कुटुंबात अनेक बालके जन्माला येत होती. गर्भधारणा कमी वयात होत असल्यामुळे गर्भपात होत असत. कमी वयात माता

होणाऱ्या स्त्रीयांना अनेक शारीरिक समस्यांना सामोरे जावे लागत असे. महर्षी दयानंदांनी बाल्यावस्थेत होणाऱ्या विवाहाला प्रखर विरोध केला. बालविवाह हा समाजासाठी शाप आहे. विवाहासाठी वर-वधूचे योग्य वय काय असावे? हे महर्षी दयानंद सरस्वती तत्कालीन समाजाला सांगताना म्हणतात - “सोळाव्या वर्षानंतर स्त्रीच्या गर्भाशयाची पूर्ण वाढ होते व तिचे शरीर बलवान होते; आणि पुरुषाचे शरीर चोवीस वर्षानंतर सुदृढ होऊन त्याचे वीर्य परिपक्व होते.”⁵ या वयातील स्त्री -पुरुषांचे लग्न व्हावे. कारण या वयापर्यंत दोघांचेही ब्रह्मचर्याचे पालन पूर्ण झालेले असेल. या वयात विवाह झाला तर अशा जोडप्यांची संतती उत्तम निपजते, असे महर्षी दयानंद सरस्वती व्यक्त होतात. तर “बालविवाह, विधवांचा पुनर्विवाह, अस्पृश्यता निवारण, जातीभेद निर्मूलन या त्यांच्या कार्याचा फार मोठा प्रभाव तत्कालीन समाजावर”⁶ पडला होता.

आज आपल्या आजूबाजूला समाजामध्ये मोठ्या प्रमाणात बालविवाह घडून येतात. शासन पातळीवर खूप प्रयत्नही होतात. पण सर्वच ठिकाणी शासन पोहचू शकत नाही. महर्षी दयानंदांनी विवाहासंबंधी निर्धारित केलेले वयाचे नियम किंवा आज घडीला शासनाने निर्धारित केलेले मुलीचे वय 18 व मुलाचे वय 21 हे जर आपण तंतोतंत पाळले तर खरोखरच भारतीय समाजाला लागलेली बालविवाह नामक कीड आणि अशा अनेक समस्या कायमच्या भारतीय समाजातून नष्ट होतील. समाज आनंदी होईल, यथायोग्य प्रगती साधेल.

विवाहाचे प्रकार : महर्षी दयानंद यांनी ब्राह्म, देव, आर्ष, प्रजापत्य, आसुर, गांधर्व, राक्षस, पैशाच या विवाहाच्या आठ प्रकारांपैकी ब्राह्म, देव, आर्ष, प्रजापत्य या चार विवाह प्रकारांना मान्यता दिलेली आहे. आसुर, गांधर्व, राक्षस आणि पैशाच या विवाह प्रकारांना ते नाकारतात. पुढे महर्षी म्हणतात - ब्राह्म, देव, आर्ष, प्रजापत्य या चार विवाहाद्वारे जन्मलेली संतती रूपवान, बलवान, पराक्रमी, बुद्धिवान, मितभाषी, पुण्यवान, कीर्तिवान व दीर्घायुषी होते. तर आसुर, गांधर्व, राक्षस आणि पैशाच या चार विवाहाद्वारे जन्मलेली, उत्पन्न झालेली संतती ही निर्दयी, निष्ठुर, मिथ्यावादी, वेद-धर्माचा द्वेष करणारी, नीच कर्म करणारी होते. म्हणूनच उत्तम विवाहातून उत्तमप्रजा जन्माला येते, असे महर्षी आपले मत मांडतात. अशी उत्तम प्रजा म्हणजे संतती जन्माला घालायची असेल तर महर्षी म्हणतात - "गर्भवती स्त्रीने कधीही रेचक, रूक्ष, मादक आणि बुध्दी व बळ यांचा नाश करणारे पदार्थ खाऊ नयेत. त्याऐवजी दूध, तूप, उत्तम तांदूळ, गहू, मूग, उडीद इ. पदार्थांचे देशकालाचा विचार करून युक्तिपूर्वक सेवन करावे."७ महर्षींच्या या विधानाचा विचार केला तर गर्भवती स्त्रीयांनी कशाप्रकारे आणि कोणत्या पदार्थांचे सेवन कराव याची माहिती मिळते. गर्भवती मातांना व्यसनांपासून दूर राहण्याचा डॉक्टर सल्ला देतात. पण 19 व्या शतकातच असा सल्ला महर्षी दयानंद सरस्वती यांनी गर्भवती मातांना दिला आहे.

विवाहासाठी वर-वधुची समविचारीवृत्ती : महर्षी दयानंद सरस्वती गृहस्थाश्रमाला संसारिक सुखाचा मुख्य आधार मानतात.

सुखमय गृहस्थी जीवन जगण्यासाठी ते समविचारी वर-वधुची निवड अत्यंत आवश्यक सुचवतात. विरुद्ध विचारी वर-वधुच्या विवाहाला महर्षी प्रखर विरोध करतात. विरुद्ध गुण, कर्म, स्वभाव असणाऱ्या वर-वधुनी विवाह करू नये, असेही मत ते व्यक्त करतात. जेव्हा स्त्री-पुरुष विवाह करू इच्छितात तेव्हा त्यांच्यात विद्या, विनम्र शील, रूप, वय, बळ, कूळ, शरीर आदिचे प्रमाण यथोचित असले पाहिजे. म्हणजेच समविचारी असले पाहिजेत. या समविचारीवृत्तीतून ते एकमेकांसोबत आयुष्यभर खूष आणि प्रसन्न राहतील. अशा कुटुंबात लक्ष्मी आणि कीर्ति निवास करते, असे महर्षी दयानंद सरस्वती म्हणतात. आज आपण पाहतो समाजामध्ये बऱ्याच कुटुंबांमध्ये भांडण, कलह, दुःख, दारिद्र्य, अपकीर्ति दिसून येते. महर्षींच्या मते याचे कारण म्हणजे पती-पत्नीमध्ये नसलेली समविचारीवृत्ती असल्याचे समजून येते.

विवाह (पाणिग्रहण) संसार :

महर्षी दयानंदांनी समविचारी वर-वधुची निवड झाल्यानंतर त्यांचा विवाह करावा आणि त्यांना उत्तम खान-पान देऊन त्यांची ब्रह्मचर्य पालनादरम्यान झालेली शारीरिक झिज भरून काढावी, असे वर-वधुच्या माता-पित्यांना सूचना केलेली आहे. तेव्हा उत्तम खान-पान मिळाल्याने त्यांची शारीरिक ठेवण, वाढ चंद्राच्या कलेप्रमाणे घाढेल. ते अधिक सुंदर दिसू लागतील. या वर-वधुनी विवाहाच्या वेळी घेतलेला संकल्प आणि प्रतिज्ञा दृढतापूर्वक पालन करावी. पर स्त्री-पुरुषांशी मनानेही व्याभिचार करणार नाही. विवाहाच्या वेळी दोघांनीही मन, वचन, आणि

कर्माने ईश्वराला आणि विद्वान लोकांना साक्षी ठेवून पती-पत्नी म्हणून जे शपथ घेतील, अशा विवाहालाच महर्षी दयानंद सरस्वती स्वीकृती देतात.

गृहस्थाश्रमा वैवाहिक जीवनाचा आधार :

गृहस्थाश्रम हा इतर आश्रमांपेक्षा श्रेष्ठ आहे. गृहस्थाश्रमाच्या आधाराशिवाय कोणत्याही आश्रमाचा व्यवहार सिद्ध होत नाही. याच आश्रमात स्त्री-पुरुषांची परस्पर प्रिती आणि एकमेकांविषयी प्रसन्नता वाढते. महर्षी स्त्री आणि पुरुषांना समान महत्त्व देतात. म्हणजे ते सरळ-सरळ पुरुषप्रधान संस्कृतीला नाकारतात. याविषयी महर्षी दयानंद सरस्वती म्हणतात की, “स्त्री का पूजनीय देव पति और पुरुष की पूजनीय अर्थात सत्कार करने योग्य देवी स्त्री है।”⁸ वैवाहिक जीवन अधिक भक्कम आणि सुदृढ गृहस्थाश्रमातच बनते. पतिव्रत आणि पत्निव्रत गृहस्थाश्रमातच पूर्णत्वाला जाते. म्हणून महर्षी दयानंद सरस्वती गृहस्थाश्रमाला वैवाहिक जीवनाचा आधार मानतात.

याचबरोबर महर्षी दयानंदांनी पुनर्विवाह आणि नियोग विधीवर आपले विचार मांडलेले आहेत. त्यांचे विचार हे 19 व्या शतकातील कालखंडाला अनुरूप आहेत. आज 21 व्या शतकात पुनर्विवाह अथवा नियोग विधीविषयी ते सर्वाना लागू पडतीलच असे नाही.

सारांश, महर्षी दयानंद सरस्वती यांनी सर्व ज्ञानाचे भांडार वेदाला मानले आहे. त्यांचा ‘सत्यार्थ प्रकाश’ हा ग्रंथ म्हणजे वेदावरील भाष्य आहे. भारतीय समाजाची जडणघडण,

पायाभरणी ही युरोपीय विचाराने न करता ती भारतीय भूमीवर भारतीय विचाराने, पद्धतीनेच व्हावी, अशी त्यांची मूळ शिकवण आहे. ब्रह्मचर्याश्रमात स्त्री-पुरुषांनी प्राप्त केलेले ज्ञान, हस्तगत केलेली विद्या, पाळलेले ब्रह्मचर्य यांचा उपयोग गृहस्थाश्रमात करायचा आहे. गृहस्थाश्रम हे सर्व सुखाचे मूळ आणि विवाह गृहस्थाश्रमात प्रवेश करण्याचे प्रवेश द्वार मानले आहे. यात स्त्री-पुरुष समान आहेत. कोणी श्रेष्ठ अथवा कनिष्ठ नाही. वैवाहिक जीवन अधिक चांगले ठेवण्यासाठी स्त्री-पुरुषांनी परस्परांविषयी समविचारीवृत्ती, विश्वास, समाधान, प्रसन्नता ठेवायला हवी. आजच्या 21 व्या युगात या विचारांची खूप आवश्यकता आहे. महर्षी दयानंदांचे हे विवाह विषयक विचार अंगिकारले तर हे आपले धकाधकीचे, धावपळीचे, धावते जीवन अगदी अलगद पैलतीरी पोहचेल, यात शंका नाही.

संदर्भ ग्रंथ सूची :

1. उमाशंकर नगायच, महर्षि दयानंद का समाज दर्शन, प्रका. न्यू भारतीय बुक कॉरपोरेशन, दिल्ली, प्रथम संस्करण : 2009, पुरोवाक, (अम्बिका दत्त शर्मा) पृ. xii.
2. तत्रैव, उमाशंकर नगायच, पृ. 226.
3. महर्षी दयानन्द सरस्वती, सत्यार्थ प्रकाश, अनु. श्री श्रीपाद जोशी, प्रका. आर्य समाज, मुंबई, आवृत्ती - तेरावी, 14 जानेवारी 2004, पृ. 60.
4. तत्रैव., महर्षी दयानन्द सरस्वती, सत्यार्थ प्रकाश, पृ. 60.
5. तत्रैव., महर्षी दयानन्द सरस्वती, सत्यार्थ प्रकाश, पृ. 64.
6. कवि माधवी, तुलनात्मक धर्म, विद्या प्रकाशन, नागपूर, प्रथमवृत्ती, 1 जानेवारी 2007, पृ. 40.
7. उनि, महर्षी दयानन्द सरस्वती, सत्यार्थ प्रकाश, पृ. 73
8. उनि उमाशंकर नगायच, पृ. 258.

***

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे

शिक्षणविषयक विचार

प्रा. शुभम मनोहर सुरवाडे

मा. ध. पालेशा कॉमर्स कॉलेज, धुळे

प्रस्तावना

स्वामी दयानंद सरस्वती हे १९व्या शतकातील एक अत्यंत प्रभावशाली व्यक्तिमत्व होते. त्यांच्या जीवनात आणि कार्यात भारतीय समाजाच्या सुधारणा, धार्मिक जागरूकता आणि शिक्षणप्रसाराचे खूप महत्त्व आहे. त्यांचे शिक्षणविषयक विचार आधुनिक भारताच्या सामाजिक, सांस्कृतिक आणि शैक्षणिक विकासाचे पथदर्शक ठरले आहेत. स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे शिक्षणविषयक विचार केवळ एक तत्त्वज्ञान नव्हते, तर ते समाजाच्या प्रगतीसाठी एक कृतीशील मार्गदर्शन होते. स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी वेदांवरील आधारित शिक्षणप्रणालीची शपथ घेतली होती. त्यांच्या शिक्षणविषयक दृष्टिकोनाचे पिढ्यान्पिढ्या विचारले गेले आहे, कारण त्यांचा संदेश संप्रेषित करणारा होता - "ज्ञान हीच मुक्ती आहे". त्यांच्या शिक्षणविषयक विचारांमुळेच भारतीय समाजात महिलांच्या शिक्षणाची आवश्यकता, सर्वसमावेशकता, आणि नैतिक शिक्षणाचे महत्त्व यांचा विकास झाला. त्यांचे शिक्षणप्रसाराचे कार्य समाजाच्या विविध स्तरांपर्यंत पोहोचले होते, ज्यामुळे भारतीय समाज अधिक जागरूक आणि प्रगल्भ बनला. स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी आपल्या शिक्षणविषयक विचारांची

मांडणी फारच सुस्पष्टपणे केली होती. त्यांचे विचार फक्त धार्मिक अथवा तत्त्वज्ञानाशी संबंधित नव्हते, तर त्यांनी समाजाच्या सर्वांगीण विकासाच्या दृष्टीने त्यांचे कार्य केले. शिक्षणाच्या माध्यमातून समाजातील जाती-धर्म-लिंग भेद दूर करणे, सर्वांना समान अधिकार देणे आणि योग्य नेतृत्व निर्माण करणे हे त्यांचे उद्दिष्ट होते. स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे शिक्षणविषयक विचार भारतीय समाजासाठी नवीन आशा आणि प्रगतीची सुरुवात होते. त्यांचा विश्वास होता की प्रत्येक व्यक्तीला जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात योग्य शिक्षणाची आवश्यकता आहे. त्यांच्या काळात, शिक्षणाने शंभर वर्षांपूर्वीच भारतीय समाजातील अनेक अंधश्रद्धा, अज्ञान आणि परंपरांच्या विरोधात संघर्ष सुरू केला होता. त्यांनी वेदांना केंद्रबिंदू मानून शिक्षणाची नवी संकल्पना मांडली, जी त्यावेळी समाजाच्या मुख्य प्रवाहात नव्हती. त्यांनी संप्रदायवादाच्या सर्व प्रकारांवर टीका केली आणि एक 'आध्यात्मिक विज्ञान' म्हणून शिक्षणाला महत्त्व दिले. स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या शिक्षणविषयक विचारांची गोडी आजही भारतीय समाजात स्पष्टपणे दिसून येते. त्यांचे कार्य आजच्या भारताच्या शैक्षणिक धारेवर गहन प्रभाव ठेवते. त्यांनी महिलांच्या शिक्षणासाठी महत्त्व दिले, तसेच संस्कृत साहित्य आणि भारतीय तत्त्वज्ञानाचे पुनरुज्जीवन केले. त्यांच्या विचारांचा प्रभाव अजूनही अनेक शाळा, महाविद्यालये आणि शैक्षणिक संस्थांमध्ये दिसून येतो.

१. स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या शिक्षणविषयक मूलभूत विचारांची ओळख

स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या शिक्षणविषयक विचारांचा अभ्यास करताना त्यांची शिक्षणविषयक मांडणी पुढील प्रकारे करू शकतो:

१.१. सर्वसमावेशक शिक्षण

स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या शिक्षणविषयक विचारांची एक महत्त्वाची बाब म्हणजे "सर्वसमावेशक शिक्षण". त्यांचा विश्वास होता की, शिक्षण हे केवळ काही एका वर्गासाठी नसून सर्व समाजासाठी असावे. विशेषतः त्यांनी महिलांना शिक्षण देण्याचे महत्त्व सांगितले. त्यांच्या मते, शिक्षित महिला केवळ स्वतःला सशक्त करत नाहीत, तर समाजातही सुधारणा करतात. स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या शिक्षणविषयक दृष्टिकोनात जाती-पातीच्या भेदभावाचा विरोध केला गेला. ते मानत होते की सर्व लोकांना समान शिक्षणाची संधी दिली पाहिजे, कोणत्याही सामाजिक-आर्थिक परिस्थितीचा विचार न करता. त्यांच्या दृष्टिकोनाने भारतीय समाजातील सर्वांना समान हक्क मिळवण्याची प्रेरणा दिली.

१.२. नैतिक आणि चरित्रनिर्मिती

स्वामी दयानंद सरस्वती हे केवळ शैक्षणिक दृष्टिकोनातून नव्हे, तर नैतिकतेच्या दृष्टीने देखील शिक्षणाचा प्रसार करित होते. त्यांचे मत होते की शिक्षणाने एक व्यक्ती केवळ ज्ञान संपन्न होणार नाही, तर त्याचा चरित्र देखील सुधारला पाहिजे. त्यांचा दृष्टिकोन प्राचीन भारतीय तत्त्वज्ञानावर आधारित होता, ज्यामध्ये आदर्श जीवनशैली आणि नैतिक मूल्यांचे पालन आवश्यक होते. त्यांनी समाजाला शिक्षणाच्या

माध्यमातून गुणात्मक बदल करण्याची प्रेरणा दिली. त्यांचे मत होते की, शिक्षणामुळे व्यक्तीच्या आचारधर्मात सुधारणा होईल आणि एक उत्तम नागरिक तयार होईल.

१.३. संस्कृत साहित्य आणि शास्त्रांचा अभ्यास

स्वामी दयानंद सरस्वती हे भारतीय संस्कृती आणि तत्त्वज्ञानाचे प्रख्यात ज्ञानी होते. त्यांनी संस्कृत वाङ्मयाचा अभ्यास केला आणि वेदांना मुख्य ज्ञान स्रोत मानले. त्यांचे शिक्षणविषयक विचार, विशेषतः वेदांच्या अभ्यासाशी संबंधित होते. त्यांना असे मानले की वेद हे सत्य आणि ज्ञानाचे शाश्वत स्रोत आहेत. त्यांनी इतर शास्त्रसुद्धा वेदांच्या दृष्टिकोनातून समजून घेतले आणि भारतीय परंपरेला सशक्त करण्यासाठी त्यांचा वापर केला.

२. शिक्षणातील स्त्रीशक्तीचे महत्त्व

स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या शिक्षणविषयक विचारांचा एक महत्त्वाचा अंग महिलांच्या शिक्षणावर केंद्रित होता. १९व्या शतकात, भारतात महिलांना शिक्षणाच्या बाबतीत मोठ्या प्रमाणावर उपेक्षित ठेवले जात होते. त्या काळात समाजाच्या मुख्य प्रवाहातून महिलांना वगळले गेले होते आणि त्यांचं शिक्षण हे पूर्णपणे औपचारिक समाजमान्यतेला धक्का देणारं मानलं जात होतं. अशा स्थितीत स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या विचारांनी महिलांच्या शिक्षणाला महत्त्व दिलं. स्वामी दयानंद सरस्वती यांचा विश्वास होता की महिलांना शिक्षित केल्याने केवळ त्या व्यक्तीला प्रगल्भता मिळत नाही, तर संपूर्ण समाजाचा विकास होतो. "शिक्षित महिला म्हणजे शिक्षित

समाज" हा त्यांचा विश्वास होता. त्यांचे मत होते की महिलांना योग्य शिक्षण दिल्यास त्या समाजातील प्रत्येक क्षेत्रात, विशेषतः कुटुंब व्यवस्थापन, सामाजिक कार्य, तसेच देशाच्या नेतृत्वात महत्त्वपूर्ण भूमिका निभावू शकतात. स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी महिलांच्या शिक्षणाचे महत्त्व स्पष्टपणे सांगितले आणि ते म्हणाले की, "एका शिक्षित महिला तिच्या कुटुंबाची आणि समाजाची काळजी घेऊ शकते आणि समाजात सुधारणा करण्यासाठी सक्षम होऊ शकते." हे सांगताना ते महिलांच्या सामाजिक दृष्टीकोनातून केवळ आंतरिक विकासाबद्दलच बोलत नाहीत, तर त्या व्यक्तींच्या कुटुंबावर आणि समाजावर होणाऱ्या सकारात्मक प्रभावाचे महत्त्व देखील लक्षात आणून दिले. स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी महिलांच्या अधिकारांसाठी जोरदार प्रयत्न केले. त्यांनी महिलांना शिकवणारी शाळा स्थापण्याची प्रेरणा दिली, आणि महिलांना शिक्षण घेण्याचा अधिकार दिला. आर्य समाजाच्या स्थापनेच्या काळात, त्यांनाही महिलांच्या शिक्षणासाठी महत्त्वपूर्ण भूमिका निभावली. स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या या कार्यामुळे महिलांच्या सामाजिक जागृतीला चालना मिळाली. तेव्हा अनेक स्त्रियांनी शिक्षण घेण्यास सुरवात केली आणि त्यांनी आधुनिक भारतीय समाजाच्या विकासात सहभाग घेतला. या प्रगतीला स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या शिक्षणविषयक विचारांची मोठी गती दिली. त्यांचा स्त्रीशक्तीला महत्त्व देणारा दृष्टिकोन आजही प्रेरणादायी आहे. स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या या योगदानामुळे आज महिलांना शिक्षणाच्या क्षेत्रात बरेच अधिकार

मिळाले आहेत. त्यांचे विचार या क्षेत्रात असलेली अनेक अडचणी दूर करण्यासाठी मदतगार ठरले आहेत. महिलांच्या शिक्षणाने त्यांना आत्मनिर्भर, सशक्त, आणि समर्पित नागरिक बनवले, ज्यामुळे भारतीय समाजाचा एक नवा चेहरा समोर आला.

३. स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे शाळा आणि शिक्षणसंस्थांची स्थापनेतील योगदान

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे शिक्षणविषयक विचार आज फक्त तत्त्वज्ञानापुरते मर्यादित नाहीत, तर त्यांनी शाळा आणि शिक्षणसंस्थांच्या स्थापनेसाठी प्रोत्साहन दिले. त्यांचे कार्य विशेषतः आर्य समाजाच्या स्थापनेत आणि त्यानंतर विविध शाळांची उभारणी करण्यात महत्त्वपूर्ण ठरले. त्यांनी शिक्षणाच्या प्रसारासाठी दिलेल्या प्रयत्नांमुळे एक सशक्त शिक्षण चळवळ भारतीय समाजात सुरू झाली. स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी "सर्वे भवन्तु सुखिनः सर्वे संतो निरामयः" या वेदवाक्याचे पालन करत सर्वसमावेशक शिक्षण प्रणालीला महत्त्व दिले. त्यांच्यामुळे आर्य समाजाने भारतात अनेक शाळा, महाविद्यालये आणि शिक्षण संस्थांची स्थापना केली. यामध्ये विज्ञान, गणित, संस्कृत आणि तत्त्वज्ञान यांसारख्या अनेक विषयांचा समावेश होता. स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या मार्गदर्शनाखाली 'आर्य विद्यालय' या शालेय प्रणालीची स्थापना करण्यात आली. या शाळांमध्ये केवळ धार्मिक शिक्षण नाही, तर आधुनिक शास्त्रज्ञान, गणित, इतिहास आणि वाचनाची पारंपारिक व आधुनिक प्रणाली शिकवली जात होती. शिक्षणाला संपूर्ण विज्ञानात्मक दृष्टीने मांडण्यात आले होते. स्वामी दयानंद

सरस्वती यांचा मुख्य उद्देश विद्यार्थ्यांना सत्याच्या शोधासाठी प्रेरित करणे होता. त्यांनी केवळ प्राथमिक शाळांची स्थापना केली नाही, तर त्यांनी महाविद्यालयांची स्थापनाही केली. आर्य समाजाच्या माध्यमातून या शाळा आणि महाविद्यालयांमध्ये धार्मिक शिक्षणाचा समावेश करत शास्त्रीय विषयांचा अभ्यास करणारी प्रणाली विकसित केली. त्यांनी "विद्येचे शुद्ध शास्त्र" म्हणून शिक्षण दिले, जे आजही महत्त्वाचे मानले जाते. त्यांच्या प्रयत्नांमुळे भारतात शिक्षणाचे एक नवा दृष्टिकोन तयार झाला. त्या काळात विविध भागात शिक्षण संस्थांची निर्मिती झाली आणि संप्रदायाच्या संकुचित चौकटीपासून शिक्षणास मुक्तता मिळाली. तसेच, या शिक्षण पद्धतीने विद्यार्थ्यांच्या समग्र विकासाला प्रोत्साहन दिले. त्यांच्या कार्यामुळे भारतीय शिक्षणक्षेत्रात एक ऐतिहासिक वळण घेतले आणि आधुनिक भारताच्या शिक्षण प्रणालीला एक नवीन दिशा मिळाली.

४. स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे शिक्षण वाद आणि विवाद

स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या शिक्षणविषयक विचारांचा कालखंड ऐतिहासिक दृष्ट्या महत्त्वाचा होता, परंतु त्यांच्या विचारांवर काही वाद आणि विवाददेखील होते. त्यांचा समग्र दृष्टिकोन समाजाच्या काही भागांसाठी थोडा नवीन आणि गडबडीचा होता. विशेषतः त्यांच्या धार्मिक आणि सामाजिक विचारांमुळे ते काही ठिकाणी विवादाचा विषय ठरले. स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी आपल्या कार्यामध्ये आपल्या धर्म आणि संस्कृतीची पुनर्रचना करण्याचा प्रयत्न केला. त्यांना विश्वास होता की, भारतीय समाजाच्या प्रगतीसाठी त्यांच्या प्राचीन

संस्कृती आणि धर्माचा योग्य अभ्यास अत्यंत आवश्यक आहे. त्यांनी वेदांचा अभ्यास केला आणि त्याला प्राथमिक मानले. यामुळे त्यांना तत्कालीन समाजसुधारक आणि विचारवंतांकडून विरोधही मिळाला. त्यांच्या "सत्यार्थ प्रकाश" या ग्रंथात त्यांनी अनेक पाश्चात्य विचारधारांचा आणि धर्माचा विरोध केला. विशेषतः, त्यांनी बौद्ध, जैन, आणि इस्लाम यासारख्या धर्मांच्या समांतर, भारतीय हिंदू धर्माच्या मूलभूत तत्त्वज्ञानाचा पुरस्कार केला. त्यांचे विचार विशिष्ट धर्मांच्या समोर उभे ठाकले आणि त्यामुळे त्यांना पंडितांकडून विरोधाचा सामना करावा लागला. त्यांच्या शैक्षणिक कार्याबद्दल आणि विचारांबद्दल केवळ पंडितच नव्हे, तर काही सामाजिक नेत्यांनीही त्यांचा विरोध केला. कारण, स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे विचार तेव्हा समाजाच्या मुख्य प्रवाहाशी जुळवता येणारे नव्हते. तथापि, या वादांविषयी आणि विरोधाबद्दल स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी केवळ खोट्या आणि अंधश्रद्धेच्या विरुद्ध लढा दिला, तर त्यांचा प्रयत्न सत्याच्या आणि विज्ञानाच्या आधारावर शिक्षणाचा प्रसार करण्याचा होता. त्यांच्या कार्यामुळे भारतीय समाजाला धर्म, समाज आणि शिक्षणाचे पुनर्निर्माण करण्याची प्रेरणा मिळाली. स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या विरोधांमुळेच त्यांच्या कार्याचा प्रभाव अधिक वाढला, कारण त्यांचे विचार एक विद्यमान सामाजिक आणि धार्मिक पद्धतीला आव्हान देत होते. आजही त्यांच्या विचारांमुळे सुधारणा घडवणारी चळवळी चालू आहेत.

५. स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे शिक्षणविषयक विचार – आधुनिक भारताच्या दृष्टीने

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे शिक्षणविषयक विचार आधुनिक भारताच्या दृष्टीने अत्यंत महत्वाचे आणि प्रेरणादायक ठरले आहेत. १९व्या शतकात भारतीय समाजात अस्तित्वात असलेल्या अनेक सामाजिक, सांस्कृतिक, आणि शैक्षणिक अडथळ्यांना त्यांनी आपल्या विचारांच्या माध्यमातून तडजोड केली आणि एका नवे शिक्षणव्दार उघडले. आजच्या समकालीन भारतात, त्यांच्या विचारांचे महत्त्व अधिक प्रकटत आहे, कारण त्यांची शैक्षणिक तत्त्वज्ञानं आजच्या काळातील आवश्यक सामाजिक बदलांसाठी योग्य आहे. स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे शिक्षणविषयक विचार समाजातील प्रत्येक घटकासाठी समान, समावेशक आणि गुणात्मक शिक्षणाचे महत्त्व अधोरेखित करतात. त्यांच्या काळातील समाजाच्या तत्त्वज्ञानानुसार, समाजात इतर लोकांच्या तुलनेत महिलांवर, शूद्रांवर, आणि इतर गरीब वर्गांवर शिक्षणाचे बंदी घालण्यात आले होते. परंतु स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी याउलट विचार मांडले आणि समाजातील प्रत्येक व्यक्तीला शिक्षणाचा समान हक्क दिला. त्यांच्या शिक्षणविषयक दृष्टिकोनानुसार, शिक्षण हे प्रत्येक नागरिकाचे मूलभूत हक्क आहे, आणि ते केवळ ज्ञान मिळवण्याचे साधन नाही, तर त्याच्या नैतिक आणि सामाजिक जागृतीचे एक महत्त्वाचे माध्यम आहे. स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे विचार आजच्या भारताच्या समावेशक शिक्षण पद्धतीला एक मार्गदर्शन प्रदान करतात. भारतीय समाजातील विविधता,

जाती-धर्माच्या भेदभावांना पार करण्यासाठी आणि प्रत्येक व्यक्तीला समान संधी देण्यासाठी त्यांचे विचार प्रासंगिक ठरतात. २०व्या आणि २१व्या शतकात, विविध सामाजिक आणि आर्थिक स्तरांतील विद्यार्थ्यांना समान शिक्षण देणे हा भारताच्या शैक्षणिक धोरणाचा मुख्य उद्दिष्ट बनलेला आहे. स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे "सर्वसमावेशक शिक्षण" हे तत्व आधुनिक भारताच्या शिक्षण पद्धतीला प्रोत्साहित करणारे ठरले. स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे शिक्षणविषयक विचार 'नैतिक शिक्षण' आणि 'चरित्रनिर्मिती' वर आधारित होते. त्यांच्या मते, योग्य शिक्षण फक्त ज्ञान वाढवते, तर एक व्यक्तीचे व्यक्तिमत्त्व, त्याचे आचारधर्म आणि त्याचा समाजातील स्थान सुधारणारे असावे. आधुनिक भारतात, विशेषतः विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्व विकासासाठी आणि त्यांना नैतिक मूल्ये शिकवण्यासाठी विविध शाळा आणि महाविद्यालये प्रयत्नशील आहेत. स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या तत्वज्ञानानुसार, शिक्षण केवळ शालेय माहिती पुरवण्याचे साधन नसून, तो एक प्रक्रिया आहे जी समाजातील एक चांगला, नैतिक आणि जागरूक नागरिक तयार करते. त्यांचे शिक्षणविषयक विचार भारतीय समाजाच्या प्रगतीमध्ये मोठा बदल घडवण्यासाठी महत्त्वाचे ठरले. त्यांचा विश्वास होता की, विद्यार्थ्यांना केवळ व्यावसायिक ज्ञान न देता, त्यांना त्यांचे नैतिक आणि सामाजिक कर्तव्य देखील शिकवले पाहिजे. त्यांचे 'वेदज्ञान' आणि 'संस्कृत साहित्य' यांचा अभ्यास केल्यावर आधुनिक विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाची सामर्थ्य सुद्धा उमगू

शकते, हे त्यांनी शिकवले. त्यांच्या शिक्षणविषयक विचारांचा प्रभाव आजच्या विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रात देखील दिसून येतो, जिथे पारंपारिक ज्ञान आणि आधुनिक विज्ञान यांचा समन्वय साधला जात आहे. त्यांच्या शिक्षणविषयक विचारांचा एक महत्त्वाचा भाग म्हणजे "आध्यात्मिक आणि सामाजिक समानता". स्वामी दयानंद सरस्वती यांचा विचार असावा की शिक्षणामार्फत समाजातील प्रत्येक व्यक्तीला योग्य अधिकार मिळावा आणि जातीपातीचा भेदभाव दूर व्हावा. आजच्या काळात, शिक्षण प्रणालीमध्ये 'समाजातील सर्व वर्गांना समान संधी' यावर जोर दिला जातो, आणि या दृष्टिकोनाची मुळे स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या विचारांतच आहेत. आजच्या भारताच्या शिक्षण धोरणावर स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे विचार एक शक्तिशाली आधार आहेत. त्यांच्या शैक्षणिक तत्त्वज्ञानाने भारताच्या शैक्षणिक प्रणालीला मार्गदर्शन दिले आहे, जे आजच्या शिक्षण क्षेत्रात आपल्या प्रगतीशील कार्यामुळे समाजातील प्रत्येक घटकाला समान शिक्षण आणि योग्य जीवनशैली मिळवण्याच्या प्रयत्नात जोडते. त्यांच्या विचारांनी आणि कार्याने, भारताच्या शिक्षण क्षेत्राची दिशा ठरवली, जी सध्या एका समावेशक, नैतिक आणि प्रगतीशील राष्ट्राची निर्मिती करण्यात हातभार लावते.

निष्कर्ष:

स्वामी दयानंद सरस्वती हे एक महान शिक्षणतत्त्वज्ञ होते, ज्यांनी भारतीय शिक्षण व्यवस्थेत एक महत्त्वपूर्ण योगदान दिले. त्यांचे शिक्षणविषयक विचार समाजाच्या सर्वांगीण

विकासासाठी आधारभूत ठरले. त्यांनी शिक्षणाला सर्वसमावेशक बनवले, ज्यात प्रत्येक व्यक्तीसाठी समान संधी आणि योग्य मार्गदर्शन उपलब्ध करण्याचा प्रयत्न केला. त्यांचा मत होता की शिक्षण केवळ अक्कल किंवा बुद्धीच्या विकासासाठी नसून, ते व्यक्ति आणि समाजाच्या नैतिक आणि चारित्रिक उन्नतीसाठी देखील आवश्यक आहे. स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी संस्कृत साहित्य आणि शास्त्रांचा अभ्यास करणं महत्वाचं ठरवलं, कारण यामुळे व्यक्तिमत्त्वाचा विकास होतो आणि सांस्कृतिक जाणीव निर्माण होते. त्यांचा शिक्षणविषयक दृष्टिकोन हे केवळ धार्मिक किंवा सांस्कृतिक क्षेत्रात नव्हे, तर सामाजिक जीवनातील प्रत्येक अंगावर प्रभाव टाकणारा होता. शिक्षणात स्त्रीशक्तीच्या महत्त्वावर त्यांचा ठाम विश्वास होता. त्यांनी स्त्रियांना शिक्षण मिळवून देण्याच्या बाबतीत ठोस उपाय सुचवले, आणि त्यांना समाजाच्या मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी विविध कार्ये केली. स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या शाळा आणि शिक्षणसंस्थांच्या स्थापनेत देखील महत्त्वपूर्ण योगदान आहे. त्यांचा दृष्टिकोन हा केवळ शिक्षणाच्या विकासावरच न थांबता, समग्र समाजाच्या प्रगतीसाठी प्रोत्साहन देणारा होता. त्यांची शिक्षणविषयक विचारधारा कालातीत असून, आजच्या आधुनिक भारताच्या संदर्भातही ती अत्यंत महत्त्वपूर्ण आणि प्रासंगिक ठरते. तरीही, स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या शिक्षणविषयक विचारांची काही प्रमाणात वादविवाद देखील झाला आहे, कारण त्यांचा दृष्टिकोन काही बाबतीत समकालीन परंपरेपासून वेगळा होता. तथापि, त्यांची विचारधारा एक सकारात्मक परिवर्तन घडवून

आणण्यासाठी प्रेरणादायक ठरली आणि भारतीय समाजाच्या शैक्षणिक संरचनेतील महत्त्वपूर्ण पायाभूत सिद्धांत म्हणून आजही त्यांना आदर्श मानले जाते. संपूर्णतः, स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या शिक्षणविषयक विचारांचा प्रभाव आजही दीर्घकालिक आहे, आणि त्यांचा दृष्टिकोन भारतीय शिक्षण व्यवस्थेतील नवचेतना, सामाजिक समतेचा आदर्श आणि सर्वांगीण विकासासाठी महत्त्वपूर्ण ठरतो.

संदर्भ :

1. स्वामी दयानंद सरस्वती के शैक्षिक एवं दार्शनिक विचार - एक : रामकृष्ण शर्मा (निर्वाण युनिव्हर्सिटी , जयपूर, राजस्थान) <https://www.ijcrt.org/papers/IJCRT2207692.pdf>
2. Arya Samaj Official Website. : Swami Dayanand Saraswati's educational philosophy. from <https://www.aryasamaj.org/>
3. दयानंद सरस्वती के शैक्षिक दर्शन, सामाजिक और राजनीतिक विचार - डॉ. रश्मि किरण , <https://www.historyjournal.net/article/59/2-2-42-328.pdf>
4. Swami Dayanand Saraswati Official Website : Life and teachings of Swami Dayanand Saraswati. from <https://www.swamidayanand.org/>
5. Dayananda Saraswati's Educational Philosophy, Social and Political Ideas - Kuldip Singh - Department of Political Science Guru Nanak National College Doraha-141421-Punjab, India (<https://www.oijrj.org/ejournal/oct-nov-dec2015/16.pdf>)
6. भारताचा शैक्षणिक सुधारणा. (२०२२). स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या शिक्षण वादावर एक दृष्टीकोन. *Journal of Education and Social Change*, ३(२), ३०-४५.
7. पाटील, एस. (२०१५). *स्वामी दयानंद सरस्वती: जीवन आणि कार्य*. पुणे: शं. ना. नवरे प्रकाशन.

***

स्वामी दयानंद सरस्वती थोर संत व

समाजसुधारक

कु. प्रणाली गणेशराव धुळे

संशोधक विद्यार्थी

संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती,

स्व. छगनलाल मूलजीभाई कडी कला महाविद्यालय, अचलपूर कॅम्प,

परतवाडा जि. अमरावती-४४४८०५

प्रस्तावना:

स्वामी दयानंद हे महान, समाजसुधारक, शिक्षणतज्ज्ञ आणि सांस्कृतिक राष्ट्रवादीही होते. तो प्रकाशाचा एक महान सैनिक होता, देवाच्या जगात एक योद्धा होता, पु- रुष आणि संस्थांचा शिल्पकार होता. दयानंद सरस्वती यांचे सर्वात मोठे योगदान म्हणजे आर्य समाजाचा पाया ज्याने शिक्षण आणि धर्माच्या क्षेत्रात क्रांती घडवून आणली. स्वामी दयानंद सरस्वती हे अलिकडच्या का- ळात भारताला ज्ञात असलेले सर्वात महत्त्वाचे सुधारक आणि आध्यात्मिक शक्ती आहेत. दयानंद सरस्वती यांचे तत्त्वज्ञान त्यांच्या "सत्यार्थ प्रकाश", "वेदभाषा भूमिका" आणि वेदभाष्य या तीन प्रसिद्ध योगदानांवरून ओळखता येते. पुढे त्यांनी संपादित केलेले "आर्य पत्रिका" हे निय- तकालिकही त्यांचे विचार प्रतिबिंबित करते. आर्य समा- जाचे महान संस्थापक स्वामी दयानंद, आधुनिक भारता- च्या राजकीय विचारांच्या इतिहासात एक अद्वितीय स्थान व्यापलेले आहे. जेव्हा भारतातील सुशिक्षित तरुण युरो- पियन सभ्यतेच्या

वरवरच्या पैलूंची गुलामगिरी करत होते आणि भारतीय लोकांच्या प्रतिभा आणि संस्कृतीकडे लक्ष न देता इंग्लंडच्या राजकीय संस्थांचे भारतीय भूमीत रोपण करण्यासाठी आंदोलन करत होते, तेव्हा स्वामी दयानंदांनी धैर्याने भारताच्या अवहेलनाला तोंड दिले. पश्चिमेकडील सामाजिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय वर्चस्वाच्या विरोधात. इंडो-आर्यन संस्कृती आणि सभ्य- तेचे महान प्रेषित स्वामी दयानंद हे देखील भारतातील राजकारणातील सर्वात प्रगत विचारांचे महान प्रवर्तक ठरले. ते मूर्तिपूजा, जातिव्यवस्था, कर्मकांड, नियतीवाद, भ्रूणहत्या, वरांची विक्री इत्यादींच्या विरोधात होते. ते स्त्रीमुक्ती आणि वंचित वर्गाच्या उत्थानासाठी उभे होते. वेद आणि हिंदूंचे वर्चस्व लक्षात घेऊन त्यांनी इस्लाम आणि ख्रिश्चन धर्माला विरोध केला आणि इतर पंथांचे हिंदू व्यवस्थेत पुनर्परिवर्तन करण्यासाठी शुध्दी चळवळीचा पुरस्कार केला. दयानंद यांनी राज्याचा सिद्धांत, शासनाचे स्वरूप, तीन-कॅमेराल कायदे, सरकारची कार्ये, कायद्याचे राज्य इत्यादींचे वर्णन करताना राजकीय कल्पना देखील व्यक्त केल्या. तो प्रकाशाचा एक महान सैनिक होता, देवाच्या जगात एक योद्धा होता, पु- रुष आणि संस्थांचा शिल्पकार होता. दयानंद सरस्वती यांचे सर्वात मोठे योगदान म्हणजे आर्य समाजाचा पाया ज्याने शिक्षण आणि धर्माच्या क्षेत्रात क्रांती घडवून आणली. स्वामी दयानंद सरस्वती हे अलिकडच्या का- लात भारताला ज्ञात असलेले सर्वात महत्त्वाचे सुधारक आणि आध्यात्मिक शक्ती आहेत. दयानंद सरस्वतींच्या प्रभावशाली व्यक्तिमत्त्वाला आर्य समाज

चळवळीच्या पौरुषत्वात आणि त्याच्या जवळपास प्रत्येक अनुयायी- मध्ये विलक्षण प्रतिबिंब दिसले. आर्य समाजाचे शैक्षणिक क्षेत्रातील योगदान कौतुकास्पद आहे. "आधुनिक भारताच्या चिन्हकांमध्ये ज्यांनी लोकांच्या आध्यात्मिक उन्नतीसाठी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आणि देशभक्तीची आग पेटवली, त्यांच्यामध्ये स्वामी दयानंद हे प्रमुख स्थान आहे." स्वामी दयानंद सरस्वती यांचा जन्म व प्रारंभिक जीवन: दयानंद यांचा जन्म काठियावाडमधील मोरवी राज्या- तील टंकारा येथे एका सनातनी ब्राह्मण कुटुंबात 1824 मध्ये शिवमंदिरात पुजारी म्हणून काम करणाऱ्या करस- मजी तिवारी यांच्या घरी झाला. दयानंद यांचे बालपणीचे नाव मूळशंकर होते. वडिलांच्या प्रेमळ देखरेखीखाली दयानंद यांनी बालपणापासूनच वेद, संस्कृत व्याकरण आणि संस्कृत भाषेवर प्रभुत्व मिळवले होते. जीवनाच्या चार सामान्य दृश्यांचा साक्षीदार झाल्यानंतर गौतम बुद्ध झाला, त्याचप्रमाणे एका घटनेनंतर दयानंदची जीवनशैली बदलली. ते चौदा वर्षांचे असताना त्यांनी कुटुंबातील इतर सदस्यांसह शिवरात्रीचे व्रत ठेवले. रात्री शिवपूजा करून कुटुंबातील इतर सदस्य झोपू लागले पण मुळाजी जागृत राहिले. भक्तांनी शिवाला केलेला नैवेद्य खाताना एक उं- दीर त्याला दिसला. या घटनेमुळे त्याला वाटले की शि- वाची मूर्ती वास्तविक देव असू शकत नाही. जेव्हा मूर्ती तिला अर्पण केलेले रक्षण करू शकत नाही, तेव्हा ती सं- पूर्ण जगाचे रक्षण करू शकत नाही. मूर्तीपूजेच्या निरर्थ- कतेबद्दल त्यांची खात्री पटली. या अनुभवाने त्याचा वि- वेक जागृत झाला

आणि दयानंद हिंदू धर्माच्या विरोधात कट्टर धर्मयुद्ध बनले.दुर्गुणांच्या त्याच्या स्वतंत्र मनावर बंधने आणण्यासाठी त्याच्या वडिलांनी त्याला लग्नाच्या माध्यमातून कौटुंबिक जीवनात सामील करण्याचा प्रयत्न केला. दयानंद कौटुंबिक जीवनाच्या बंधनात पडण्यास इच्छुक नव्हते म्हणून त्यांनी घरातून पळ काढला आणि मथुरा गाठला.1861 मध्ये मथुरा येथे दयानंद स्वामी बृजानंद यांच्या संपर्कात आले. हा संपर्क त्याच्या कारकिर्दीतील नि- र्णायक बिंदू आहे. ते त्यांचे शिष्य बनले आणि त्यांनी प्राचीन धार्मिक साहित्य, विविध पौराणिक पुस्तके आणि संस्कृत व्याकरण ग्रंथाचा अभ्यास केला. दयानंदांच्या तात्विक पायाने मथुरेत ठोस आकार घेतला. त्याला ज्ञान आणि अनुभूती मिळाली. मूलशंकर दयानंद सरस्वती बनले आणि त्यांचे गुरू वृजानंद यांच्या सूचनेनुसार वेदाचा संदेश प्रसारित करण्यासाठी आणि रुढीवादी हिंदू धर्म आणि चुकीच्या परंपरांविरुद्ध लढण्यासाठी स्वतःला समर्पित केले.दयानंदांचा ब्राह्मसमाजाशी संबंध असला तरी; ते वे- दांचे वर्चस्व आणि आत्म्याचे स्थलांतर स्वीकारण्यास तयार नव्हते. आपल्या जीवनातील ध्येय पूर्ण करण्या- साठी त्यांनी 10 एप्रिल 1875 रोजी मुंबई येथे आर्य समाजाची स्थापना केली आणि आपले उर्वरित आयुष्य वेगवेगळ्या ठिकाणी आर्य समाजाच्या शाखा स्थापन करण्यात घालवले.

महिला, शिक्षण धर्म आणि लोकशाही यावर:

स्त्रियांमधील सुधारणांच्या प्रश्नावर, दयानंद बालविवाहाच्या वाईट प्रथांना विरोध करत होते आणि विधवात्व लागू

करत होते, ज्याला त्यांच्या मते वेदांची मान्यता नव्हती. पुनर्विवाहावर बंदी घालणाऱ्या समाजातील बाल-विधवांची दयनीय स्थिती त्यांच्या मनात खोलवर चिंतेचे वातावरण निर्माण करते. म्हणून त्यांनी 'निगोपा' (विधवाः आणि विधुरांचे कायमस्वरूपी सहवास) आणि नंतर वि-धवा पुनर्विवाह सुचवला. 'आर्यावर्ताच्या समृद्धीसाठी' (भारत), दयानंदांच्या जागतिक दृष्टिकोनात शिक्षणाला महत्त्वाचे स्थान होते. नै-तिक आणि धार्मिक पायावर आधारित आणि स्त्री-पुरुष या चारही वर्गांसाठी असणारे शिक्षण दयानंदांना हवे होते. त्यांच्या मते या शिक्षणाचा भार राजा किंवा राज्याच्या खांद्यावर होता. सक्तीच्या शिक्षणासाठी ते उभे राहिले. भारताचे प्रबोधन त्यांनी विचार केला, या घटकावर अव-लंबून आहे. व्याकरणावर भर देणाऱ्या शैक्षणिक व्यव-स्थेच्या ते बाजूने होते; तत्वज्ञान, वेद, विज्ञान, वैद्यक, सं-गीत आणि कला.

दयानंद सरस्वतींच्या राजकीय तत्वज्ञानात दोन मध्यवर्ती विचार आहेत - काहीसे परस्परविरोधी आहेत. पहिली कल्पना आहे 'प्रबुद्ध राजेशाही' - ही संकल्पना जी त्याने मनुस्मृतीतून घेतली होती-म्हणजेच, धर्माच्या आज्ञाधारकतेत पूर्णपणे रुजलेली राजेशाही. दुसरी, का-हीशी विरोधाभासी कल्पना म्हणजे निवडक प्रतिनिधित्व म्हणजे लोकशाही, तथापि, वेदांमध्ये विधानसभेचे आणि राजाच्या निवडणुकीचे संदर्भ असल्यामुळे खरोखर को-णताही विरोधाभास नाही. निवडणुकीच्या तत्त्वावर जोर देऊन, तो राजाला विधानसभेचा अध्यक्ष म्हणून व्याख्या करतो. शिवाय, त्यांच्यासाठी

राजकारण, नैतिकतेपासून अविभाज्य होते आणि म्हणून त्यांनी राजकीय नेत्यांच्या आध्यात्मिक नेत्यांच्या मार्गदर्शनासाठी जोरदार युक्तिवाद केला.

शासनाची कार्ये:

स्वामी दयानंदांसाठी सरकार हे समाजाचे एजंट आहे. हे केवळ अंतर्गत आणि बाह्य धोक्यांपासून सुरक्षा प्रदान करण्यासाठी नाही तर मानवी जीवनाच्या सर्वोच्च उद्दी- ष्टांना प्रोत्साहन देण्यासाठी देखील आहे. नागरिकांना खाजगी मालमत्ता ठेवण्याची परवानगी देण्याची गरज त्यांनी मान्य केली. तो संपत्तीच्या विभाजनाच्या असमा- नतेवर विश्वास ठेवतो परंतु त्याच वेळी श्रीमंत लोक सर- कारला त्रास देऊ शकतात. मजबूत सैन्याच्या देखरेखीवरही त्यांनी खूप भर दिला. ते वर्णन करतात की राज्याचे स्वातंत्र्य टिकवून ठेवण्या- साठी देशामध्ये मजबूत संरक्षणात्मक शक्ती उभारण्या- शिवाय दुसरा कोणताही मार्ग नाही. त्यांच्या मते सरकार हे त्यांचे पालक आणि संरक्षक आहे जे एकतर वृद्धत्व आणि अशक्तपणामुळे आपली उपजीविका करू शकत नाहीत किंवा ते स्वतः ची का- ळजी घेण्यास खूप लहान आहेत, स्वामीजी स्पष्टपणे पत्नी आणि अल्पवयीन प्रकरणाचा उल्लेख करतात. मृत अधिकाऱ्यांची मुले जे सरकारच्या समर्थनास पात्र आहेत. तथापि, त्यांच्यापैकी कोणीही दुष्ट जीवन पत्करल्यास, त्याला किंवा तिला कोणतीही मदत मिळू नये.

धार्मिक सुधारणा:

स्वामी दयानंदने वेदांना अमर केले असले तरी त्यांनी मूत्पी- जेला विरोध केला. कर्मकांडाच्या विरोधात त्यांनी आवाज

उठवला. त्या धार्मिक कामगिरीमुळे भारताचे सामाजिक, आर्थिक, राजकीय आणि धार्मिक अधःपतन होईल भारतीय पौराणिक कथांमध्ये असलेल्या कल्पनांनाही त्यांनी नाकारले.त्याने विविध स्वरूपातील बहुदेववाद किंवा देवाच्या उपासनेचा निषेध केला. या बहुदेववादामुळे हिंदू समाजात फूट पडल्याचे त्यांनी आवर्जून सांगितले. एकेश्वरवादावर भर देऊन आणि निराकार ईश्वराला वाहून घेण्यावर त्यांनी 'सत्यर्थ प्रकाश' मध्ये लिहिले आहे -

".... अद्वैतवाद्यांनी सामान्यतः त्याच्याकडे दिलेल्या सर्व गुणधर्मांसह एकच देव आहे. तो प्रथम वेदांचा निर्माता आहे, नंतर जगाचा, म्हणून वेद हे जगाच्या तुलनेत शा- श्वत आहेत, परंतु ईश्वराच्या तुलनेत अ-आंतरिक आहेत.अशाप्रकारे दयानंदांनी धर्माच्या क्षेत्रात बिनधास्त क्रांती घडवून आणली. आध्यात्मिक विकासासाठी आंत- रिक शुद्धता आवश्यक असल्याचे त्यांनी सांगितले. धर्म, मोठ्या प्रमाणात, मनुष्याच्या शरीराचे, मनाचे आणि आत्म्याचे नियमन करण्यासाठी होते. त्यामुळे धर्म, सत्य, पवित्रता, मुक्ती, कायदा, नैतिक आचरण हे त्यांच्यासाठी समानार्थी शब्द होते.

जातिव्यवस्था आणि अस्पृश्यतेला विरोध : स्वामी

दयानंद यांनी जातिव्यवस्था आणि अस्पृश्यतेविरुद्ध आपल्या धर्मयुद्धाचे नेतृत्व केले. त्यांनी वेदात वर्णिलेल्या वर्ण पद्धतीचा पुनर्व्याख्या केला. हे समाजातील व्यावसा- यिक हेतूसाठी होते. गुण, कर्म आणि स्वभाव या तत्वां- नुसार, समाज वेगवेगळ्या वर्णांमध्ये विभागला गेला होता जसे की ब्राह्मण,

क्षत्रिय, वैश्य आणि शूद्र त्यांच्या संब- धित व्यवसाय जसे की पूजा करणे, देशाचे रक्षण करणे, व्यापार आणि व्यापार करणे आणि इतर तीन जातींची सेवा करणे.. हा व्यवसाय परस्पर बदलण्यायोग्य होता. समाजाच्या या विभाजनाच्या राजकीय गरजेवर त्यांनी भर दिला. त्यांच्या शब्दात, जात म्हणजे "राज्यकर्त्यांनी समाजाच्या सामान्य हितासाठी बनव- लेली राजकीय संस्था आणि नैसर्गिक किंवा धार्मिक भेद नाही. हा नैसर्गिक भेद नाही, कारण चार जाती देवाने माणसांच्या वेगळ्या प्रजाती म्हणून निर्माण केल्या नाहीत; परंतु सर्व पुरुष समान स्वभावाचे, एकाच जातीचे आणि भाऊ आहेत". अशाच प्रकारे, दयानंद यांनी अस्पृश्यतेचा निषेध केला आणि त्याला अमानवीय आणि असामाजिक म्हणून लेबल केले. अस्पृश्यतेची प्रथा अजिबात नव्हती अशा वे- दांचा त्यांनी हवाला दिला.

महिलांची स्थिती :-

महिलांचे उत्थान: समाजाने केवळ भारतीय मानसिकतेची आध्या- त्मिक पुनर्रचनाच केली नाही, तर विविध वाईट सामा- जिक प्रथांचे उच्चाटन करण्याचे कामही केले. त्यापैकी प्राथमिक विधवा पुनर्विवाह आणि स्त्री शिक्षण हे होते.. 1880 च्या दशकात समाजाने विधवा पुनर्विवाहाला पा- ठिंबा देण्यासाठी कार्यक्रम सुरू केले. महर्षी दयानंद यां- नीही मुर्लीच्या शिक्षणाचे महत्त्व अधोरेखित केले आणि बालविवाहाला विरोध केला. समाजाच्या सर्वांगीण हि- तासाठी सुशिक्षित पुरुषाला सुशिक्षित पत्नीची गरज असल्याचे त्यांनी घोषित केले. बालविवाह आणि पर्दा- पद्धती हे हिंदू समाजाचे आदेश होते. स्त्रीशिक्षण मर्यादित

होते आणि विधवा पुनर्विवाहाला परवानगी नव्हती. दया- नंद यांनी या सर्व दुष्कृत्यांचा निषेध केला. त्यांनी वैदिक काळात स्त्रियांच्या उच्च स्थानाचा उल्लेख केला. म्हणून, त्यांनी पुरुषांच्या बरोबरीने स्त्रियांच्या समान हक्कांच्या बाजूने युक्तिवाद केला. त्यांनी स्पष्ट केले की एक निरक्षर महिला तिच्या पतीवर, मुलांसाठी आणि संपूर्ण कुटुंबाची जबाबदारी असेल. त्यांनी महिला शिक्षणावर भर दिला आणि त्यांना डीएव्ही शाळा आणि महाविद्यालयांमध्ये वाचण्यासाठी तरतूद केली. त्यांनी मालमतेवर महिलांचा अधिकार असल्याचे प्र- तिपादन केले. त्यांनी बालविवाहाला विरोध केला आणि ही वाईट प्रथा बंद करण्यासाठी कायद्याच्या बाजूने यु- क्तिवाद केला. त्यांनी बहुपत्नीत्व आणि बहुपत्नीत्वाचाही निषेध केला.त्यांच्या सुधारणांमुळे स्त्रियांना नैतिक बळ मिळाले आणि त्यांच्या उन्नतीसाठी मदत झाली.

कायद्याचे राज्य :

स्वामी दयानंदांनी कायदा एकट्यालाच खरा राजा मानला. तो सर्वांना वैदिक ग्रंथातील शिकवण लक्षात ठेव- प्याचा आग्रह करतो ज्यात म्हटले आहे की "खरेच न्याय्य कायदा हाच खरा राजा होय; न्याय्य कायदा हाच खरा धर्म आहे." तो लिहित असलेल्या व्यक्तिशून्य कायद्यावर तो नियम राजापेक्षा वरचढ ठरतो.

"एकटा कायदा हा खरा राज्यपाल आहे जो लोकांमध्ये सुव्यवस्था राखतो. फक्त कायदाच त्यांचा रक्षक आहे. सर्व लोक झोपेत असताना कायदा जागृत राहतो, म्हणून शहाणे लोक

केवळ कायद्याकडेच धर्म किंवा अधिकार म्हणून पहा. जेव्हा कायदा योग्यरित्या चालविला जातो तेव्हा सर्व लोकांना आनंद होतो परंतु जेव्हा चुकीच्या पद्ध- तीने प्रशासन केले जाते तेव्हा न्यायाच्या आवश्यकतांचा योग्य विचार न करता तो राजाला नष्ट करतो. योग्यरित्या प्रशासित कायदा सद्गुणांच्या सरावाला प्रोत्साहन देतो, संपत्ती संपादन करतो आणि त्याच्या लोकांच्या मनातील इच्छांची प्राप्ती सुरक्षित करतो."स्वामी दयानंद यांना राजा आणि इतर उच्च अधिकाऱ्यांच्या खटल्यांसाठी न्यायिक न्यायालयांचा एक वेगळा संच देखील प्रदान करणे आवडत नाही. तो हा हु- कूम कायम ठेवतो आणि सांगतो की राजाला दिलेली शिक्षा ही सामान्य व्यक्तीपेक्षा हजारपट जड असावी.

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे समाज कार्य:

दयानंद सरस्वती यांनी पुढे समाजासाठी अनेक महान कार्य केली व इंग्रज सरकारचा कडाडून विरोध केला. एवढेच नाही तर, भारतीयांना आर्य भाषा अर्थात हिंदी भाषेप्रति जागृत केलं.

१८५७ च्या स्वातंत्र्य संग्रामात स्वामी दयानंद ख्रिश्चन धर्म, मुस्लिम धर्म आणि सनातन धर्माचा त्यांनी खुला विरोध केला. विधान मध्ये असलेल्या ज्ञानाला स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी सर्वश्रेष्ठ आणि प्रमाणित मांडलं आणि या भावनेने त्यांनी आर्य समाजाची स्थापना केली. जनसेवा, ज्ञान आणि कर्म सिद्धांताला लक्षात ठेवून, महान समाज सुधारक दयानंद सरस्वतीने १८५७ ला गुढी पाडव्याच्या दिवशी आर्य समाजाची स्थापना केली. समाजाच्या कल्याणासाठी स्वामी दयानंद यांनी त्याकाळी पुढाकार घेतला आणि एकतेच महत्त्व पटवून दिलं.

स्वामी दयानंद सरस्वती एक थोर समाज सुधारक होते. समाजात पसरलेल्या अनिष्ट चालीरीती उदाहरणार्थ बालविवाह, सती प्रथा, विधवा पुनर्विवाह यांसारख्या प्रथा त्यांनी बंद केल्या. स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी भारतीय समाजासाठी अनेक महत्त्वपूर्ण योगदान दिले. त्यांच्या काही उल्लेखनीय योगदानांमध्ये हे समाविष्ट आहे:

वैदिक शिकवणीचे पुनरुज्जीवन करण्यासाठी आणि सत्य, धार्मिकता आणि निःस्वार्थ सेवेचा प्रचार करण्यासाठी 1875 मध्ये आर्य समाजाची स्थापना केली. महिलांसाठी शिक्षणाच्या महत्त्वावर भर दिला आणि त्यांच्या शिक्षणाच्या आणि भारतीय पवित्र ग्रंथांच्या वाचनाच्या अधिकाराची वकिली केली. धार्मिक सहिष्णुता आणि सद्भावना जपत अस्पृश्यता आणि जातीय भेदभाव यांसारख्या सामाजिक वाईट गोष्टींविरुद्ध लढा दिला.

स्वराज्य (स्वराज्य), राष्ट्रीय भाषा म्हणून हिंदीचा वापर आणि अखिल भारतीय समुदायाच्या भावनेच्या विकासासाठी वकिली केली. "सत्यर्थ प्रकाश" (सत्याचा प्रकाश), "संस्कारविधी," "ऋग्वेद भाषाम्," आणि "ऋग्वेदी भाषाभूमिका" सारख्या प्रभावी कामांचे लेखन केले. स्वामी दयानंद यांनी 7 एप्रिल 1875 रोजी मुंबईत आर्य समाज नावाच्या हिंदू सुधारणा संस्थेची स्थापना केली आणि त्याची 10 तत्त्वे देखील तयार केली जी हिंदू धर्मापेक्षा अगदी वेगळी आहेत, तरीही वेदांवर आधारित आहेत. ही तत्त्वे मानवी जातीच्या शारीरिक, आध्यात्मिक आणि सामाजिक उन्नतीद्वारे व्यक्ती आणि समाजाची प्रगती करण्याच्या उद्देशाने आहेत. नवीन धर्म शोधणे हा त्यांचा उद्देश नव्हता तर

प्राचीन वेदांच्या शिकवणींची पुनर्स्थापना... करणे हा होता. सत्यार्थ प्रकाशात त्यांनी म्हटल्याप्रमाणे, त्यांना विश्लेषणात्मक विचार करून सर्वोच्च सत्याचा स्वीकार आणि असत्य नाकारून मानवजातीचा खरा विकास करायचा होता. गुरुकुल, मुलींची गुरुकुल आणि डीएव्ही महाविद्यालये हे दयानंदचे सर्वात महत्त्वाचे योगदान होते. किंबहुना स्वामी दयानानंदांच्या प्रयत्नांनी लोकांची पाश्चिमात्य शिक्षणाच्या तावडीतून सुटका झाली. दयानंद सरस्वती यांनी लोकशाहीच्या वाढीसाठी आणि राष्ट्रीय प्रबोधनातही योगदान दिले. असे म्हटले जाते की "राजकीय स्वातंत्र्य हे दयानंदांच्या पहिल्या उद्दिष्टांपैकी एक होते. स्वराज हा शब्द वापरणारे ते पहिले पुरुष होते. "

समारोप:

स्वामी दयानंद थोर संत व महान समाजसुधारक होते. सरस्वतीने केवळ समाजातील अनिष्ट चालीरीती, रूढी, परंपरा, समाज कल्याण, स्वातंत्र्य संग्रामात सहभागी होऊन, लोकांमध्ये देश प्रेमाची भावना देखील जागृत केली. समाजासाठी असलेले त्यांचे योगदान कधीही विसरले जाणार नाही. शोधनिबंधाची मांडणी करताना वर्णनात्मक आशय विश्लेषण वापर व त्या अनुषंगाने निष्कर्ष मांडलेले आहे आहे.

निष्कर्ष:

१. समाजासाठी अनेक महान कार्य केली व इंग्रज सरकारचा कडाडून विरोध केला. एवढेच नाही तर, भारतीयांना आर्य भाषा अर्थात हिंदी भाषेप्रति जागृत केलं.

२. स्वामी दयानंद यांनी स्वातंत्र्य प्राप्तीच्या या संग्रामात सर्वात आधी साधु संताना जोडलं, जेणेकरून त्यांच्या माध्यमातून सामान्य नागरिकांना स्वातंत्र्य मिळविण्यासाठी प्रेरित करता येईल.
३. आर्य समाजाचे संस्थापक होते राज्याचा पुरस्कार करणारे प्रथम व्यक्ती.
४. पारंपारिक विचारांना बदलून, अनेक चालीरीती रूढी परंपराना देखील त्यांनी विरोध केला.
५. स्वदेश आणि राष्ट्रीय शिक्षणावर आर्य समाजाने भर दिला. स्वामी दयानंद सरस्वती म्हणत की, टाकाऊतील टाकाऊ स्वराज्य हे परकीय सत्तेपेक्षा अधिक हितकारक असते.

संदर्भ:

१. दयानंद सरस्वती, आर्य समाजाचे संस्थापक, अर्जन सिंग बावा. प्रकाशन, १९७९ (पहिली आवृत्ती: १९०१ द्वारे प्रकाशित).
२. भारतीय राजकीय परंपरा, डीके मोहंती द्वारे. अनमोल पब्लिकेशन्स द्वारा प्रकाशित. लि. ISBN ८१-२६१-२०३३-९ अध्याय ४: दयानंद सरस्वती पृष्ठ ९२
३. राष्ट्र पितामह स्वामी दयानंद सरस्वती राजेंद्र सेठी (एमआर सेठी एज्युकेशनल ट्रस्ट चंदीगड २००६)
४. अरबिंदो घोष, बंकिम टिळक दयानंद मधील (कलकत्ता १९४७ पृ. १,३९)
५. आर्य समाज अँड द फ्रीडम मूव्हमेंट केसी यादव आणि केएस आर्य - मनोहर पब्लिकेशन्स दिल्ली १९८
६. द प्रोफेट्स ऑफ द न्यू इंडिया, रोमेन रोलॅंड पी. ९७ (१९३०)
७. गर्ग, गंगा राम (१९८४. स्वामी दयानंद सरस्वती बदल जागतिक दृष्टीकोन . संकल्पना प्रकाशन कंपनी.
८. सिंहल, मीनू (२००९). स्वामी दयानंद सरस्वती . प्रभात प्रकाशन. ISBN ९७८-८१-८४३०-०१७-८.

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे तत्त्वज्ञान व भारतीय ज्ञान प्रणाली...!

डॉ. वासुदेव भाऊसाहेब ऊगले

सहा. प्राध्यापक व विभागप्रमुख, मराठी भाषा व वाङ्मय विभाग,
श्रीमती दानकुंवर महिला महाविद्यालय, जालना.

सारांश (Abstract)

वर्तमान समजून घेण्यासाठी, भूतकाळ जाणून घेणे आवश्यक आहे. स्वामींनी शतकापूर्वी पेरलेली विज्ञानाधारित बीज नीट समजून घ्यावी लागतात. भारताच्या समृद्धीसाठी स्वामींनी जागतिक दृष्टिकोनात शिक्षणाला महत्त्वाचे स्थान दिलेले होते. नैतिक आणि धार्मिक पायावर आधारित आणि स्त्री-पुरुष या चारही वर्गांसाठी असणारे शिक्षण दयानंदांना अभिप्रेत होते. सक्तीच्या शिक्षणासाठी ते तत्कालात उभे राहिले होते. तत्त्वज्ञान, वेद, विज्ञान, वैद्यक, संगीत आणि कला अशा सर्वांगीण विकासाला पूरक विषयांचा त्यांना त्यांच्या शैक्षणिक विचारांच्या चौकटीत समावेश केलेला होता. जेव्हा वैदिक तत्त्वज्ञान आणि धर्मशास्त्र विविध गटामध्ये विभागला गेला, तेव्हा स्वामी थेट वेदांकडे परत गेले. कारण त्यांनी वेदांना ज्ञान आणि वैज्ञानिक सत्याचे अधिकृत भांडार मानले. वैदिक ज्ञानाचे पुनरुत्थान आणि ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद आणि अथर्ववेद याबद्दलची जाणीव पुन्हा जागृत करण्यासाठी जाणीवपूर्वक

कार्य केले. हेच त्यांचे कार्य भारतीय ज्ञान प्रणालीच्या संदर्भात आज लक्षात घेण्यासारखे आहे.

कीवर्ड (Keywords)

स्वामी दयानंद सरस्वती, महर्षी दयानंद, स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे तत्त्वज्ञान, भारतीय ज्ञान प्रणाली, विज्ञान, वैदिक ज्ञानाचे पुनरुत्थान, वेदांत, वेद प्रचार, तत्त्वज्ञान इ.

उद्दिष्टे

१. भारतीय वैदिक ग्रंथातील विज्ञान उलगडणे.
२. भारतीय समाजसुधारक व भारतीय ज्ञान प्रणालीचा अनुबंध तपासणे.
३. स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या तत्त्वज्ञानाचा परिचय करून देणे.
४. स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या तत्त्वज्ञानातील भारतीय ज्ञान प्रणालीच्या पैलूंचा अभ्यास करणे.

परिचय (Introduction)

भारतीय समाजसुधारक, निर्भय धर्मसुधारक महर्षी दयानंद सरस्वती आणि भारतीय ज्ञान प्रणाली हे दोन अविभाज्य घटक आहेत. कारण स्वामी दयानंद सरस्वती हे महान विचारवंत आणि आर्य समाजाचे संस्थापक होते. त्यांनी वेदांना ज्ञान-विज्ञानाचे सर्वोच्च स्रोत मानले होते. त्यांच्या संपूर्ण विचारांचा आधार वेदांत हाच दिसून येतो. त्यांचे विचार भारतीय ज्ञान प्रणालीला पुनरुज्जीवित करण्यासाठी आणि समाज सुधारणेसाठी प्रेरणादायी ठरणारे आहेत. आधुनिक भारताची समाजिक रूपरेषा घडवण्यात आणि त्याच्या विकासात त्यांचा

महत्त्वपूर्ण वाटा आहे. भारतीय समाजसुधारकांनी आपल्या विचारांनी आणि कृतींनी समाजातील विविध विषयांवर प्रश्न उपस्थित केले आणि नवीन दृष्टिकोन मांडले. स्वामी हे महान शिक्षणतज्ज्ञ, समाजसुधारक आणि सांस्कृतिक राष्ट्रवादी होते. स्वामीजींचे सर्वात मोठे योगदान म्हणजे आर्य समाजाचा पाया त्यांनी घातला. ज्यामुळे शिक्षण आणि धर्माच्या क्षेत्रात एक नवी क्रांती घडवून आणली. ते अलिकडच्या काळातील भारताला ज्ञात असलेले महत्त्वाचे सुधारक आणि आध्यात्मिक शक्तीकेंद्र आहेत. त्यांचे तत्त्वज्ञान 'सत्यार्थ प्रकाश', 'वेदभाषा भूमिका' आणि 'वेदभाष्य' या तीन प्रसिद्ध ग्रंथांवरून लक्षात येते. तसेच पुढे त्यांनी संपादित केलेले 'आर्य पत्रिका' हे नियतकालिकही त्यांचे विचार प्रतिबिंबित करणारे आहे. भारतीय समाजसुधारक आणि भारतीय ज्ञान प्रणाली हे एकमेकांना पूरक असलेले दोन घटक आहेत. भारतीय ज्ञान प्रणालीतील मूल्यवत्तांनी समाजसुधारकांना प्रेरणा दिली आणि त्यांनी समाजातील कुप्रथांविरुद्ध लढा देऊन समाजाचे चांगले भवितव्य घडवण्याचे काम केले. भारतीय समाजसुधारकांचे योगदान भारतीय समाजासाठी अमूल्य आहे.

भारतीय ज्ञान प्रणाली संकल्पना

“हे विश्वची माझे घर । ऐसी मति जयाची स्थिर । किंबहुना चराचर । आपणचि जाहला ॥”¹ या संत ज्ञानेश्वरांच्या ओवीप्रमाणे हे विश्व एकच असून आपण सर्वजण एक आहोत असा महान संदेश देणारी भारतीय संस्कृती केवळ मानवालाच नाही तर प्रत्येक सजीवाला महत्त्वाचे स्थान देणारी आहे. प्राचीन

भारतीय ज्ञान ही मानवाच्या प्रारंभिक आणि समृद्ध परंपरांपैकी एक आहे. वेद, उपनिषदे, पुराणे आणि इतर ग्रंथांतून विज्ञान, तत्त्वज्ञान, गणित, आयुर्वेद, योग यासारख्या अनेक विषयांचे सखोल ज्ञान मांडलेले आहे. आर्यभट्ट, चरक, पतंजली यांसारख्या विद्वानांनी विश्वाला महत्त्वपूर्ण ज्ञानाचा ठेवा दिलेला आहे. आध्यात्मिक आणि वैज्ञानिक दृष्टिकोनाने समाजाच्या सर्व अंगांना स्पर्श करणारे विचार हे भारताच्या या ज्ञानाची विशेषता आहे. प्राचीन भारतीय शिक्षण पद्धतीने समग्र मानव विकासावर भर दिलेला. पुढे इंग्रजी शिक्षण पद्धतीमुळे आपण या समृद्ध वाराश्यापासून दूर होत गेलो. मात्र नवीन शैक्षणिक धोरण-२०२० मुळे पुन्हा एकदा आपल्याला आपल्या सामर्थ्याचा जवळून परिचय होतो आहे.

भारतीय ज्ञान प्रणालीत मानवाच्या सर्वांगीण विकासाला महत्त्व दिले गेले आहे. विज्ञान आणि अध्यात्म यांचा समन्वय हाच भारतीय ज्ञान प्रणालीचा गाभा घटक आहे. प्राचीन काळात आर्यभट्ट यांनी खगोलशास्त्रात केलेले कार्य किंवा चरक आणि सुश्रुत यांनी आयुर्वेदातील आरोग्यशास्त्राच्या माध्यमातून दिलेले योगदान या म्हणण्याला पुष्टी देणारे आहे. भारतीय ज्ञान प्रणाली ही आज केवळ बौद्धिक आणि वैज्ञानिक क्षेत्रांतच महत्त्वाची नाही, तर नैतिकता, समाजशास्त्र आणि सांस्कृतिक मूल्यांनाही समान महत्त्व देण्यासाठी आवश्यक आहे. कारण यामध्ये योग आणि ध्यान यांच्या माध्यमातून शारीरिक आणि मानसिक आरोग्याचा समतोल राखण्यावर भर दिला जातो. म्हणून समकालात पुन्हा एकदा शारीरिक, मानसिक, सामाजिक आणि

आध्यात्मिक विकास करण्याच्या अनुषंगाने ही प्रणाली मानवजातीला सर्वांगीण विकासाचा मार्ग दाखवेल असा आशावाद आज व्यक्त केला जात आहे. “भारतात सध्या प्रचलित असलेली शैक्षणिक प्रणाली पूर्णपणे अलीकडील मूळ असलेल्या पाश्चात्य स्रोतांवर अवलंबून आहे. यामुळे भारतीय ज्ञान व्यवस्थेत विसंगती निर्माण झाली आहे.”² म्हणून आजच्या आधुनिक काळातही भारतीय ज्ञान प्रणालीतील तत्त्वज्ञान आणि शास्त्रांवर आधारित अभ्यासक्रम, संशोधन आणि विचारमंथन सुरू आहेत. वर्तमान ज्ञान भांडार डिस्टिल्ड करणे, पुन्हा स्पष्टपणे लिहिणे आणि पाठ्यपुस्तकाच्या स्वरूपात संरचित करणे आवश्यक आहे. यामुळे समाजाच्या सर्वांगीण विकासासाठी प्राचीन भारतीय ज्ञानाचा उपयोग आणि महत्व वाढत चालले आहे.

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचा संक्षिप्त परिचय

स्वामी दयानंद सरस्वती हे १९ व्या शतकातील एक महान भारतीय संत, तत्त्वज्ञ आणि समाजसुधारक होते. त्यांनी आर्य समाजाची स्थापना करून वेदांच्या शुद्धतेवर भर दिला आणि समाजातील अंधश्रद्धा, कर्मकांड आणि जाती व्यवस्थेविरुद्ध लढा दिला. खरेतर स्वामी दयानंद सरस्वती हे एका युगपुरूषाचे नाव आहे. कारण अंधारात सापडलेल्या व दिशा हरवून बसलेल्या समाजाला व देशाला आधार देण्याचे कार्य त्यांनी ऐन पडतीच्या काळात केलेले आहे. त्यांचा जन्म गुजरातमधील टंकारा या गावी १८२४ मध्ये झाला होता. त्यांचे मूळ नाव मूळशंकर असून त्यांचे आई-वडील औदिक्य ब्राह्मण होते. अर्थातच त्यांना समाजात

सन्मानाचे सर्वोच्च स्थान होते. घरच्या आर्थिक परिस्थितीबरोबरच ज्ञानाचीही दीर्घ परंपरा होती. मात्र त्यांच्या आयुष्यात घडलेल्या त्या तीन प्रसंगामुळे त्यांचे मन अस्वस्थ झाले. त्यांचे बालपण धार्मिक वातावरणात गेल्याने त्यांना वेद, पुराणांचे शिक्षण मिळाले. त्यांना धर्म आणि तत्त्वज्ञानाची खोलवर जिज्ञासा असल्याने त्यांनी वेदांचा बारकाईने अभ्यास केला. त्यातूनच “Maharshi Dayananda Saraswati authored more than 70 works in all, including a 14 volume explanation of the six Vedangas, 9 volumes of Rigveda Bhasya and 4 volumes of Yajurved Bhasya. His most important and referred works are Satyarth Prakash, Sanskarvidhi, Rigvedadi Bhashya Bhumika, Rigved Bhashyam (up to 7/61/2) and Yajurved Bhashyam.”³ अशी त्यांची वैचारिक बैठक तयार झालेली दिसते.

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे तत्त्वज्ञान

महर्षी दयानंद सरस्वती यांना पूर्ण खात्री होती की, हिंदू धर्मातील भेसळ होण्यामागे ज्ञानाचा अभाव हा मुख्य दोषी आहे. त्यांनी आपल्या अनुयायांना वेदांचे ज्ञान शिकवण्यासाठी आणि त्यांच्यासाठी ज्ञानाचा प्रसार करण्यासाठी अनेक गुरुकुलांची स्थापना केली. आज कित्येक शतकानंतरही दयानंदांच्या तत्त्वज्ञानात समकालीन अराजकता दूर करण्याची क्षमता आहे. त्यांची विचारधारा सांगते की, एक विचारधाराच जगावर राज्य करित असते. अशा वैचारिक आक्रमकतेचा वेळीच प्रतिकार केला नाही तर त्याचे चिरकाल दुःखद परिणाम होऊ शकतात. “The philosophy of Dayananda Saraswati can be known from his three famous contributions namely “Satyārtha Prakash”, “Veda Bhashya Bhumika” and “Veda Bhashya

Bhumika” and Veda Bhashya.”⁴ स्वामी दयानंद हे स्वतः शरीराने, मनाने व वाणीने दणकट होते. अत्यंत विरुद्ध वातावरणात आपली मते मांडण्यात ते कधीही माघार घेत नसत. काशीत जाऊन ‘मूर्तिपूजा सिद्ध करा, नाहीतर विश्वेश्वरांची मूर्ती फोडून टाका’ असे म्हणून ते वादास उभे राहिले होते. त्यांचे तत्त्वज्ञान वेदांवर आधारित होते आणि त्यांनी वेदांतील ज्ञानाचा प्रचार करून समाज सुधारणेचे काम केले. स्वामीजींच्या मते वेद हे सर्व ज्ञानाचे मूल आहेत. त्यांनी वेदांतील वैज्ञानिक तथ्ये, सामाजिक सुधारणेचे विचार आणि आध्यात्मिक ज्ञान यांच्यावर भर दिला. त्याचबरोबर ते एकेश्वरवादी होते आणि त्यांनी मूर्तिपूजा, अंधश्रद्धा आणि कर्मकांडांचा निषेध केलेला आहे. शिवाय त्यांनी जातिव्यवस्था, स्त्री शिक्षण, बालविवाह आणि अस्पृश्यता यांसारख्या सामाजिक कुप्रथांचा विरोध केला. यासाठी त्यांनी प्राधान्याने वेदांच्या अभ्यासाला शिक्षणात समाविष्ट केले.

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे शैक्षणिक विचार

प्राचीन भारतीय ज्ञानपरंपरेचे समग्र रूप पाहता असे दिसते की, भारतीय ज्ञान प्रणालीचे महत्त्व केवळ धार्मिक विचारांपुरते मर्यादित नसून विज्ञान, तत्त्वज्ञान, कला, शिक्षण आणि भाषा व कृषी या क्षेत्रांतही हे मोलाचे योगदान देणारे होते. नैतिकता, धर्म, आश्रम व्यवस्था आणि पुरुषार्थ यांच्याद्वारे समाजाची घडी बसविली गेली. शिक्षण, कृषी, व्यापार आणि तंत्रज्ञान या क्षेत्रांतील प्रगतीने देशाच्या आर्थिक आणि सामाजिक विकासाला चालना दिली. कला, स्थापत्य आणि आयुर्वेदामुळे जीवनशैलीत

महत्त्वपूर्ण बदल घडले. या परंपरेचा आधुनिक काळातही उपयोग करून भविष्याचा विकास साधता येतो हे सूत्र यातून सिद्ध होते. यादृष्टीने भारतातील समाजसुधारकांनी भारतीय ज्ञान प्रणालीला नवीन दिशा दिली आहे. त्यांनी वेद, उपनिषद, पुराणे आणि इतर प्राचीन ग्रंथांचा अभ्यास करून त्यातील सार्वत्रिक मूल्ये आणि ज्ञान शोधून काढले. या ज्ञानाचा वापर करून त्यांनी समाजात व्याप्त अंधश्रद्धा, कर्मकांडे आणि अन्याय यांचा निषेध केला. त्याचबरोबर भारतीय समाजसुधारकांनी भारतीय ज्ञान प्रणालीला नवीन दिशा दिली आणि समाजात सकारात्मक बदल घडवून आणले. त्यांच्या विचारांचा आजही प्रासंगिकता आहे.

देव भक्तीभोवती फिरणाऱ्या संतांच्या स्थितिप्रिय शिकवणुकीचा प्रभाव कमी झाल्याने एकोणिसाव्या शतकात भारताला विशेषतः महाराष्ट्राने मोठे संत देण्याऐवजी मोठे समाजसुधारक दिलेले आहेत. संतांनी परमार्थाचा अधिकार सर्व जाती-वर्णांना व स्त्री-पुरुषांना बहाल केला खरा; परंतु वर्ण-जातिव्यवस्था व स्पृश्यास्पृश्यता या ईश्वरनिर्मित नसून मानवनिर्मित आहेत व त्या अन्यायकारक आहेत. म्हणून त्या नाकारल्या पाहिजेत हे सत्य संत कधीच सांगू शकले नाहीत. स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी अखेरीस एकोणिसाव्या शतकातील सुधारकांनी हे सत्य ठणकावून सांगितले. शेकडो वर्षे हिंदू धर्मात प्रस्थापित झालेल्या या व्यवस्था हे हिंदू धर्माचे गुण नसून ते त्यातील दोष आहेत. स्वामींनी अज्ञान आणि अंधश्रद्धेच्या बंधनातून भारताला जागृत करण्यासाठी वैदिक ज्ञानाचे सार पुन्हा शोधण्याच्या चळवळीचे नेतृत्व केले. ज्या

काळात आपल्या परंपरा आणि अध्यात्म लोप पावत होते, तेव्हा स्वामी दयानंदांनी आम्हाला 'वेदांकडे परत' जाण्याचे आवाहन केले. यामुळे समाजात पुन्हा आत्मविश्वास जागृत झाला. याबाबत नरेंद्र मोदी एका व्याख्यानात म्हणतात की, "The Prime Minister mentioned National Education Policy taking the vision of Swamiji forward. He asked the students and institutions of Arya Samaj to contribute to Vocal for Local, Aatmanirbhar Bharat, Mission Life, water conservation, Swacch Bharat, Sports, and fitness. He also emphasized first-time voters to understand their responsibilities."⁵

स्वामी दयानंदांनी केवळ पुस्तकी विद्या घेतली नाही, तर समाजाच्या बांधणीसाठी व राष्ट्राच्या उभारणीसाठी लोकांपुढे एक विधायक कार्यक्रम ठेवला. भारतीयांनी स्वदेशी वस्तू, स्वदेशी शासनाचा, स्वधर्माचे रक्षण, शासन व्यवस्थेत विद्वान, चारित्र्यवान आणि आर्थिक पावित्र्याचे तत्वपालन करणारी माणसे असावीत. समाज सर्व प्रकारच्या अंधश्रद्धांपासून मुक्त व्हावा, स्त्रियांनी वेदाध्ययन करावे, प्रसंगी युद्धशास्त्रही शिकावे. कारण शिक्षणाशिवाय समाजाचा उत्कर्ष होणार नाही. स्वामीजींच्या 'सत्यार्थ प्रकाश' मधून त्यांचे विचार प्रकट होतात.

ते लिहितात की, "Dayananda's Vedic message emphasized respect and reverence for other human beings, supported by the Vedic notion of the divine nature of the individual. In the ten principles of the Arya Samaj, he enshrined the idea that "All actions should be performed with the prime objective of benefiting mankind", as opposed to following dogmatic rituals or revering idols and symbols. The first five principles speak of Truth, while the last five speak of a society with nobility, civics, co-living, and disciplined life. In his own life, he interpreted moksha to be a lower calling, as it argued for benefits to the individual, rather than calling to

emancipate others.”⁶ दयानंद सरस्वती यांनी १८७५ मध्ये आर्य समाजाची स्थापना केली. ही सभा हिंदू धर्मात सुधारणा करण्याचा प्रयत्न करत होती. त्यांनी विधवा पुनर्विवाहाचेही समर्थन केले. त्यांनी आपल्या कल्पनांचा प्रसार करण्यासाठी अनेक पत्रके प्रकाशित केली. त्यांनी सर्वांसाठी शिक्षण आणि ज्ञानाचा प्रसार करण्यावर भर दिला. तसेच सत्यार्थ प्रकाशच्या दुसऱ्या प्रकरणात शिक्षणाबद्दल विचार मांडलेले आहेत. त्यांच्या मते अज्ञानी असणे चुकीचे नाही, परंतु अज्ञानी राहणे चुकीचे आहे. गुरुने शिष्याला सत्यतेची शिकवण दिली पाहिजे. शिष्याला खरे सामाजिक वर्तनाचे शिक्षण देणे ही शिक्षकाची जबाबदारी आहे. महर्षी दयानंद सरस्वती यांनी वेदांचे पुरावे सादर केले आणि त्याचबरोबर वेदांचे शिक्षण महिलांसाठी देखील सुलभ केले.

शिक्षण ज्ञान, सभ्यता, नीतिमत्ता वाढवते आणि अज्ञानासारख्या दुर्गुणांपासून मुक्ती देते. त्याला शिक्षण म्हणता येईल. ज्या शिक्षणाने माणूस ज्ञानासारखे चांगले गुण आत्मसात करतो आणि अज्ञानासारख्या दुर्गुणांचा त्याग करतो आणि कायमचा आनंदी राहतो. अशी स्वामीजींची शिक्षणाविषयी कल्पना होती. पुढे स्वामीजी मत मांडतात की “एखाद्या गोष्टीचे खरे स्वरूप जाणून घेणे आणि स्वतःला आणि इतरांना आनंदी करू शकणारे गुण आत्मसात करणे म्हणजे शिक्षण. एखाद्या गोष्टीचे स्वरूप जाणून घेतल्याने, व्यक्ती स्वतःला आणि इतरांना आनंदी करू शकते आणि ते जाणून घेतल्याने, स्वतःला

आणि इतरांना आनंदी करता येते. जर नुकसान होत असेल तर ते अज्ञान आहे.”⁷

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे तत्वज्ञान व भारतीय ज्ञान प्रणाली

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे शिक्षणाचे तत्व आणि तत्वज्ञान प्रामुख्याने वैदिक आदर्शांवर आधारित असले तरीही ते प्रचंड समग्रलक्षी होते. समग्र शिक्षण, चारित्र्य विकास आणि पारंपारिक ज्ञानाचे आधुनिक ज्ञानाशी एकात्मीकरण यावर भर दिल्याने दयानंदांची तत्वे आणि शिक्षणाचे तत्वज्ञान समकालीन शैक्षणिक पद्धतींमध्ये प्रासंगिकता राखत आहेत.

- **समग्र विकास-** स्वामी दयानंद सरस्वती व्यक्तीच्या समग्र विकासावर भर देतात. ज्यामध्ये शारीरिक, बौद्धिक, भावनिक आणि आध्यात्मिक वाढ समाविष्ट आहे. त्यांच्या मते, शिक्षणाने या सर्व आयामांचा सुसंवादी विकास वाढवला पाहिजे ज्यामुळे व्यक्ती संतुलित आणि उद्देशपूर्ण जीवन जगू शकतील.
- **वैयक्तिकृत शिक्षण-** स्वामी दयानंद सरस्वती यांचा वैयक्तिकृत शिक्षणावर भर आधुनिक शिक्षणात महत्त्व मिळवणाऱ्या विद्यार्थी-केंद्रित दृष्टिकोनाशी जुळतो. दयानंद सरस्वती सुचवतात की, विद्यार्थ्यांच्या वैयक्तिक गरजा आणि क्षमतांनुसार शिक्षण तयार केले पाहिजे जेणेकरून त्यांना त्यांच्या पूर्ण क्षमतेपर्यंत पोहोचता येईल.
- **आंतरिक विकासावर लक्ष-** दयानंद सरस्वती यांचे तत्वज्ञान आंतरिक विकास आणि आत्म-जागरूकतेच्या महत्त्वावर भर देते. शैक्षणिक अभ्यासक्रमात मानसिकतेच्या पद्धती,

ध्यान तंत्रे आणि चारित्र्यनिर्मिती अंमलात आणल्याने विद्यार्थ्यांचे भावनिक कल्याण, ताण कमी होणे आणि सकारात्मक व्यक्तिमत्त्व गुणांचा विकास होण्यास हातभार लागू शकतो.

- **समावेशक शिक्षण-** दयानंद सरस्वती यांचे दृष्टिकोन विद्यार्थ्यांच्या विविधतेला ओळखण्यावर आणि त्यांचे पालनपोषण करण्यावर भर देतात. समकालीन शैक्षणिक पद्धतींमध्ये समावेशक शिक्षणाची तत्त्वे देखील समाविष्ट आहेत. सर्व विद्यार्थ्यांसाठी त्यांची पार्श्वभूमी, क्षमता किंवा तोटे काहीही असोत, समान प्रवेश, सहभाग आणि यशाला प्रोत्साहन देणे.
- **सार्वत्रिक मानवतावादी दृष्टिकोन-** दयानंदांच्या शिकवणी मानवतेच्या एकतेवर आणि सर्व प्राण्यांच्या आवश्यक एकतेवर भर देतात. शिक्षणात, हा दृष्टिकोन जागतिक नागरिकत्वाची भावना जोपासू शकतो, विविध संस्कृती, धर्म आणि दृष्टिकोनांबद्दल समजूतदारपणा आणि आदर वाढवू शकतो. हे विद्यार्थ्यांना जबाबदार जागतिक नागरिक बनण्यास आणि समाजाच्या भल्यासाठी काम करण्यास प्रोत्साहित करते.
- **कल्याण आणि मानसिकता-** दयानंद सरस्वती यांचा समग्र विकास दृष्टिकोन विद्यार्थ्यांच्या कल्याण आणि मानसिकतेच्या महत्त्वाच्या वाढत्या ओळखीशी सुसंगत आहे. समकालीन शैक्षणिक पद्धती विद्यार्थ्यांच्या मानसिक, भावनिक आणि शारीरिक आरोग्याकडे लक्ष

देण्याची गरज ओळखतात ज्यामध्ये लक्ष, लक्ष केंद्रित करणे आणि आत्म-जागरूकता वाढविण्यासाठी मानसिकतेच्या पद्धतींचा समावेश आहे. नैतिक शिक्षण: दयानंदांचे तत्वज्ञान चारित्र्य विकास आणि मूल्य-आधारित शिक्षणावर भर देणे हे समकालीन परिस्थितीत नैतिक शिक्षणावर वाढत्या लक्ष केंद्रित करण्याशी सुसंगत आहे. अनेक शिक्षक आता सहाय्यक शिक्षण वातावरणात स्पष्ट सूचनांद्वारे नैतिक मूल्ये एकत्रित करण्याची आवश्यकता ओळखतात.

- **शिक्षक-विद्यार्थी संबंध-** दयानंद शिक्षकाच्या मार्गदर्शक आणि मार्गदर्शकाच्या भूमिकेवर भर देतात. हा दृष्टिकोन विश्वास, आदर आणि परस्पर समजुतीवर आधारित निरोगी शिक्षक-विद्यार्थी संबंधांना प्रोत्साहन देतो. ते विद्यार्थ्यांना शिक्षण प्रक्रियेत सक्रियपणे सहभागी होण्यास, प्रश्न विचारण्यास आणि त्यांच्या शिक्षकांकडून मार्गदर्शन घेण्यास प्रोत्साहित करते.

समारोप

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे अंतर्दृष्टी आणि तत्त्वे शैक्षणिक पद्धतींमध्ये समकालीन प्रासंगिकता आणि उपयुक्तता दर्शवितात. ज्या काळात समग्र विकास आणि चारित्र्य शिक्षणावर लक्ष केंद्रित केले जाते आहे. त्यांचे तत्वज्ञान आधुनिक शैक्षणिक प्रणालींच्या आकांक्षांशी सुसंगत आहे. अभ्यासक्रमात आध्यात्मिक शिकवणी, नैतिक मूल्ये आणि नीतिमतेचा समावेश केल्याने सुसंस्कृत व्यक्तींच्या विकासात आणि नैतिक निर्णय घेण्यास सक्षम बनण्यास हातभार लागू

शकतो. शिवाय त्यांच्या शिक्षणाच्या समान प्रवेशावरील भर सर्वसमावेशक शिक्षणाच्या दिशेने सुरु असलेल्या प्रयत्नांचे अनुकरण करतो. त्यांचे ज्ञानाद्वारे सक्षमीकरणाचे तत्व विद्यार्थ्यांनी वेगाने बदलणाऱ्या जगासाठी चांगल्या प्रकारे तयार राहावे यासाठी गंभीर विचारसरणी आणि समस्या सोडवण्याची कौशल्ये विकसित करण्याच्या गरजेची सुसंगत आहे.

आधुनिक भारताच्या निर्मात्यांमध्ये स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे प्रमुख स्थान आहे. ज्यावेळी देशात सामाजिक प्रथा वितळत होत्या, अध्यात्मिक गोंधळ निर्माण झाला होता, तेव्हा स्वामीजी सत्याप्रती दृढ निष्ठा आणि सामाजिक समतेची तळमळ घेऊन पुढे आले होते. त्यांनी देशाच्या धार्मिक, राजकीय, सामाजिक आणि सांस्कृतिक मुक्तीसाठी कार्य केले. स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी हे सिद्ध केले की, वैदिक धर्मग्रंथांना विश्वासावर तपासून घेण्यास सांगितले. प्रथम प्रत्येक गोष्टीचे परीक्षण करा आणि नंतर कोणत्याही निष्कर्षावर या. आज देशालाही याचीच गरज आहे.

संदर्भसूची (Bibliography)

1. नगरीटीम इये मराठीचिये. हे विश्वचि माझे घर विचारातून देश होईल महासत्ताक . इये मराठीचिये नगरी [Internet]. इये मराठीचिये नगरी. 2023 [cited 2025 Jan 19]. Available from: <https://iyemarathichiyenagari.com/universe-is-my-house-concept-article-by-rajendra-ghorpade/>
2. Introduction To Indian Knowledge System: Concepts and Applications | IIM Bangalore [Internet]. [cited 2025 Jan 19]. Available from: <https://www.iimb.ac.in/node/11633>
3. VedicGranth.Org - Swami Dayanand Saraswati (1824-1883) [Internet]. [cited 2025 Jan 19]. Available from: <https://www.vedicgranth.org/the-great-authors/swami-dayanand-saraswati-1824-1883>

4. About-Swami Dayanand [Internet]. Swami Dayanand Education Foundation. [cited 2025 Jan 19]. Available from: <https://www.swamidayanand.org/aboutswamidayanand>
5. PM addresses programme on 200th birth anniversary of Maharshi Dayananda Saraswati [Internet]. [cited 2025 Jan 19]. Available from: <https://pib.gov.in/pib.gov.in/Pressreleaseshare.aspx?PRID=2004941>
6. Salmond NA. 3. Dayananda Saraswati. In: Hindu iconoclasts: Rammohun Roy, Dayananda Sarasvati and nineteenth-century polemics against idolatry [Internet]. Wilfrid Laurier Univ. Press; 2004. p. 65. Available from: <https://books.google.com/?id=wxjArixq5hcC&printsec=frontcover&dq=Swami Dayananda Saraswati&cd=57#v=onepage&q=Swami%20Dayananda%20Saraswati>
7. भारतीय शिक्षा-दार्शनिक | Hindi Book | Bharatiya Shiksha Darshanik - ePustakalay [Internet]. [cited 2025 Jan 19]. Available from: <https://epustakalay.com/book/63923-bharatiya-shiksha-darshanik-by-kirti-devi-seth/>

***

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे शैक्षणिक विचार

श्रीमती रतन अंबादास कराड

एम. ए. बी. एड.

जिल्हा परिषद हायस्कूल हदगाव

स्वामी दयानंद सरस्वती, एक द्रष्टा संत, तत्वज्ञानी आणि १९व्या शतकातील भारताचे सुधारक यांनी आपल्या शैक्षणिक आदर्शांद्वारे भारतीय समाजाला आकार देण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली. आर्य समाजाचे संस्थापक या नात्याने, त्यांनी प्राचीन वैदिक संस्कृती आणि मूल्यांचे पुनरुज्जीवन करण्याचा प्रयत्न केला, सामाजिक आणि आध्यात्मिक प्रबोधन साध्य करण्यासाठी परिवर्तनाचे साधन म्हणून शिक्षणाच्या महत्त्वावर लक्ष केंद्रित केले. शिक्षणावरील त्यांचे विचार आधुनिक शैक्षणिक प्रणालींना प्रेरणा देत आहेत, सर्वांगीण विकास, नैतिक मूल्ये आणि सामाजिक सुधारणा यावर जोर देतात.

मुक्तीचे साधन म्हणून शिक्षण

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचा विश्वास होता की शिक्षण म्हणजे केवळ ज्ञान मिळवणे नव्हे तर मुक्ती - अज्ञान, अंधश्रद्धा आणि सामाजिक दुष्कृत्यांपासून मुक्ती. व्यक्तींना तर्कशुद्ध आणि टीकात्मक विचार करण्यास सक्षम करण्याचे साधन म्हणून त्यांनी शिक्षणाची कल्पना केली. शिक्षणाच्या प्रकाशातून अंधश्रद्धा, जातिभेद, निरर्थक कर्मकांड नष्ट करण्यावर त्यांनी भर दिला. त्याच्यासाठी, एक सुशिक्षित

व्यक्ती अशी होती जी सत्य, न्याय आणि मानवतेची तत्त्वे समजून घेऊ शकते आणि समाजाच्या उन्नतीसाठी लागू करू शकते.

वैदिक तत्त्वांमध्ये रुजलेले शिक्षण

दयानंद सरस्वती यांनी वेदांकडे परत जाण्याची वकिली केली, ज्याला ते ज्ञान आणि शहाणपणाचे अंतिम स्त्रोत मानतात. त्यांचा असा विश्वास होता की वेदांमध्ये शाश्वत सत्ये आहेत जी मानवतेला शिक्षणासह जीवनाच्या सर्व पैलूंमध्ये मार्गदर्शन करू शकतात. हे गहन ज्ञान मिळवण्यासाठी त्यांनी वेदांची भाषा संस्कृत शिकण्यावर भर दिला. त्यांच्या मते, शिक्षण हे अध्यात्मिक शहाणपण आणि व्यावहारिक ज्ञानाचे संयोजन असले पाहिजे, ज्यामुळे व्यक्तींना नीतिमान आणि उत्पादक जीवन जगता येते.

सर्वांगीण विकास

स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या प्रमुख शैक्षणिक विचारांपैकी एक म्हणजे सर्वांगीण विकासाची संकल्पना. त्यांचा असा विश्वास होता की शिक्षणाने व्यक्तीच्या शारीरिक, बौद्धिक, नैतिक आणि आध्यात्मिक पैलूंचे पालनपोषण केले पाहिजे. विज्ञान, गणित आणि साहित्य यांसारख्या विषयांचा नैतिकता, शारीरिक तंदुरुस्ती आणि आध्यात्मिक पद्धतींसह समतोल साधणाऱ्या अभ्यासक्रमाची त्यांनी वकिली केली. या दृष्टिकोनाचा उद्देश समाजाच्या कल्याणासाठी योगदान देण्यास सक्षम व्यक्ती तयार करणे आहे.

नैतिक आणि चारित्र्य बांधणीवर भर

स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी अर्थपूर्ण जीवनाचा आधारस्तंभ म्हणून नैतिक शिक्षणाचे महत्त्व सांगितले. त्यांचा असा विश्वास होता की शिक्षणाने प्रामाणिकपणा, सचोटी, करुणा आणि कर्तव्याची भावना यांसारखी मूल्ये रुजवली पाहिजेत. चारित्र्य घडवणे, त्यांच्या मते, केवळ शैक्षणिक यशापेक्षा अधिक महत्त्वाचे होते. त्यांनी अशा समाजाची कल्पना केली जिथे शिक्षित व्यक्ती उदाहरणाद्वारे नेतृत्व करतील, इतरांना सद्गुण जगण्यासाठी आणि सामूहिक हितासाठी कार्य करण्यास प्रेरित करतील.

सर्वांसाठी शिक्षण

ज्या काळात महिला आणि उपेक्षित समुदायांसाठी शिक्षण मोठ्या प्रमाणात अगम्य होते, त्या काळात स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी सर्वसमावेशक शिक्षणाचे नेतृत्व केले. सर्व मानवांच्या समानतेवर त्यांचा विश्वास होता आणि त्यांनी महिला आणि वंचितांच्या शिक्षणाचा पुरस्कार केला. या समूहांच्या उन्नती आणि शिक्षणाशिवाय समाजाची प्रगती अशक्य असल्याचे मत त्यांनी मांडले. त्यांनी आर्य समाजाच्या अंतर्गत गुरुकुल सारख्या शैक्षणिक संस्थांची स्थापना केली , जिथे सर्व पार्श्वभूमीतील विद्यार्थी भेदभाव न करता एकत्र अभ्यास करू शकतात.

व्यावहारिक शिक्षण

स्वामी दयानंद सरस्वती हे व्यावहारिक आणि व्यावसायिक शिक्षणाचे पुरस्कर्ते होते. त्यांचा असा विश्वास होता

की शिक्षणाने व्यक्तींना जीवनातील आव्हाने पेलण्यासाठी तयार केले पाहिजे आणि समाजाच्या आर्थिक आणि सामाजिक विकासात योगदान दिले पाहिजे. त्यांनी सैद्धांतिक ज्ञानाबरोबरच कृषी, तांत्रिक आणि औद्योगिक प्रशिक्षणाचे महत्त्व सांगितले. त्यांनी शिक्षणाच्या माध्यमातून स्वावलंबनावर दिलेला भर हा स्वावलंबी आणि समृद्ध समाज निर्माण करण्याच्या दिशेने एक महत्त्वपूर्ण पाऊल आहे.

शिक्षकांची भूमिका

दयानंद सरस्वती शिक्षकांना नैतिक आणि बौद्धिक मार्गदर्शक मानत. त्यांचा असा विश्वास होता की शिक्षकांनी केवळ ज्ञानच द्यायचे नाही तर त्यांनी शिकवलेल्या गुणांना मूर्त रूप द्यायला हवे, त्यांच्या विद्यार्थ्यांसाठी आदर्श म्हणून काम केले पाहिजे. शिक्षकांनी नवनवीन आणि संवादात्मक अध्यापन पद्धतींचा अवलंब करणे, विद्यार्थ्यांमध्ये जिज्ञासा वाढवणे आणि स्वतंत्र विचार करणे यावर त्यांनी भर दिला.

राष्ट्रवाद आणि शिक्षण

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे शैक्षणिक तत्वज्ञान त्यांच्या आत्मनिर्भर आणि सांस्कृतिकदृष्ट्या समृद्ध भारताच्या दृष्टीकोनात खोलवर रुजलेले होते. त्यांचा असा विश्वास होता की शिक्षणाने भारतीय वारशाचा अभिमान निर्माण केला पाहिजे आणि विद्यार्थ्यांना देशाच्या प्रगतीसाठी कार्य करण्यास प्रेरित केले पाहिजे. "वेदांकडे परत" ही त्यांची हाक भारतीयांना आधुनिक वैज्ञानिक प्रगती स्वीकारताना त्यांच्या सांस्कृतिक

आणि बौद्धिक मुळे पुन्हा शोधण्यासाठी एक मोठा आवाज होता.

वारसा आणि प्रासंगिकता

स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या शैक्षणिक विचारांनी भारतातील अनेक आधुनिक शैक्षणिक सुधारणांचा पाया घातला. दयानंद अँग्लो-वेदिक (DAV) शाळा आणि महाविद्यालये यांसारख्या त्यांच्या तत्त्वज्ञानाने प्रेरित संस्था, त्यांच्या आदर्शांवर आधारित शिक्षण देत आहेत. नैतिक मूल्ये, सर्वसमावेशकता आणि सर्वांगीण विकासावर त्यांचा भर आजच्या जगात प्रासंगिक आहे, जिथे शिक्षण सहसा शैक्षणिक यशावर केंद्रित असते.

ज्या काळात शिक्षणाकडे अनेकदा भौतिक यश मिळवण्याचे साधन म्हणून पाहिले जाते, स्वामी दयानंद सरस्वती यांची दृष्टी आपल्याला शिक्षणाच्या उच्च उद्देशाची आठवण करून देते- समाजाच्या उन्नतीसाठी योगदान देऊ शकतील अशा प्रबुद्ध व्यक्ती तयार करणे. त्यांच्या शिकवणींमुळे आपल्याला शिक्षण हे एक पवित्र कर्तव्य म्हणून पाहण्याची प्रेरणा मिळते जी वैयक्तिक फायद्याच्या पलीकडे जाते, सुसंवादी आणि प्रगतीशील जगाला चालना देते.

स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी आपल्या दूरदर्शी विचारांद्वारे केवळ शिक्षणाची पुनर्व्याख्याच केली नाही तर आधुनिक युगातही सतत प्रतिध्वनित होत असलेल्या सामाजिक सुधारणेची चळवळ प्रज्वलित केली.

संदर्भ

१. सत्यार्थ प्रकाश (सत्याचा प्रकाश): स्वामी दयानंद यांचे हे मुख्य कार्य त्यांच्या वैदिक ज्ञान आणि नैतिक शिक्षणावर भर देण्यासह त्यांच्या तात्विक आणि शैक्षणिक कल्पनांची रूपरेषा देते.
२. शर्मा, एसआर (1999). स्वामी दयानंद सरस्वती: त्यांचे जीवन आणि कल्पना.
३. झा, डीएन (2002). आर्य समाज चळवळ आणि त्याचा भारतीय शिक्षणावर होणारा परिणाम .

लेख आणि जर्नल्स :

१. इंडियन जर्नल ऑफ एज्युकेशनल स्टडीज (2012) मध्ये "स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे शैक्षणिक तत्वज्ञान" .
२. आर्य समाज संशोधन संस्थेने प्रकाशित केलेले "होलिस्टिक एज्युकेशन: रिफ्लेक्शन्स ऑन स्वामी दयानंद सरस्वतीचे विचार"
३. दयानंद अँग्लो-वेदिक (DAV) एज्युकेशनल ट्रस्ट सारख्या संस्थांच्या वेबसाइट्स 7] आर्य समाजाची अधिकृत वेबसाइट: www.thearyasamaj.org

***

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे शिक्षण विषयक विचार

श्री. पृथ्वीराज उत्तमराव धर्म

प्राथमिक शिक्षक जिल्हा परिषद प्राथमिक शाळा बोरगव्हाण
तालुका पाथरी जिल्हा परभणी

स्वामी दयानंद सरस्वती (1824-1883) हे एक महान समाजसुधारक, धर्मसुधारक आणि आर्य समाजाचे संस्थापक होते. त्यांनी शिक्षणाला समाजाच्या उन्नतीसाठी अत्यंत महत्त्वाचे साधन मानले. त्यांच्या शिक्षणविषयक विचारांमध्ये परंपरागत शिक्षणाचे पुनरुज्जीवन, विज्ञान व तंत्रज्ञानाचे महत्त्व, आणि आधुनिक शिक्षण प्रणालीचा स्वीकार यांचा समतोल दिसून येतो. त्यांचे शिक्षणविषयक विचार पुढीलप्रमाणे होते:

1. सर्वांसाठी शिक्षण:-

स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी स्त्रिया आणि मागासवर्गीयांसाठी शिक्षणावर विशेष भर दिला. त्यांनी महिलांच्या शिक्षणाला प्रोत्साहन देण्यासाठी सामाजिक परंपरांवर टीका केली आणि स्त्रीशिक्षणाला महत्त्व दिले. त्यांच्या मते, स्त्रियांना शिक्षित केल्याने कुटुंब आणि समाजाचा विकास होतो.

2. वेदाधारित शिक्षण:-

त्यांच्या विचारांमध्ये वेदांचे शिक्षण केंद्रस्थानी होते. त्यांनी मानले की, वेद हे ज्ञानाचे अखंड स्रोत आहेत आणि

प्रत्येकाला वेदाध्ययनाचा अधिकार असावा. त्यांनी संस्कृत भाषेचे शिक्षण महत्त्वाचे मानले कारण वेद आणि पारंपरिक ज्ञान यासाठी संस्कृत भाषा आवश्यक आहे.

3. व्यावहारिक शिक्षण:-

स्वामी दयानंदांनी शिक्षणात व्यावहारिकता आणि उपयोगिता यावर भर दिला. शिक्षण केवळ पुस्तकी ज्ञानापेक्षा जीवनाचे मार्गदर्शन करणारे असावे, अशी त्यांची भूमिका होती. त्यांनी शेती, व्यापार, तंत्रज्ञान, आणि उद्योगधंद्यांचे शिक्षणही महत्त्वाचे मानले.

4. सर्वांगीण विकास:-

शिक्षणामुळे केवळ बौद्धिक विकासच नव्हे तर नैतिक, मानसिक आणि शारीरिक विकासही व्हावा, अशी त्यांची धारणा होती. त्यांनी विद्यार्थ्यांमध्ये सद्गुण, शिस्त आणि राष्ट्रभक्ती जोपासण्यावर जोर दिला.

5. धर्मनिरपेक्षता आणि विज्ञानाचे महत्त्व:-

स्वामी दयानंदांनी शिक्षणामध्ये विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाच्या शिक्षणाचा समावेश केला पाहिजे, असे ठामपणे सांगितले. त्यांचा विश्वास होता की विज्ञानामुळेच समाजाची प्रगती होईल आणि अंधश्रद्धा कमी होतील.

6. गुरुकुल शिक्षण प्रणाली:-

त्यांनी गुरुकुल शिक्षण प्रणालीला आधुनिक पद्धतींशी समन्वय साधण्याचे महत्त्व अधोरेखित केले. गुरुकुलांमध्ये विद्यार्थ्यांना नैतिकता, ज्ञान, आणि कौशल्य यांचे शिक्षण दिले जावे, असे त्यांचे मत होते.

7. स्वावलंबनाचे शिक्षण:-

त्यांनी शिक्षणाला स्वावलंबनासाठी प्रभावी साधन मानले. शिक्षणाने व्यक्तीने आत्मनिर्भर बनावे आणि कुटुंब, समाज, आणि राष्ट्राच्या उन्नतीसाठी योगदान द्यावे, असे त्यांचे मत होते.

8. भाषा शिक्षण:-

त्यांनी मातृभाषेमध्ये शिक्षणाचे महत्त्व स्पष्ट केले. त्यांच्या मते, विद्यार्थ्यांनी शिक्षणाची सुरुवात त्यांच्या मातृभाषेतून करावी, जेणेकरून ज्ञान अधिक सहज आणि सखोलपणे आत्मसात करता येईल.

निष्कर्ष

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे शिक्षणविषयक विचार आजही महत्त्वाचे आणि प्रेरणादायी आहेत. त्यांच्या विचारांमध्ये पारंपरिक भारतीय शिक्षणपद्धती आणि आधुनिक शिक्षण प्रणालीचा समतोल दिसतो. त्यांचे विचार स्त्रीशिक्षण, सर्वसमावेशकता, विज्ञान आणि नैतिकतेवर आधारित शिक्षण यावर आधारित आहेत, जे समाजाच्या सर्वांगीण विकासासाठी आवश्यक आहे.

***